

ӨБДІРАХМАН ИСАБАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Алматы, «Қазақ университеті», 1993

ББК 83.3 Қаз я 73
И 83

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Редакторы Б. Әлімқұлов

Исабаев Ә.

И 83 Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері
(Көмекші оқу құралы).— Алматы, «Қазақ универ-
ситеті», 1993.— 160 бет.

ISBN 5-7090-0104-X

Еңбекте қазақ тілінен білім берудің әдістері, анықтама-
сы, жіктелуі, іске асырылу жүйесі мен құрылымы, маңызы мен
құндылығы, қазақ тілін тәжірибелік және теориялық тұрғы-
дан үйретудің жолдары тілдік фактілер негізінде талданады.
Автор кітапта білім берудің негізгі құралдарын қарастыра
отырып, оқытудың теориялық мәселелеріне, оның түрлері мен
әдістеріне тұжырым жасайды. Жоғары оқу орындарының сту-
денттеріне, тіл мамандарына, мектеп пен училище мұғалімде-
ріне арналады.

И 4602020400—014 4—93
416(05)—93

ББК 83.3 Қаз я 73

ISBN 5-7090-0104-X

© Исабаев Әбдірахман, 1993

КІРІСПЕ

Методика ғылымында қағидалар жүйесін теория қарастырады. Қазақ тілі методикасы дидактика теориясына байланысты зерттеледі. Білім беру теориясын педагогика ғылымында дидактика деп атайды. **Дидактика** — грек тілінің *didaktikos* — «өсиет» деген мағынадағы сөзі бойынша жасалған термин. Сондықтан бұл сөз **білім беру мен оқыту теориясы** деген мағынаны аңғартады. Дидактика білім берудің мазмұнын, ұйымдастыру мәселелерін, талаптары мен тәсілдерін қарастырып, мектепте оқытылатын пәндердің жалпы заңдылықтарын белгілейді.

Қазақ тілі методикасы білім берудің негізгі құралдарын іздестірсе, ал дидактика білім беру мен оқытудың теориялық мәселелерін, оның формалары мен әдістерін зерттейді. Дидактикалық пайымдаулар әр пәнді оқыту методикасының, соның ішінде қазақ тілі методикасының теориялық негізі болып табылады. Мектепте қазақ тілін оқыту жұмыстары дидактиканың оқыту, білім беру жөніндегі теориялық қағидаларына сүйенеді, яғни қазақ тілі методикасы дидактика мәліметтеріне негізделі отырып дамиды.

Бұл еңбекте қазақ тілі методикасының жалпы мәселелері, қазақ тілінен білім берудің мазмұны, оқушыларға қазақ тілінен берілетін білім көлемі, қазақ тілін оқытудың жүйесі, білім берудегі негізгі принциптер, әдістер мен тәсілдер, олардың жіктелуі мен құрылымы, өтілетін сабақ жүйесі, оларды топтастыру, құрылымдық элементтері және сабақ жоспарлары мен құрылымы дидактикалық теориялар негізінде баяндалады.

I тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Методология — гректің *metodos* — зерттеу, әдіс, ілім деген сөздерінен алынған термин. Методика білім беру құралдарының жиынтығы деп қарастырылса, ал методология осы білім беру құралдарын басшылыққа алатын негіздер болып табылады. Жер бетіндегі ғылымдар өзінің негізгі қарастыратын объектісіне қарай екіге жіктеледі: 1. **Жаратылыс тану ғылымдары**; 2. **Қоғамдық ғылымдар**.

Жаратылыс құбылыстарын жаратылыс тану ғылымдары (физика, математика, химия, биология және осылардан бөлініп шыққан басқа да ғылымдар) зерттесе, адам баласы қоғамындағы құбылыстарды қоғамдық ғылымдар (тарих, философия, саяси экономия, заң ғылымдары, педагогика және тіл білімі ғылымдары) зерттейді.

Қазақ тілін оқыту методикасы педагогиканың бір тармағы бола тұрып, қоғамдық ғылымдар қатарына жатады. Тілдік фактілер қазақ тілін оқыту методикасының негізгі объектісі. Ал оқыту методикасы диалектикалық материализммен, біріншіден, методологиялық қағидалар жағынан ұштасса, екіншіден, зерттелетін ортақ мәселелер жағынан жақындасады. Диалектикалық материализм материя алғашқы да, сана екінші деп есептейді. Бұл қағида — ғылымдардың барлығына, соның ішінде қазақ тілін оқыту методикасына да қатысты әрі ортақ қағида. Бізді қоршаған дүние және оның заңдары адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүреді, адам оны еңбек процесінде таниды және пайдаланады. Адамның ойлауы тіл арқылы объективті шындықты көрсетеді. Объективті шындықта болған нәрсенің, танылғанның бәрі де тілде белгіленеді. Қазақ тілін оқыту методикасын зерттеуде диалектиканың негізгі заңдары мен

категориялары ескеріледі. Маркстік диалектиканың бірінші заңы дүниедегі барлық заттар мен құбылыстар бір-біріне тығыз байланысты деп қарайды. Осы заңдылықты методикаға алып келгенде оны төмендегіше түсіндіруге болады. Методика пәні және оның зерттейтін объектілері бір-біріне тығыз байланысты. Білім беру әдістері және олардың түрлері бір-біріне байланысып, бірін-бірі дамытып отырады. Қазақ тілін оқыту методикасындағы сабақтар да біріне-бірі үндесіп отырады, бірінсіз бірі жасалмайды.

Диалектиканың екінші заңы заттар мен құбылыстар саннан сапаға көшіп отырады деп дәлелдейді. Қазақ тілін оқыту методикасындағы білім беру әдістері және олардың құрылымдық элементтері жаңарып, үнемі жетіліп отырады. Диалектикадағы сан — ескі әдістер, ескі методикалық терминдер, ескі сабақ құрылымдары, ал сапа — сол білім беру әдісінің жаңаруы, құрылымдық элементтердің жетілуі, сабақ түрлері, олардың топтастырылуы. Бұлардың бәрі жаңадан қаралады, жаңаша зерттеледі, бұлар сапа ретінде танылады. Диалектиканың үшінші заңы заттар мен құбылыстар бір-бірімен қайшылық негізінде дамиды деп көрсетеді. Әрине, методикалық проблемалардың барлығы өзінше дамиды, өзінше жетіледі. Әрбір мәселенің құрылымдық ерекшеліктері зерттеу үстінде дами түседі, бір орында тоқырап қалмайды. Ескі объектілер жаңарып отырады. Мысалы, Мәскеу, Санкт-Петербург мұғалімдерінің іс-тәжірибелері бойынша сабақтың құрылымдық ерекшеліктері жаңарды.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ-МЕТОДИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен тиянақты да берік білім беруде мұғалімдердің ескеретін жұмыстары көп-ақ. Қазақ тіліне байланысты таңдалған материалдардың көлемі мен жүйесіне қарай білім беруде, мұғалім білім беру әдістерінің ең құнды, ең тиімді түрлерін пайдаланады. Сондықтан қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде мұғалім дидактикалық принциптер мен методикалық заңдылықтарға сүйенеді. Оқушыларға қазақ тілінен тиянақты білім беруде сүйенілетін жалпы дидактикалық принциптер мыналар: ғы-

лыми принцип, жүйелі принцип, көрнекілік принципі, саналылық пен белсенділік принципі, теорияны практикамен байланыстыру принципі және жеке оқушылардың психикалық ерекшелігін ескеру принципі. Тілден мәлімет беруде мұғалім бұл принциптерді бір-біріне ұштастырып отырады. Сонымен бірге, қазақ тіліне қарай жүргізілетін сабақ құрылымдарын өткізу кезінде, білім беру әдістерінің құрылымдық жүйесін іске асыру тұсында және сабақтан тыс жүргізілетін жұмыстар үстінде тілдік материалдарды байланыстырып отыруды көздейді. Осы дидактикалық принциптерді іске асыру тұсында, негізінен, екі түрлі принциптің орындалатындығы байқалады. Біріншісі — оқушылардың қазақ тілі материалдарын жете меңгеру процесі. Мұны оқушылардың оқу материалдарын саналы түсінуі, оған оқушының белсенді қатысуы арқылы анықтауға болады. Екіншісі — оқу материалдарын үйрету процесі. Мұндай жағдайда оқушылардың сабаққа қатысуы оншалық көп байқалмайды, көбінесе, мұғалімнің белсенділігі аңғарылады. Сабақты көрнекі, жүйелі түсінуге оңай етіп құру ең қасиетті міндет болып табылады. Сондықтан да қазақ тілі материалдарының теория мен практикаға сай болуы мұғалімге тікелей байланысты.

Ғылыми принцип. Қазақ тілінен білім мен практикалық дағды беруде жиі іске асырылатын принциптің бірі — ғылыми принцип. Оқушыларға берілетін білімнің барлығы лингвистикаға байланысты қаралады. Тілдің ең негізгі өзіндік белгілері ұстаз елегінен өткізіліп, оқушылар ойына, білім дәрежесіне сай сипатталады. Тілдік фактілердің тіл білімінде әбден қорытылған, шешілген мәселелері ғана мектеп оқушыларына жеткізіледі. Сондықтан да оқушыларға берілетін білім мазмұны, көлемі және оны оқытудың жүйесі сараланып, мектепте өтілетін қазақ тілі жүйелі курсы бойынша ғылыми мәліметтер беріледі. Мектеп оқушыларына қазақ тілінен тілдік мәлімет беруде, жалаң теориялық материалдарды ғана ескермей, практикалық жағдайларды да ескерген мақұл.

Оқушыларға берілетін тілдік мәліметтер төмендегі өлшемдерге сәйкес болуы қажет: 1) Меңгерілетін объектінің термині анық болуы қажет, мәселен төртінші және бесінші класс оқушыларына берілетін және онымен таныстырылатын терминнің аясын аса ғылыми дәрежеде кеңейтіп беруге болмайды: айталық дауысты дыбыстар-

ды — **вокализм** деп, ал дауыссыз дыбыстарды — **консонантизм** деп түсіндіруге келмейді. Сондай-ақ қосынды дауыстыларды — **дифтонгид** деп түсіндіруге болмайды. Сондықтан да қазақ тілінен нақтылы білім беруде, сол класқа ғана сыятын терминдерді ғана пайдалануға болады. 2) Қазақ тілінен берілетін тақырыптардың дәлдігі талап етіледі. Тілдік фактілерге сай меңгерілетін тақырыптардың дәл, анық болуы мектеп оқушылары түсінігінің кеңеюіне септігін тигізеді. 3) Тілдік тақырыптардың өзіндік белгілері сараланып алынғаны абзал. Бұған бір тақырып пен екінші тақырыптың байланыстылығы, материалдың ішкі өзіндік қасиеттері енеді. Бұл сияқты өзіндік белгілер тақырыптың нақтылы көлемін құрай алады. 4) Қазақ тілінен берілетін материалдардың анықтамалары мен ережелері дәл болғаны абзал. Негізгі берілетін мағыналары мен ішкі заңдылықтарына қарай нақтылы анықтамалар мен ережелер шығарылады. 5) Тілдік тақырыптарға байланысты берілетін практикалық дағдылардың да көлемі дәл болғаны жөн. Әрбір тілдік материалдардың жаттығулары сол тақырыптың ішкі психологиясына байланысты болады. Сондықтан да қазақ тілі материалдарына лайықты бестен артық дағды түрлері сұрыпталады. Сонымен жоғарыдағы айтылған шарттарды ескергенде ғана қазақ тілінен ғылыми принцип негізінде білім беруге болады. Бұл ғылыми принциптің іске асырылуы болып табылады.

Жүйелі принцип. Мектеп оқушыларына қазақ тілінен берілетін теориялық мағлұматтар белгілі бір орын тәртібі бойынша өтілуі қажет. Қазақ тілінің әрбір тақырыбы методикалық жүйе арқылы талданады. Тілдік тақырыптардың өтілу тәртібін сақтай отырып, өтілетін материал мен жаңа материал байланыстырылады. Осының нәтижесінде тілдік материалдар бірін-бірі толықтырып, аясын кеңейтін отырады. Тілдік материалдарды өтудің жүйелі принципі психологиялық заңдылықтарға ұштастырыла қаралады. Мектеп оқушыларының көру, жазу, сезу, түсіну, қабылдау қабілеті айтылу мен естілу қабілетіне қарағанда күштірек дамыған. Оқушылар көргенін, жазғанын және қолмен ұстағанын тез қабылдайды, жадында ұзақ уақыт сақтайды. Ал есту бойынша қабылдауда берік психикалық мүмкіндік бола алмайды. Сондықтан қазақ тілі тақырыптарын меңгертуде дидактикалық принциптер пен психикалық қағидалар ескеріледі. **Жүйелі принцип** — жаңа материалды түсіндіруде, білім мен дағ-

дыларды бекітуде, біріккен сабақ құрылымында, білім мен дағдыларды тексеруде, пысықтау мен қайталауда, үй тапсырмасын беруде және оны тексеріп, еске түсіруде іске асырылады. Қазақ тілі материалдарын меңгерту көрнекі түрде, біріккен сабақ құрылымында, білім мен дағдыларды тексеруде, пысықтау мен қайталауда, үй тапсырмасын беруде және оны тексеріп, еске түсіруде іске асырылады. Содан кейін өтілетін тақырып дауыстап оқылып, материалдың өзіндік белгілері салыстырылып, анализ-синтез жасалынады. Түйінді пікірлер анықтама ретінде ұсынылып, жалпы ой қорытындысы шығарылады. Оқушылардың алған теориялық білімін қалыптастыру мақсатында тақырыптың психологиясына сай практикалық дағдылар жүйесі ескеріледі. Сөйтіп теориялық материалдар емелік объектілермен ұштастырылады. Қазақ тіліне байланысты оқушылардың сөздік қоры бірте-бірте шоғырландырылып, іс жүзінде дұрыс жазып, дұрыс сөйлей білуге дағдыландырылады.

Көрнекілік принципі. Оқушыларға қазақ тілі материалдарын анық, дәл түсіндіруде іске асырылатын принциптің бірі — **көрнекілік принципі**. Бұл принцип оқушылардың дыбыс жүйесіндегі білімі мен дағдыларын әрі қарай нығайту үшін және оны жете меңгерту үшін қолданылады. Әр сабақ сайын көрнекі құралдар пайдаланылады. Қазақ тілі сабағында мынадай көрнекіліктің түрлері іске асырылады: кесте, схема, плакат, сурет, картина, анықтағыш дәптер, карточкалы дәптер, көрнекілік тақта, түсті бор, сөздіктер және техникалық құралдар. Осы сияқты көрнекі құралдарды әрбір сабақта қолданып отыру оқушылардың қазақ тілінен алған білімі мен нақты ойларын дәл, анық етіп пікірлеп байындауға септігін тигізеді. Оқушылардың дұрыс сөйлеуін қамтамасыз ете отырып, дәл сөйлеуге, нақты баяндауға баулиды. Сөйтіп көрнекілік: а) дауысты және дауыссыз дыбыстардан берілетін білімнің дәл, анық болуын қамтамасыз етеді; ә) орфографиялық объектілердің жете меңгерілуіне, буын, екпін және үндестік заңын оқушылар ойында тұрақты қалдыру үшін пайдасын тигізеді; б) орфографиялық тақырыптарды терең меңгерту үшін жағдай жасайды; в) жергілікті тіл ерекшеліктерін болдырмаудың мүмкіндіктерін жүзеге асырады; г) морфологиялық тақырыпты танытуда септігін тигізеді; ғ) оқушылардың тілге деген құмарлығын асырады; д) олардың бақылағыштық және сенімділік қабілетін арттырады.

Саналылық пен белсенділік принципі. Мектеп оқушыларына қазақ тілінен білім беру барысында олардың саналы түсіну қабілеті дамытылып отырады. Тілдік фактілерге байланысты мәліметтерді оқушылар жаттанды түрде емес, саналы түрде меңгере білуі тиіс. Қазақ тілі объектілерін саналы түрде меңгерту үшін мына сияқты жұмыс түрлерін іске асырған жөн: 1) Тілден берілетін мағлұматтарды жеке түсіндіріп, ол мәліметтерді өз түсінігі бойынша айтқызып отырған мақұл. Оқушылардың мұндай түсіндірілуі кезінде объектілердің өзіндік белгілері толық қамтылуы қажет; 2) түрлі жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы оқушылар тапсырманы еркін орындауы керек; 3) күнделікті, тоқсандық және жылдық қайталаулар тұсында өткен материалдарға байланысты сұрақтарға толық жауап болуы тиіс; 4) орфография мен орфоэпияға байланысты дағдыларды шартына қарай орындай білгені дұрыс; 5) күнделікті өмір қажетіне қарай практикалық дағдыларды саналы түрде меңгергені жөн.

Мұғалім қазақ тілінен берілетін білімнің беріктілігін қамтамасыз ету үшін мынадай жұмыс жүйесін іске асырады: а) қазақ тілінен түсіндірілетін материалдың анықтылығын; ә) түсіндірілетін материалдың әсерлілігін; б) берілген және берілетін білімнің сапалылығын, тұрақтылығын және оған қатысатын оқушылардың белсенділігін; в) класта және үйде орындалатын жұмыстың сапасын; г) қайталау жұмысының жүйелілігін. Мұғалім күнделікті сабаққа мұқият және ұқыптылықпен дайындық жүргізіп, әр түрлі методикалық әдебиеттерді пайдаланып отырса, оқушылардың оқу материалдарын саналы да берік меңгеруіне негіз қаланады. Сондай-ақ класс және үй тапсырмасын жүйелі түрде тексеріп жүру оқушылардың белсенділік қабілеттерін арттырады.

Теорияны практикамен байланыстыру принципі. Мектепте қазақ тілінен алған теориялық білімді күнделікті өмір қажетіне қолдана білу теорияны практикамен байланыстыру принципі болып табылады. Оқушыларға қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағдылар беріледі. Осы алған білімдерін кеңейте отырып, оны күнделік өмір қажетіне жаратады. Оқушыларға диалогтық сөйлемді меңгертуден бірге монологтық сөйлеу де үйретіледі. Оқушылар ауызша мазмұндаудың бірнеше түрлерін де меңгереді. Сонымен бірге ауызша және жазбаша тілін дамытуға, жылдам әрі саналы, мәнерлеп оқуға, әр

түрлі баяндамалар жасауға және іс-қағаздарының алуан түрлерін жазуға дағдыландырылады. Қазақ тілінен берілетін теориялық білім мына сияқты практикалық мақсаттарды жүзеге асырады: 1) тілден алған теориялық білімін ауызша және жазбаша мақсатта қолдана білу; 2) түрлі талдаулар жасай білу; 3) орфография мен орфоэпиядан алған білімді ауызша және жазбаша түрде сауатты іске асыру.

Түсінуге жеңіл қолайлылық принципі. Мектеп оқушыларына тілдік фактілерге байланысты білім мен дағдыларды жетік әрі берік меңгертуде **түсінуге жеңіл қолайлылық принципін** қолданған жөн. Бұл принцип оқушылардың жас ерекшеліктерін, білім дәрежесі мен класс түрлерін ескере отырып, мұғалімнің түсіндіруі, оқулық тілі және оның баяндалу желісі сияқты үш түрлі ерекшеліктерді басшылыққа алады. Қазақ тілінен берілетін теориялық білімнің анықтамалары мен ережелері, терминдері мен өзіндік белгілері, жасалу жолдары мектеп оқушыларының қабылдау, ойлау сияқты психикалық қасиеттеріне лайықты түсіндіріледі. Түсінуге жеңіл қолайлылық принципін іске асыруда мұғалім мынадай методикалық жүйені пайдаланады: Алдымен қазақ тілінен тақырыптарды дәл тандап алып, оны жеңіл мысалдармен түсіндіреді; тілдік тақырыптардың өзіндік белгілерін анықтайтын мысалдар көрсетіп, оларды талдайды; тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін оқушыларға айтқызып, ауызша мысалдар келтіртеді; бұл мысалдарын тақтаға жаздырып, талдау жасатады; талдау үстінде тақырыптың өзіндік белгілерін саралап айтқызып, қорытынды пікір шығаруға төселдіреді. Сабақ үстінде оқушылардың өздерін белгілі бір объектіге бағыттау мақсатында кестелер мен схемаларды пайдалану қажет.

Оқушылардың психикалық ерекшелігін ескеру принципі. Оқушыларға қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағдылар беруде олардың психикалық қасиеттері, оқуға бейімділігі, икемділігі мен дайындық дәрежесі ескеріледі. Күнделікті сабақ үстінде оқушылардың осындай ерекшеліктеріне орай жұмыс істеу тәртібі белгіленеді. Оқушыларға өткен материал мен жаңа материалдың байланысын таптырып, тақырыптың өзіндік белгілерін қаншалықты меңгергендіктерін мұғалім бақылап отырады. Нашар және орта меңгерген оқушылармен сабақ үстінде түрлі жұмыстар жүргізіледі. Алдымен үйге берілген тапсырмаларды бақылап, тексеріп шыға-

ды. Сонан соң жаттығудың шартын дұрыс және бұрыс орындағандарына назар аударады. Өткенді еске түсіру мақсатында талдау жұмыстарын жүргізеді. Өтілген тақырып әбден меңгеріліп болған соң, жаңа материал түсіндіру, көрсету арқылы әңгімеленеді. Оқушылардың өздеріне материалдар оқытылады. Бұдан кейін өтіліп отырған материал жеке-жеке сұрақтар бойынша еске түсіріледі. Тақырыпты оқушылардың өздеріне айтқызып, қорытындылайды. Материалға лайықты жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Міне, осы сияқты жұмыстар жүйесі негізінде әрбір оқушының оқуға деген бейімділігі мен икемділігі арта түседі.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ МЕТОДИКАСЫНЫҢ БАСҚА ПӘНДЕРМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Қазақ тілін оқыту методикасы педагогикаға, психология мен логикаға байланысты. Методиканың негізгі тірегі — қазақ тілінің фактілері. Онсыз методиканың түрлі мәселелерін бөліп қарауға болмайды. Сондықтан методика қазақ тілі фактілерімен тығыз ұласып жатады. Методика қазақ тілінен берілетін мәліметтерді мектеп оқушыларының ойына лайықтап оқыту қағидаларын қарастырады. Бұл білім беру заңдылықтары лексиканың, фонетиканың, грамматиканың, орфография мен пунктуацияның заңдылықтарымен үндеседі. Негізгі тілдік фактілер бойынша білім берудің теориясы мен практикасы қарастырылады. Мектеп оқушыларына қазақ тілінен берілетін теориялық мәліметтер көлемі жағынан ықшамдалады. Яғни тілдік фактілердің қорытылып, шешілген мәселелері мектеп оқушыларына жеткізіледі.

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен берілетін тілдік фактілердің өзіндік белгілері (жасалу жолдары) лексикалық, фонетикалық, грамматикалық белгілері, анықтамалары әрбір кластың ерекшелігіне, олардың ой-өрісі білім дәрежесіне лайықталады. Қазақ тілін оқыту методикасы педагогикаға тікелей байланысты. Педагогиканың дидактика саласы жалпы дидактикалық принциптерді қарастырады. Педагогика жалпы методика теориясының мәселелерін зерттейді. Ал методика әрбір жеке пәнді оқытудың теориясы мен практикасын қарастырады. Сондықтан методика жалпы педагогикалық қағидаларға негізделе отырып, қазақ тілі фактілерінен бі-

лім берудің заңдылықтары мен әдістерін тікелей қарастырып, педагогикалық дидактикалық принциптерді қазақ тілінен білім беруде қалай іске асыру жолдарын ойластырады.

Педагогика — негізінен тәлім-тәрбие берудің заңдарын, оларды іске асырудың жұмыс жүйесін белгілейді. Тәлім — оқушыларға берілетін теориялық білім мен практикалық дағды. Ал тәрбие — қазақ тілінен білім беруде мәтіндер (текстер), сөйлемдер, мысалдар арқылы және түрлі жаттығулар бойынша жүргізілетін жұмыс. Қазақ тілінен білім беруде тәрбие жұмыстарын мысалдарды таңдау арқылы жүргіземіз. Тәрбиелік мәні күшті сөйлемдер мен мәтіндерді ұсынамыз. Қазақ тілін оқыту методикасы психология ғылымына да тікелей байланысты. Тілдік материалдардың толық қалыптасуында түсінік, ой, түйсік, сезім және сигнал жүйелері үлкен рөл атқарады. Бұл психикалық категориялар мен пункциялар білім мен дағдыны меңгертуде айрықша қызмет атқарады. Оқушыларға тілдік материалдарды толық игертуде сабақ процестерінің мәні зор.

1. Жаңа материалды таныту процесі. Мұнда жаңа материал оқушыларға хабарланады. Мұның өзіндік белгілері айтылады. Оны оқушылар естиді. Материалды толық меңгертудің негізгі кепілі дағдылар арқылы іске асырылады.

2. Материалды дағдыландыру процесі. Онда тақырыптық өзіндік ерекшеліктеріне қарай түрлі психикалық жұмыстар ескеріледі. Бұл жұмыс әр тақырыптың психикасы болып табылады.

3. Материалды қайталау процесі. Қазақ тілінен өтілген күллі материалдар еске түсіріліп пысықталады. Оқушылардың қазақ тілінен алған теориялық білімі мен практикалық дағдысы пысықталып, нығыздала түседі. Жұмыстардың барлығы психикалық ұғымдармен байланысты келеді. Қазақ тілінен берілетін білімді оқушылардың ойында қалыптастыруда кинестетикалық түйсік маңызды рөл атқарады. Бұл түйсік көру мен жазуға тікелей байланысты.

Қазақ тілін оқыту методикасы логикаға да тікелей қатысты. **Логика** ғылыми дәл ойлау, дұрыс пікірлеу заңдылықтарын үйретеді. Сөйлемнің дұрыс құрылуын ойластырады. Түрлі тілдік фактілердің дәл болуын қарастырады, мұғалім мен оқушы сөзінің анық болуын қамтамасыз етеді. Мектеп оқулығындағы әр тақырыптың

өзіндік белгілерінің және анықтама, ережелерінің дәл болуын ойластырады. Сондықтан қазақ тілін оқыту методикасы тілдік фактілерді түсіндіру мен жеткізуде логика ғылымындағы жаңалықтарға сүйенеді.

Қазақ тілін оқыту методикасы төмендегі міндеттерді қамтиды: 1. орта мектепте оқытылатын қазақ тілінің мазмұнын анықтайды; 2. орта мектеп оқушыларына берілетін білімнің көлемін анықтайды; 3. орта мектепте оқытылатын қазақ тілі оқыту жүйесін анықтайды; 4. білім беру әдістерін топтастырып, құрылымдық ерекшеліктерін белгілейді; 5. сабақты топтастыра отырып, олардың түрлерін, құрылымдық ерекшеліктерін айқындайды.

Қазақ тілін оқыту методикасының зерттеу әдістері. Қазақ тілін оқыту методикасының зерттеу әдістері теориялық методиканы жасауда жиі қолданылады. Зерттеу әдісі мен білім беру әдісінің объектілері әр түрлі. Білім беру әдістері мектепте қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағдыны қалыптастыруда іске асырылады. Ал зерттеу әдістері қазақ тілін оқыту методикасы туралы ғылыми методикалық еңбектер және практикалық методиканы жасау үшін қолданылады.

Зерттеу әдістері қазақ тілін оқыту методикасын теориялық жағынан байытуда жиі пайдаланылады. Бұл ретте мынадай тәсілдер жүзеге асырылады:

1. Бақылау әдісі. Бұл әдіс қазақ тілінен білім беру және оны практикалық дағдылар арқылы іске асыруда қолданылады. Қазақ тілінен теориялық білімді мектеп оқушыларына меңгертуде түрліше психикалық дағды жұмыстары жүргізіледі. Олардың негізгі түрлері клас-тан тыс жүргізілетін жұмыстар болып табылады. Олар мыналар: үй тапсырмасының мақсаты, шартты түрде үйге тапсырылатын жұмыстың көлемі, оларды орындаудың методикалық жүйесі. Мұны тәжірибе жасаушы мұғалім сабақта және сабақтан тыс орындарда бақылау жасайды.

2. Эксперимент әдісі. Бұл әдіс те ғылыми-методикалық еңбек жасау үшін жүргізіледі. Эксперимент—ғылыми тәжірибе деген сөз. Бұл барлық ғылым саласында, ал қазақ тілін оқыту методикасында тым жиі қолданылады. Теориялық және практикалық еңбектер сол арқылы жазылады. Эксперимент әдісі қазақ тілін оқыту методикасында, негізінен, 1960 жылдардан кейін қолданылады. Бұл әдіс бойынша, қазақ тілі фонетикасын, синтаксисін, орфографиясын, пунктуациясын оқыту методи-

калары жасалды. Эксперимент өзінің іске асырылу мақсатына қарай төмендегі түрлерге бөлінеді:

а) Бақылау эксперименті — кейін жүргізілетін методикалық эксперименттер материалын іске асыру үшін жүргізіледі. Алдымен экспериментке қойылатын объектінің жағдайын, мақсатын, мазмұнын, түрлерін анықтайды; ә) кластық эксперимент — мектептің бірнеше кластарында іске асады. Экспериментке қойылатын жұмыстың мақсатын, мазмұнын, негізгі істелетін жұмыстың барысы мен негізгі нәтижелерін анықтайды; б) кең таратылған эксперимент. Мұнда кластық эксперименттің нәтижелері бірнеше мектептің бірнеше кластарында сыннан өткізіледі. Әр сабақта, әр класта эксперимент материалдары іске асырылады. Негізгі мақсаты: біріншіден, экспериментке қойылатын жұмыстың негізгі мазмұнын; екіншіден, оқушыларға берілетін білім мен дағдының көлемін; үшіншіден, эксперимент объектісіндегі білім беру әдістерінің түрлері мен құрылымдық элементтерін; төртіншіден, экспериментке қойылатын материалдардың сабақ түрлері мен элементтерінде жүзеге асатындығын анықтайды. Методикалық эксперимент жұмысы төмендегіше өткізіледі: 1) экспериментке қойылатын материалдардың болжамы жасалынады; 2) бұдан кейін екі-үш мектептің бірнеше класы таңдалады; 3) осы таңдалған кластарда тәжірибе жасаушы мұғалім сабақ өткізеді. Методикалық материалдың нұсқау болжамына сабақтың күрделі жоспары жазылады, онда экспериментке қойылатын объектінің мақсаты және оның мазмұны, оны іске асырудың әдістері, жұмысты жүргізудің жүйесі айтылады; в) методикалық жұмыстың негізгі қорытындылары бірнеше мектептің бірнеше кластарында сынап көріледі; г) экспериментке қойылатын материалды сынап көру үшін алдымен бақылау, мұнан кейін эксперимент кластары таңдалады. Жұмыстың барлық түрі эксперимент кластарда жүргізіледі. Эксперимент кластарында методикалық нұсқау-болжам бойынша оқытылады, оған лайықты материалдың көлемі мен жүйесі таңдалады. Эксперименттің нәтижелері бақылау жұмыстары бойынша өлшенеді. Ол процентпен немесе цифрмен көрсетіледі.

3. Методикалық мұраларды үйрену әдісі. Қазақ тілін оқыту методикасының тарихында методистер Сейіл Жиенбаев, Шамғали Сарыбаев, Қ. Жұбанов, Д. Әлімжановтар елеулі орын алады. Бұлардың методикалық көз-

карастары, ұсыныстары сабақ беруде үнемі қолданылады. Сондай-ақ осы күнгі методистеріміз Қ. Жолымбетов, Х. Арғынов т. б. пікірлері, методикалық еңбектері зерттеу жұмыстарын жүргізу процесінде ескеріледі. Сондай-ақ методика теориясына арналған қазақ тілі синтаксисі мен қазақ тілі дыбыс жүйесі методикасының негіздері ғылыми-зерттеу жұмыстарына негіз болады.

4. Методикалық тәжірибелерді талдау әдісі. Қазақ тілін оқыту методикасынан зерттеу жұмысын жүргізуде мұғалімдер тәжірибесі зор рөл атқарады, сондықтан мұғалімдер тәжірибесін жинақтау, олардың практикалық тәжірибелерін теорияға айналдыру, зерттеу жұмысының басты бағыты болуға тиіс. Мұғалімдер мен методистердің тәжірибелері екі жақты жарияланып отырады. Біріншісі, газет пен методикалық журналдарда басылады. Зерттеу жұмысын жүргізуде осыларды ескеруге тура келеді. Екіншіден, методикалық әдіс бірлестіктерде талданады, мұғалімнің тәжірибелері әрбір мектептің әдіс бірлестігінде қаралады. Оның нәтижелі жақтары сабақ беруде ескеріледі. Қазақ тілін оқыту методикасының зерттеушілері мұғалімдердің тиімді, құнды тәжірибелерін талдап, мектеп қауымына насихаттайды.

II тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ МАЗМҰНЫ

ОҚУШЫЛАРҒА ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БЕРІЛЕТІН БІЛІМ КӨЛЕМІ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен берілетін білімнің мазмұны мен көлемін белгілеу — теориялық әрі күрделі мәселелердің бірі. Орта мектепте тілдік фактілердің ғылыми жақтан әбден қорытылған, мектеп талабына сай анықталған, лингвистикалық және методикалық жақтан даусыз сұрыпталған тілдік материалдар ғана оқытылады. Ал тілдің өзіндік белгілерінің жиынтығы көлем деп аталады.

Тілдік материалдардың көлемі әрбір тақырыптың лексикалық, фонетикалық, грамматикалық қасиеттерін, материалдардың анықтамалары мен ережелерін қамтиды. Тілдің өзіндік ерекшеліктері әрбір тақырыптың ішкі құрылымын белгілейді. Мәселен, әрбір тілдік материал

дардың жасалу жолдары, олардың бір-бірінен ерекшеліктері, бір-бірімен байланысы, тақырыпқа сай анықтамалары мен ережелері тілдік материалдардың өзіндік ерекшеліктері болып табылады. Қазақ тілінен оқушыларға берілетін білім көлемін белгілеуде, материалдардың өзіндік қасиеттерін іріктеп, тандап алуда, белгілі бір методикалық өлшемдерге негізделеді. Класы жоғарылаған сайын оқушылардың түсініктері, яғни ой-өрісі, білім дәрежесі арта бастайды. Оқушыларды деректі ұғымдардан дерексіз ұғымдарға қарай жетелей отырып, мұғалім қазақ тілі материалдарының өзіндік жаңа қасиеттерін біртіндеп ашады.

Сонымен бірге тілдік материалдардың өзіндік ерекшеліктерін іріктеуде мынадай методикалық заңдылықтарға сүйенген дұрыс: 1) тақырып пен термин анықтығы; 2) тілдік материалдың ғылыми дәлдігі; 3) тілдік материалдардың ішкі ерекшеліктерін аңғару қажеттігі; 4) тілдік материалдардың өзіндік белгілерінің класқа лайықтылығы; 5) өзіндік белгілердің өтілетін материалға ғана тән екендігі; 6) өзіндік белгілердің өмір қажетіне жаратылуы; 7) тілдің, белгілердің күнделікті сөйлеу практикасында қолданылуы; 8) материалдардың өзіндік ерекшеліктері, жүйелілігі.

Оқушыларға қазақ тілінен берілетін білім көлемі тілдік материалдардың анықтамалары мен ережелеріне келіп ұштасады. Ал анықтамалар мен ережелердің логикасы — білім беруде назар аударатын методикалық мәселелердің бірі. Анықтама тілдік құбылыстардың негізгі мәнін, тұлғалық, мағыналық және атқаратын қызметтерін саралап, негізгі өзіндік белгілерінің жиынтығы ретінде жұмсалатын қорытынды пікірді білдіреді. Ереже дұрыс жазу мен дұрыс айтудың емшелеріне және заңдылықтарына байланысты тілдік материалдардың өзіндік белгілерінің жиынтығы ретінде қолданылады. Демек, анықтама фонетикалық, лексикалық және грамматикалық тақырыптардың, ал ереже орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық тілдік материалдардың өзіндік белгілері жөніндегі қорытынды пікір болып табылады. Қазақ тілінің белгілі бір материалдарына анықтама беруде мынадай методикалық өлшемге сүйенген дұрыс: 1. тілдік материалдардың ішкі заңдылықтарына қарай анықтама беру; 2. материалдың басты-басты белгілері бойынша анықтама беру; 3. материалдың өзіндік белгілерінің жиынтығын анықтама ретінде ұсы-

ну; 4. материалдың негізгі мағынасына сәйкес анықтама беру.

Ереже, көбінесе, орфографиялық, орфоэпиялық, пунктуациялық және стилистикалық материалдардың тілдік ерекшеліктерін жинақтап жұмсау үшін қолданылады. Демек, анықтама мен ереже — екі түрлі нәрсе.

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен берілетін білім-көлемі тілдік материалдардың жіктелуімен ұштасады. Бұл өзінің тегіне қарай екі топқа бөлінеді: а) теориялық тілдік материалдар; ә) дидактикалық тілдік материалдар.

Мектепте өтілетін тілдік материалдар өзінің негізгі құрылысына қарай фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, пунктуациялық және стилистикалық болып жіктеледі. Теориялық тілдік материалдар қағидалар жүйесін қарастырады. Ал теория «қағидалар жүйесі» дегенді білдіреді. Осы қағидалар жүйесіне мынадай теориялық мәселелер кіреді: 1) тақырып анықтығы мен термин дәлдігі; 2) тақырыптың басқа тілдік материалдармен байланысы (пәнаралық байланыс); 3) тақырыптың өзіндік белгілері мен жасалу жолдары (лексикалық, фонетикалық, грамматикалық қасиеттері); 4) тілдік материалдардың анықтамалары мен ережелері. Мәселен, қазақ тілі фонетикасынан оқушыларға теориялық білім беруде мынадай талаптар ескеріледі: 1) қазақ тіл білімінің фонетика саласының, орфография мен орфоэпияның соңғы табыстары; 2) қазақ тілі фонетикасының негізін танытатын материалдар; 3) оқушыларға әдеби тілде сөйлеп, оқып және жаза алатындай білім мен дағдылар беретін тілдік материалдар; 4) оқушылардың ой-өрісі мен жас ерекшелігіне сәйкес келетін қазақ тілі фонетикасының материалдары. Осыларды басшылыққа ала отырып, қазақ тілі фонетикасынан білім көлемін анықтауға болады.

Қазақ тілі морфологиясынан білім беруде мынадай методикалық талаптарды басшылыққа алған жөн: 1) сөздің түрлі бөлшектерден құралатынын білдіретін тілдік фактілер; 2) сөз құрамындағы әр бөлшектің мағынасы мен қызметін білдіретін тілдік материалдар; 3) сөздің құрамын білдіретін тілдік фактілер; 4) мағынасына, тұлғасына және жеке қызметіне қарай бөлінетін сөз таптарын білдіретін тілдік материалдар.

Тілдік материалдардың өзіндік белгілері тақырыптың ішкі құрылымын анықтайды. Сондықтан тілдік фак-

тілердің өзіндік белгілерін сұрыптап алуда лексикалық, фонетикалық және грамматикалық тілдік ерекшеліктерге баса назар аударған мақұл. Мәселен, оқушыларға қатаң дауыссыздардан теориялық білім мен практикалық дағды бергенде оның мынадай ерекшеліктері ескеріледі: қатаң дауыссыздарды айтқанда дауыс шымылдығының дірілі болмайды, дауыс жаңғырығы естілмейді, ауа лебі қарқынды болады.

Сөйтіп қатаң дауыссыздардың басты-басты белгілері бойынша оқушыларға төмендегі анықтама ұсынылады: Дірілі, жаңғырығы жоқ, қарқыны күшті дауыссыздар қатаң дауыссыздар деп аталады. Сондай-ақ сын есім туралы білім беруде оның мынадай өзіндік белгілері аталады: 1) заттың түр-түсін білдіреді — ақ, қызыл, қара, сары, сұр; 2) заттың сапасын білдіреді — жақсы, жаман, нашар, тәуір; 3) заттың көлемін я аумағын білдіреді — үлкен, кіші, ауыр, жеңіл. Сын есім туралы түсінікке материалдың өзіндік белгілерінің жиынтығы ретінде оқушыларға мынадай анықтама айтылады: Заттың түр-түсін, сапасын және көлемдік аумағын білдіретін сөз табын сын есім дейміз. Сонымен бірге синтаксис материалдарының өзіндік белгілері де білім беруде үлкен қызмет атқарады.

Дидактикалық материалдар практикалық дағдылар құрамын белгілейді. Дидактикалық материалдарға мәтіндер, сөйлемдер, сөздер, жеке дыбыстар, фразеологизмдер жатады. Олар тақырыптардың ішкі психологиясына жақын болуы қажет. Бұлар ой-өріс дағдысын тәрбиелеуде септігін тигізеді. Бір сағаттық (45 минут) тақырыпқа 5-тен 20-ға дейін жаттығу түрлерін енгізуге болады. Тілдік материалдарға байланысты алынатын мәтіндер лексикалық, фонетикалық және грамматикалық тақырыптардың өзіндік ерекшелігіне тығыз байланысты болғаны жөн.

Дидактикалық тілдік материалдарды сұрыптауда әрбір тақырыпқа байланысты жүргізілетін практикалық дағдылардың мәні үлкен. Практикалық дағдылар тілдік тақырыптарға байланысты жаттығу жұмыстарының түрлерін белгілейді. Мұның материалды саналы әрі терең меңгертуде пайдасы мол. Мәселен, оқушыларға біріккен сөз сыңарлары мен сөз тіркестері аралығындағы кейінді ықпалдан мынадай дағдылар беріледі: 1. Жаттығу жұмысы үшін берілген белгілі бір мәтінді дауыстап оқып шығындар; 2. Біріккен сөздердің алғашқы сыңары 3 ды-

бысына біткен, соңғы сыңары **ж** дыбысынан басталатын 6 сөз тауып, олардың үндесуін ауызша түсіндіріңдер; 3. Біріккен сөздердің бірінші сыңары **н** дыбысына аяқталған, екінші сыңары **б, ғ** дыбыстарынан басталатын 5 сөз тауып, дәптерге көшіріңдер де, үндесуін ауызша түсіндіріңдер. 4. Бірінші сөз қатаңға аяқталған, екінші сөздің соңғы дыбысы дауыстыдан, не үнді дауыссыздан, не ұяң дауыссыздан басталатын 6 сөз ойлап, олардың дұрыс жазылуын тақтада көрсетіңдер де, үндесуін ауызша түсіндіріңдер. 5. **Н** дыбыстары өзгеріп, **м** не **ң** болып айтылатын сөз тіркестеріне 4 сөз іздеп, үндесуі мен жазылуын түсіндіріңдер. 6. **З, с** дыбыстары өзгеріп, **с, ш, ж**, болып айтылатын сөз тіркестеріне 5 сөз ойлап, олардың жазылуы мен айтылуын салыстырыңдар. 7. Сөз тіркестерінде қатар келген екі дауыстының алдыңғысының түсіп қалатындығына 6 сөз табыңдар. 8. Біріккен сөз сыңарлары мен сөз тіркестері аралығындағы кейінді ықпалға 6 сөз тауып, оны сөйлем ішінде келтіріңдер. 9. Мәтіндегі көп нүктенің орнына біріккен сөз сыңарлары мен сөз тіркестері аралығындағы кейінді ықпал үндестігіне сәйкес тиісті дыбыстарды қойып, көшіріңдер. 10. Жаңағы жаттығуды оқып шығып, жазылуы мен айтылуындағы айырмашылықтарды түсіндіріңдер. 11. Мәтінді **оқып** шығып, жазылуы мен айтылуын байқаңдар да, жазылуын тақтада көрсетіңдер. 12. Мәтінді магнитофон таспасына жазып, ондағы сөздердің айтылуын тыңдаңдар. 13. Дикторлардың мәтінді оқуын тыңдаңдар да, ондағы дыбыс үндестігінің айтылуын бақылаңдар.

Ал морфология саласындағы біріккен сөздерден білім беруде мынадай дағды жұмыстарын жүргізуге болады: 1. Оқулықтағы біріккен сөздердің материалын дауыстап оқып шығыңдар. 2. Жаттығу мәтіндегі біріккен сөздерді теріп жазыңдар. 3. Мәтіндегі біріккен сөздерді тауып, ауызша айтып шығыңдар. 4. Түбір тұлғаларын сақтап, біріккен сөздерге ауызша мысалдар келтіріңдер. 5. Екі сыңары да зат есіммен болған біріккен сөздерді іздеңдер. 6. Бірінші сыңары сын есім, екінші сыңары зат есімнен жасалған біріккен сөздерді атаңдар. 7. Есімдіктен жасалған біріккен сөздерді табыңдар. 8. Зат есім мен етістіктен болған біріккен сөздерді іздеңдер. 9. Зоологиялық атауларға байланысты біріккен сөздерді табыңдар. 10. Ботаникалық атауларға қатысты біріккен сөздерді іздеңдер. 11. Ойын аттарын білдіретін біріккен сөздерді атаңдар. 12. Қала аттарын білдіретін біріккен сөздерді

табындар. 13. Географиялық атауларды білдіретін біріккен сөздерді іздеңдер. 14. Кісі аттарын білдіретін біріккен сөздерді табындар. 15. Орыс-қазақ сөздерінен жасалған біріккен сөздерді атаңдар. 16. Екі түбірден туындаған біріккен сөздерді орфографиялық сөздіктен іздеңдер. 19. Біріккен сөздерді кірістіре отырып, сөйлем құраңдар. 20. Бір тақырыптағы біріккен сөздерді қатыстыра отырып, шағын шығарма жазыңдар.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖҮЙЕСІ

Әрбір тілдік материалдар методикалық жүйе теориясы бойынша орналасады. Ал жүйе дегеніміз не? Әр класстың шама-шарқына қарай сұрыптап алынған тілдік материалдардың өзіндік белгілерін оқыту тәртібін жүйе деп атайды. Қазақ тілі бағдарламасындағы тілдік материалдар белгілі тәртіп бойынша орналасқан. Алдымен орта мектепте фонетика оқытылады. Мектеп жасына дейінгі сәбилердің сөз үйренуі дыбыстарды айтудан басталады. Жас сәби айналадағы құбылыстарды дыбыстау арқылы көрсетеді. Дыбыстардың мағына ажыратушылық және тұлғалық ерекшеліктерін аңғармай тұрып жеке сөздерді түсіну қиынға соғады. Осы фонетикалық материалдардан кейін тілдің лексика саласы өтіледі. Лексика сөздің түрлі мағыналық ерекшеліктерін қарастырады. Дыбысты және сөзді білген оқушы әр сөзге қосылатын қосымшалардың ерекшелігін білуге талпынады. Содан кейін морфология саласы өтіледі. Алдымен сөз құрамдары тақырыптары, сонан соң сөз таптары материалдары оқытылады. Осы сөзді және олардың қосымшаларын білген оқушыларға сөз бен сөздің байланысын, сөйлем мен сөйлемнің үйлесуін білдіру қиынға соқпайды. Сондықтан да **синтаксис** тақырыптарының оқытылуы осы орында беріледі.

Сондай-ақ бір тілдік саланың ішкі өтілу тәртібі де білім беруде үлкен қызмет атқарады. Фонетика материалдарының ішінен оқушыларға алғаш рет алфавиттен хабар беріледі. Алфавитті өтуден бұрын оқушылар бастауыш мектепте өткенін қайталайды. Алфавитті бәрінен бұрын өтудің негізгі себебі мынада: 1) оқушылар бастауыш мектепте өткенін еске түсіреді; 2) бастауыш мектепте берілген білім кеңейтіледі; 3) бұдан кейінгі тақырыптар дыбыс пен әріптің заңдылықтары болғандықтан,

оны жете меңгертуде септігін тигізеді; 4) алфавиттегі әріптердің дыбыстық жағын еске түсіреді; 5) сөздікпен жүргізілген жұмыстар бұдан кейінгі еңбекті жеңілдетеді; 6) дыбыс пен әріп туралы алғашқы білімдері жинақталады; 7) айту мен жазу арасындағы айырмашылықты сезеді; 8) есту қабілеті қалыптасады; 9) жаттығулар арқылы қабілеті кеңейеді.

Сөйтіп алфавитті өту арқылы дыбыс жүйесін жете меңгеруге баспалдақ жасалады. Алфавиттен кейін өтілетін тақырыптың бірі — тіл дыбыстары. Мұнда сөздің сөйлемге бірігуі, сөздің буын жігі, буынның дыбыстық жағы, фонетиканың мағынасы мен зерттейтін объектісі сөз етіледі, әріп пен дыбыстың ара қатынасы салыстырылады. Дыбыс жасаудағы сөйлеу мүшелерінің қызметі айтылады. Алфавиттегі әріптердің айтылуы мен жазылуын меңгерген оқушыға бұл әдіс мүлде қиындық келтірмейді. Тіл дыбыстары туралы түсініктен кейін буынның ең кішкене бөлшегі — дыбыс сөз болады. Бұл тақырыпты өтпей, тілдің дыбыстық жүйесіндегі дыбыс заңдарын білу қиынға соғады. Дыбысты үйрете отырып, оны белгілеу үшін қабылданған шартты таңба — әріп салыстырылады. Дыбысты айтуда әріпті жазып көрсету үлкен рөл атқарады. Дыбыстау мүшелері, дыбыс пен әріп жөнінде түсінік алған оқушыға дауыстылар мен дауыссыз дыбыстарды меңгерту қиындық келтірмейді. Дыбыстау мүшелерінің қызметі дыбыстың өзіндік белгілерін, яғни дауыстылар мен дауыссыздардың ерекшеліктерін жете ажыратуға септігін тигізеді. Дауыстылар мен дауыссыздардың өзіндік белгілері, жіктелуі өтілген соң, дауыстылардың түрлері оқытылады.

Дауысты дыбыстардың ішінде алдымен еріннің қатысына қарай бөлінуі өтіледі. Езулік дауыстылар еріндік дауысты дыбыстармен салыстырыла түсіндіріледі. Бұдан кейін дауыстылардың иектің қызметіне қарай бөлінуі келеді. Еріндік және езулікті жете игерген оқушыға, ашық, қысқа дауыстыларды саналы меңгертуге болады. Иектің төмен түсуі немесе жоғары көтерілуі, ауыздың кең және тар ашылуы ашық пен қысқа дауыстының жасалуына байланысты. Ауыздың, иектің әрекетімен бірге ерін мен езу де қозғалыста болады. Бұған іле-шала дауыстылардың тілдік қалпына қарай бөлінуі, одан кейін тіл дауыстылары бірінен кейін бірі өтілуге тиіс.

Дауысты дыбыстардың емлесі дыбыс жүйесінің ма-

териалдарына байланысты оқытылады. Мұнда теориялық білімді орфографиямен жанастыру принципі көзделеді. Бұл жүйенің, біріншіден, дауыстылардың түрлерін жете меңгерту үшін, екіншіден, сол түрлеріне байланысты берілетін емлелік білімді терең ұғындыру үшін, үшіншіден, әріптерді бір-бірімен салыстыра, салғастыра таныту үшін, төртіншіден, берілетін білімді талдап-жинақтап жасау үшін, бесіншіден, берілетін білімнің жігін үзбей, яғни жүйелілікті сақтау үшін, алтыншыдан, монофтонг дыбыс пен дифтонг дыбыстарды, олардың көрінісін дәл таныту үшін пайдасы бар. Сонымен бірінші кезекте еріндік дауысты дыбыстардың емлесі оқытылады. **О, е, у, ұ, ү** әріптерін еріндік дауысты дыбыстардан кейін өткен мақұл. Бұдан кейін езулік дауысты дыбыс әріптерінің емлесі өтіледі. Алдыңғы тақырыпты жетік үлгірген оқушылар езулік дауысты дыбыс әріптерінің емлесін ойдағыдай меңгеріп кетеді. Езулік дауысты дыбыстар туралы теориялық білім **а, ә, е, э, ы, і** әріптерінің емлесімен байланыстырылады. Оқушылар көздерімен көріп, қолдарымен жазады. Сөйтіп көру түйсігі мен сезім түйсігі ұштасады. Осыдан соң **и, е, ю, я** әріптерінің емлесі оқытылады. Бұл әріптер қос дыбыстың таңбасын білдіруіне қарай жіктеледі және олар былайша орналастырылады: **и, е, ю, я**.

Дауыстылар мен олардың емлесінен кейін дауыссыз дыбыстар мен олардың емлесі оқытылады. Дауыссыз дыбыстардан бірінші кезекте үнді дауыссыз дыбыстар өтіледі. Үнді дауыссыздарды бұлай өтудің мынадай себептері бар: 1) үнді дауыссыздар ұяң мен қатаңға қарағанда дауыстыларға бір табан жуық; 2) үнді мен дауыстыларды салыстыра талдау үшін өте қажет; 3) қатаңнан ұяңның, ұяңнан үндінің үні басым; 4) үнді мен дауыстыларды салыстыру арқылы дауыстылар қайталанатын; 5) үнділерді жете меңгерту үшін оның өзіндік белгілері ескеріледі. Бұдан кейін үнді дауыссыздардың емлесі теориялық білімге жанастырылады. **М, н, ң, у, л, р, й** әріптерінің орналасу тәртібі оқушылардың көру қабілеті мен есту қабілетіне орай беріледі. Ұяң дауыссыздар үнділерден кейін өтіледі. Ұяңда үндіге қарағанда үн, дауыс солғындау. Сондықтан осы тәртіпте өтілуі орынды. Теориялық білімнен кейін ұяң дауыссыздардың емлесі өтіледі. Олардың орналасу тәртібі мынадай болады: **б, в, д, з, ж, г, ғ, һ**. Ұяң дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі түгел оқытылады. Бұның емлелік сауатты-

лықты арттыру үшін және қатесіз жазуға дағдыландыру үшін септігі мол.

Қатаң дауыссыздар ұяңнан кейін оқытылады. Қатанды ұяңға қарама-қарсы қойып, салыстыру мағынасында өтілгені мақұл. Қатаң дауыссыздар былайша тізбектеледі: **п, ф, т, с, ц, ч, ш, щ, к, қ, х**. Қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі де теориялық мәліметтен соң өтіледі. Бұлай еткенде: 1) теориялық білім мен емлелік білім қабысады; 2) қатаң дауыссыздардың емлесінен хабар беру оқушылар біліміне, мұғалімнің уақытына, сағат санына нұсқан келтірмейді; 3) қатаң дауыссыздардың емлесіне байланысты қателер кетпейтін болады; 4) орфографиялық сауаттылығы артады. Бұл тақырыптан соң **ъ** — айыру белгісі мен **ь** — жіңішкелік белгісінің емлелері өтіледі. Дауыссыз дыбыстардан соң дауыссыз әріптер тіркесінің емлелері оқытылады. Алдымен олар мына тәртіп бойынша орналастырылады: **мб, мп, нг, нд, нк, фт, ск, кс, кт, рк** тіркесінің емлелері бірінші кезекте, сонан соң **мм, лл, тт, сс, сть, зд** тіркесінің емлелері оқытылады. Әріптер тіркесі әркелкі әріптер мен біркелкі әріптер тізбегі негізінде орналастырылады. Осыдан кейінгі өтілетін күрделі тақырыптардың бірі — буын. Буын туралы мәлімет және оның түрлері оқытылады. Тасымал — буынға тығыз байланысты. Сондықтан оның буыннан соң өтілуі заңды. Сөз бөлшектерінің тасымалдануы буынның түрлеріне тікелей қатысы бар. Қазақ тіліндегі сөздердің екпіні әрқашан сөздің соңында, соңғы буында болады. Екпіннің, негізінен, буынға түсуіне, буында болуына байланысты буын мен тасымалдан кейін өтілгені мақұл. Екпін көптік жалғауында тұрсын немесе басқа қосымшаларда болсын соңғы буында болады. Сондықтан екпін буын мен тасымалдан кейін оқытылады.

Дауысты, дауыссыз дыбыстарды, олардың емлесін және буын мен тасымалды, екпінді өтіп болған соң, осыларға жанастыра үндестік заңы өтіледі. Үндестік заңы мынадай мәселелерді қамтиды: 1) кейбір орфографиялық мәселелер; 2) орфоэпиялық мәселелер; 3) буынға және 4) екпінге қатысты мәселелер. Сондықтан үндестік заңының дыбыс жүйесі материалдарының ақырында оқытылуы орынды. Үндестік заңы туралы түсініктен кейін буын үндестігі өтіледі, өйткені буын үндестігі — дауыстыларға байланысты үндесу. Дауыссыз дыбыстарға байланысты үндесу — дыбыс үндестігі болып табылады. Дауысты дыбыстардан кейін дауыссыз дыбыстар өтіле-

тін болғандықтан, дыбыс үндестігінің де осы жүйемен өтілуі мақұл. Дыбыс үндестігінің ілгерінді ықпалы бұрын, кейінді ықпалы кейін өтіледі. Түбір мен қосымшаның аралығындағы ілгерінді ықпалдың орны морфологиялық жүйе бойынша белгіленеді. Сөз бен жеке сөздер құрамы түбір сөз және қосымшалы сөз болып бөлінеді. Бұдан соң сөздердің бірігуі және сөздердің тізбектеліп тіркесуі ескеріледі.

Сондай-ақ ілгерінді ықпалды өтуде, алдымен сөз, оның қосымшасы біріккен сөз және сөз тіркестері жүйесі ескеріледі. Түбір сөздегі соңғы дыбыстың қосымшадағы басқа дыбысқа, біріккен сөздің алғашқы сыңарының соңғы дыбысы кейінгі сыңардың басқы дыбысына, қатар келген бірнеше сөздің алғашқысының соңғысына әсер етуі сөз етіледі. Ілгерінді ықпалды жете меңгерген оқушыға кейінді ықпал заңдылықтары оншалық қиындық келтірмейді. Кейінді ықпалдың түбір мен қосымша аралығындағы, біріккен сөз сыңарларының аралығындағы, сөз тіркестері аралығындағы үндесуі оқытылады. Дыбыстардың бір-біріне ықпал етіп, өзара үндесуінің орфоэпия мен орфографияға тікелей қатысты екені бұрыннан белгілі. Мектепте бұл мәселені оқытып-үйрету тек дыбыс жүйесі тақырыптарын өтумен шектеліп, сонымен бітіп қалмауы керек. Дыбыстардың ықпал ету, үндесу заңдылығын морфология бөлімінде әр түрлі жалғауларды (көптік, тәуелдік, септік, жіктік) оқытуда қайталап, еске түсіріп отыру қажет. Сонда оларды оқушылар жадында сақтайтын болады, мұның өзі олардың орфоэпия мен орфографияның ара қатысын жете білуіне көмектеседі.

Қазақ тіліндегі қосымшалардың орналасу реті мен оқытылу тәртібін белгілеу үшін алдымен қосымшалардың сөзге жалғану тәртібіне негізделеді. Алдымен көптік жалғауы, бұдан кейін тәуелдік жалғауы, одан соң септік жалғауы, ақырында жіктік жалғауы өтіледі. Сондай-ақ біріккен сөздерден, қос сөздер мен қысқарған сөздерден кейін зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің, есімдіктің, етістіктің, үстеудің және еліктеу сөздердің қосымшалары оқытылады. Қазақ тілі лексикасынан алдымен сөз және оның мағынасы оқытылады. Сөздің тура мағынасы мен ауыспалы мағынасы және негізгі мағынасы мен туынды мағынасынан білім беріледі. Бұдан кейін көп мағыналы сөздер туралы айтылады. Мағыналық ерекшеліктеріне қарай синоним, омоним, антоним сөздер, жалпылама қолданылатын сөздер мен термин-

дер, басқа тілдерден енген сөздер, соның ішінде араб, иран, орыс тілдерінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген сөздер оқытылады. Қазақ тілі лексикасының стильдік топтарының ішінен кәсіби сөздер мен диалект сөздер, көнерген сөздер мен неологизмдер, тұрақты сөз тіркестерінен еркін сөз тіркесі, одан кейін тұрақты сөз тіркестері, бұлардан соң мақал мен мәтелдер үйретіледі. Сөздіктер туралы мағлұмат бергенде, орфографиялық сөздік, бұдан кейін түсіндірме сөздік, одан соң аударма сөздіктерден хабар беріледі.

Морфологиялық тақырыптардың ішінде алдымен сөздердің жасалу материалдары оқытылады. Сөз құрамы тақырыптары төмендегі тәртіппен жеткізіледі: түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, біріккен сөз және қысқарған сөз. Осы тақырыптардан кейін қосымша материалы екі түрде ажыратылып, жұрнақ пен жалғаулардан білім мен дағды беріледі. Тіліміздегі сөз бен сөзді байланыстыратын төрт түрді жалғау мынадай тәртіппен оқытылады: көптік жалғау, тәуелдік жалғау, септік жалғау және жіктік жалғау. Сондай-ақ тіліміздегі тоғыз сөз таптары төмендегі тәртіппен үйретіледі; зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеу сөздер, шылау сөздер мен одағайлар.

Мектепте зат есім тақырыптары төмендегі тәртіппен оқытылады: зат есім туралы түсінік, жалпы есім мен жалқы есім, негізгі және туынды зат есімдер, зат есімнің рең мәнін тудыратын жұрнақтары, туынды зат есім жасайтын жұрнақтар, зат есімнің көпше түрлері, тәуелденуі, септелуі және жіктелуі, көмекші есімдер, зат есімнің емлесі мен сөйлемдегі қызметі. Сондай-ақ сын есімнен оқушыларға төмендегі тәртіпте білім беріледі: сын есім туралы түсінік, сын есімнің түрлері, сын есім тудыратын жұрнақтар, сын есімнен сын есім тудыратын жұрнақтар, сапалық және қатыстық сын есімдер, сын есімнің шырайлары, сын есімнің емлесі, сөйлемдегі қызметі.

Орта мектеп оқушыларына сан есім тақырыптарынан мына тәртіпте білім беріледі: сан есім туралы түсінік, дара және күрделі сан есімдер, сан есімнің мағынасына қарай түрлері, сан есімнің емлесі, сөйлемдегі қызметі. Сондай-ақ есімдік тақырыптары төмендегі тәртіппен оқытылады: есімдік туралы түсінік, есімдіктің мағынасына қарай түрлері — жіктеу, сілтеу, сұрау, өздік, белгісіздік, болымсыздық және жалпылау есімдіктері,

есімдіктердің емлесі, сөйлемдегі қызметі. Сөз таптары тақырыптары ішіндегі ең күрделісі — етістік. Етістік материалдары мына тәртіппен оқытылады: етістік туралы түсінік, негізгі етістік пен туынды етістік, есімдерден етістік тудыратын жұрнақтар, етістіктен етістік тудыратын жұрнақтар, болымды етістік пен болымсыз етістік, сабақты етістік пен салт етістік, есімше туралы түсінік, есімшенің жасалу жолдары, есімшенің есімдерше түрленуі, есімшенің сөйлемдегі қызметі, көсемше туралы түсінік, көсемшенің жіктелуі, көсемшенің сөйлемдегі қызметі, етіс туралы түсінік, етістердің түрлері — өздік, өзгелік, ырықсыз және ортақ етістер, негізгі етістік пен көмекші етістік, етістіктің шақтары туралы түсінік, осы шақ, келер шақ, өткен шақ түрлері, ашық рай, бұйрық рай, шартты рай және қалау рай, етістіктің сөйлемдегі қызметі. Мектепте үстеу мына тәртіппен оқытылады: үстеу туралы түсінік, негізгі және туынды үстеулер, үстеулердің мағынасына қарай түрлері — мезгіл, мекен, мөлшер, сын, күшейткіш, мақсат және себеп-салдар үстеулері, үстеулердің емлесі, сөйлемдегі қызметі. Сондай-ақ еліктеуіш сөздерден төмендегі тәртіппен білім беріледі: еліктеуіш сөздер туралы түсінік, дыбыстық еліктеуіш сөздер, бейнелеуіш сөздер, негізгі және туынды еліктеуіш сөздер, еліктеуіш сөздердің емлесі, сөйлемдегі қызметі. Шылау сөздер тақырыбы төмендегі тәртіппен оқытылады: шылау сөздер туралы түсінік, шылау сөздердің мағынасына қарай түрлері — септеуліктер, жалғаулықтар және демеуліктер. Шылау сөздердің емлесі. Сондай-ақ мектепте одағайлар мына тәртіппен оқытылады: одағай туралы түсінік, көңіл күй одағайлары, шақыру одағайлары.

Орта мектеп оқушыларына қазақ тілінің синтаксис материалдары үш салаға ажыратылып оқытылады: **1) сөз тіркесі синтаксисі; 2) жай сөйлем синтаксисі; 3) құрмалас сөйлем синтаксисі.** Алдымен синтаксис туралы түсінік беріледі де, сөйлемнің мағынасына қарай түрлері төмендегі тәртіппен оқытылады: хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдер. Сөз тіркесі синтаксисінің тақырыптары мына тәртіппен оқытылғаны жөн: сөз тіркестерінің құрылысы мен грамматикалық мағынасы, күрделі сөздер мен тұрақты тіркестер, тақырыптары. Сөздердің байланысу тәсілдері төмендегі тәртіппен оқытылады: қиысу, меңгеру, матасу, қабысу және жанасу.

Оқушыларға сөйлем мүшесінен алдымен дара және күрделі мүшелерден білім беріледі. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері мына тәртіппен оқытылады: бастауыш, дара және күрделі бастауыш, баяндауыш, дара және күрделі баяндауыш, күрделі баяндауыштың, бастауыш пен баяндауыштың жасалуы, бастауыштан кейін қойылатын сызықша тақырыптары. Ал сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері төмендегі тәртіппен оқытылады: толықтауыш, дара және күрделі толықтауыш, тура толықтауыш пен жанама толықтауыш, толықтауыш пен толықталатын мүшенің байланысы, анықтауыш, анықтауыш болатын сөз таптары, дара және күрделі анықтауыштар, анықтауыш пен анықталатын мүшенің байланысы, пысықтауыш, пысықтауыш болатын сөз таптары, дара және күрделі пысықтауыш, пысықтауыштың түрлері — мекен, мезгіл, қимыл-сын, мақсат, себеп пысықтауыштар, пысықтауыш пен пысықталушы мүшенің байланысы.

Сонымен бірге оқушыларға сөйлемнің бірыңғай мүшелерінен төмендегі тәртіпте білім беріледі: бірыңғай бастауыш, бірыңғай баяндауыш, бірыңғай толықтауыш, бірыңғай анықтауыш және бірыңғай пысықтауыш, бірыңғай мүшелердің жалғаулық шылаулар арқылы байланысы, бірыңғай мүшелердің тыныс белгілері, бірыңғай мүшеге ортақ жалпылауыш сөздер, жалпылауыш сөздердің тыныс белгілері. Осы тақырыптармен бірге сөйлемнің айқындауыш мүшелері мына тәртіппен оқытылады: айқындауыш мүше жайында жалпы түсінік, оңашаланған айқындауыш, оңашаланған айқындауыштың тыныс белгілері, қосарлы айқындауыш тақырыптары беріледі. Мектепте оқшау сөздер материалдары төмендегі тәртіппен үйретіледі: оқшау сөздер жайында жалпы түсінік, қаратпа сөз, қаратпа сөздің тыныс белгілері, қыстырма сөз, қыстырма сөздің тыныс белгілері, одағай сөздер, сөйлем басында келетін «жоқ» пен «иә», сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі және екпін тақырыптары.

Мектеп оқушыларына жай сөйлемнің түрлерінен төмендегі тәртіппен білім беріледі: жай сөйлемнің түрлері жайында түсінік, жақты сөйлем, жақсыз сөйлем, жақсыз сөйлемнің жасалу жолдары, толымды және толымсыз сөйлемдер және атаулы сөйлемдер тақырыптары. Орта мектепте құрмалас сөйлем материалдары үш салаға ажыратылып беріледі: 1) салалас құрмалас сөйлемдер; 2) сабақтас құрмалас сөйлемдер; 3) аралас құрмалас

сөйлемдер. Алдымен оқушыларға құрмалас сөйлем туралы жалпы түсініктен білім беріледі де, салалас құрмалас сөйлемнің түрлері төмендегі тәртіппен оқытылады: салалас құрмалас сөйлем туралы жалпы түсінік, салалас құрмалас сөйлемнің түрлері — ыңғайлас, қарсылықты, түсіндірмелі, себеп-салдар, талғаулы және кезектес салалас сөйлемдер, салалас құрмалас сөйлемнің көп құрамды түрлері, салалас құрмаластың тыныс белгілері. Сондай-ақ оқушыларға сабақтас құрмалас сөйлемнің түрлерінен төмендегі тәртіпте білім беріледі: сабақтас құрмалас сөйлем туралы түсінік, сабақтас құрмалас сөйлемнің түрлері — шартты бағыныңқы, қарсылықты бағыныңқы, себеп-салдар бағыныңқы, мезгіл бағыныңқы, қимыл-сын бағыныңқы және мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер. Сабақтастардың тыныс белгілері, жарыспалы көп бағыныңқы сабақтас, сатылы көп бағыныңқы сабақтас, көп басыңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер, аралас құрмалас сөйлемдер, аралас құрмаластың тыныс белгілері, тақырыптары.

Сонымен бірге оқушыларға төл сөз бен төлеу сөзден төмендегі тәртіпте білім беріледі: төл сөз бен төлеу сөз жайында жалпы түсінік, төл сөз бен автор сөзі, төл сөз бен автор сөзінің орын тәртібі, төл сөздің тыныс белгілері, төл сөзді төлеу сөзге айландыру жолдары оқытылады. Мектеп оқушыларына тіл ұстарту материалдары тілдік салалардан кейін беріледі. Тіл ұстарту материалдары мына тәртіппен оқытылады: тіл ұстарту — стилистиканың бір тармағы, тіл ұстарту түрлері, тіл туралы мәлімет, тілдің мәні мен қызметі, тіл — тарихи құбылыс, қазақ тілі — ұлт тілі, қазақ тілі — мемлекеттік тіл, қазақ тілінің дамуы, қазақ әдеби тілінің стильдері туралы мәлімет, қазақ әдеби тілі — қуатты құрал.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МАТЕРИАЛДАРЫН МЕНГЕРТУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ тілі материалдарын меңгертуде кинестетикалық түйсіктердің атқаратын қызметі орасан. Сөйлеу процесінде дыбыстау мүшелерінің кинестетикалық түйсігі артады. Бұл түйсік нәтижесінде дыбыстау мүшелерінің бұлшық еттері әрекетке келіп, қозғалысқа түседі. Дыбыстау мүшелерінің қозғалысқа түсуін кинестетикалық түйсік деп атайды. Тілдің жоғары, төмен, алға, артқа

жүйткүі, екі еріннің біріне-бірі бірігіп қосылып, не екі еріннің дөңгеленіп барып сүйірленуі, иектің жоғары, төмен түсіп дыбыс шығаруы кинестетикалық түйсіктердің актив және пассив әрекеті нәтижесінде болады. Тіл дыбыстарының тыныс, тамақ және қуыс мүшелер арқылы жасалуында кинестетикалық түйсіктердің қызметі үлкен. Көру және есту бейнесі жазу процесінде сөйлеу мүшелерінің кинестетикалық түйсігін атқарады. Сөйлеу мүшелерінің бірыңғай қимылы арқылы кинестетикалық импульстер (күштер, қимылдар) сөздің есту және көру қабілетін күшейтеді. Дыбыстардың естілу және айтылу, әріптердің жазылу және көріну ерекшеліктері кинестетикалық түйсіктер арқылы сезіледі.

Тілдің дыбыстық жағын меңгеру дегеніміз — ауызша дұрыс сөйлей білуі, яки әр сөзді, әр буынды, әр дыбысты дұрыс айту, әр сөзді дұрыс жазу деген сөз. Ауызша сөйлеу мен жазбаша сөйлеуде дыбыстардың мағына ажыратушылық қызметінің зор екені сезіледі. Әр сөздің өзіне тән мағынасын айыру арқылы оқушылар тіл дыбыстарының жай дыбыс емес, оның мағына ажыратушылық ықпалын да меңгере алады. Оқушылар дыбыстарды айту, есту және әріптерді көру, жазу түйсіктері негізінде меңгереді. Ал көру түйсігі түрлі жұмыс түрлері негізінде іске асырылады. Дыбыс, сөз және сөйлем тәртібі белгілі бір жазу ережелеріне бағынып, өзара бірімен-бірі байланыста болады: ол, аға, барды дегенде, бұлар бірнеше дыбыстан құралған жеке сөздер. Осы сөздерді белгілі бір формамен байланыстырып айтса, сөздің мәні айқындалып, аяқталған тиянақты ойды білдіретін сөйлем пайда болады. Ол ағасына барды.

Тіл арқылы қарым-қатынас жасау процесі қабылдау және ұғыну тәрізді психикалық құбылыстармен тікелей байланысты. Дыбысты сөзді қабылдау және оны ұғыну біріне-бірі өзара қатысты, яғни дыбысты, сөзді қабылдамай тұрып, оны ұғыну мүмкін емес. Назарға алынған тіркесті қабылдаудың өзі де оны ұғынумен, түсінумен ұштасып отырады. Ал көру түйсігінің артуын мынадан байқауға болады. Берілген сөйлемдерді, мәтіндерді дауыстап оқу, іштей оқу, көріп-жазу, оқылған немесе естілген мәтін бойынша мазмұндама, шағын шығарма жазу, жоспар мен конспект жасау сияқты еңбек процестері қазақ тілі бойынша алған білімнің нәтижесі болып табылады. Сондықтан негізгі жұмыс жазу арқылы орындалатындықтан, оқушылардың көру дағдысын артты-

рады. Дағдының ойдағыдай қалыптасуы игерілген материалдардың нәтижесімен өлшенеді. Берілген жаттығудың шартын тез, сапалы орындау, түрлі жаттығу жұмыстарында қателер жібермеу — қазақ тілі дағдысының ойдағыдай қалыптасу өлшемдері.

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен білім беруде, тілдік материалдарды меңгертудің сатылы басқыштары зор қызмет атқарады: 1) меңгертудің аналитикалық басқышы. Әр сөйлемде немесе мәтінде қанша дыбыс, қанша әріп бар екендігін жете меңгерту үшін әуелі жеке сөздерді буынға бөлдіреді де, әр сөздегі буын мен әріптің қанша екендігін таптырады. Бұдан кейін дыбысты буынға, буынды сөздерге, сөздерді сөйлемге біріктіріп айтқызады. Сонан соң ол сөйлемде қанша дыбыс, қанша буын, қанша сөз және қанша сөйлем барлығы талданады; 2) меңгертудің синтетикалық басқышы. Бұл кезде оқушылар сөйлемді сөзге, сөзді буынға, буынды дыбысқа қарай талдап, жинақтау дағдысын үйренеді. Жазу мен оқу нәтижесінде сөздерді есту мен көру бейнелері біріне-бірі ықпалын тигізіп, есту бейнесі көру бейнесінсіз жұмсалмайтындығы аңғарылады. Белгілі бір сөздерді көргенде, оған есту бейнесінің де қосылатындығы байқалады; 3) меңгертудің аналитикалық-синтетикалық басқышы. Бұл процесс тұсында оқушылар кез келген объектіні талдап, жинақтау дәрежесіне көтеріледі. Меңгерілетін объектінің мақсатын айқындайды да, соған лайықты жаттығу түрлерін молайтып, іске асыру дағдысын қалыптастырады. Сөйтіп оқушылар дыбысты буынға, буынды сөзге, сөзді сөйлемге біріктіреді, жеке сөздерден сөйлемдер құрайды.

Қазақ тілі материалдарын меңгертудің процестері тікелей сол материалдардың психологиясына байланысты қаралады. Тілдік материалдардан сабақ беруде оқушылардың сезімі мен түсінігін, байқауы мен қабылдауын, ойы мен қабілетін ескеріп отыру — қазақ тілін меңгертудің белгілі шарттары. Сондай-ақ сабақ процесінде жеке оқушылардың үлгерімін байқап, тәуір, нашар үлгерудің себептерін де ескеріп отырған мақұл. Мектепте өтілетін қазақ тілі материалдарын меңгертудің психикалық құбылыстары психикалық процеспен, психикалық қалыппен және психикалық сипатпен ұштасып жатады.

Осы сияқты қазақ тілі материалдарын меңгертудің негізгі процестері мыналар: **1. Қазақ тілі материалдарын еске түсіру.** Қазақ тілі тақырыптарын оқушыларға та-

нытуда және оны оқушылар ойына қалыптастыруда психикалық әрекет пайда болады. Логикалық ойлаудың индукциялық және дедукциялық амалдары, сигнал жүйелерінің барлығы адам баласының ойлау сезімдерін оятады. Бұл сезім аралық ми деп аталатын орталық мидың бір бөлігіне байланысты. Мидың осы бөлігінің клеткалары қозғалғанда түрлі сезім дүниелері оянады. Осы сезімнің негізінде қазақ тілі тақырыптарын оқушылар ойында қалыптастырудың дағдылары пайда болады. Өтілетін материалдың тақырыбын тақтаға жазу, көрнекі құралды ілу, түрлі дидактикалық материалдардың пайдалану және тақырыпты оқушыларға хабарлау процесінде оларда белгілі дәрежеде ұғым, түсінік сәулеленеді. **2. Қазақ тілі материалдарын түсіндіру.** Дидактикалық құралдарға сүйене отырып, жаңа материалдың өзіндік белгілерін, жасалу жолдарын, бір-бірінен айырмашылығын, анықтамасы мен ережелерін қалыптастыру жүйесінде жартылай түсінік пайда болады. Жаңа құбылысты таныту арқылы оқушылардың дыбыс жүйесін ой өрісі, білім аясы және жалпы білімді дәрежесі кеңейеді. Сондай-ақ оқушыларға жаңа материалдың өзіндік белгілерін қалыптастыруда оларда мына сияқты түсінік пайда болады: 1) өтіліп отырған материалдың тақырыбын аңғарады; 2) өткен материал мен жаңа материалдың байланысын табады; 3) жаңа тақырыптың жасалу жолдарын меңгереді; 4) тақырыптың анықтамасы мен ережесін игереді; 5) өтіліп отырған тақырыптың терминін түсінеді; 6) түсініксіз құбылыстарды меңгереді. **3. Қазақ тілі материалдарына дағдыландыру.** Бұл процесте қазақ тілі материалдарының өзіндік белгілерін түгел қамтитындай дағды түрлері іске асырылады. Мұндай жұмыс процесі негізінде оқушыларға толық түсінік қалыптасады. Қазақ тілі тақырыптарын дағдыландыру, пысықтау, қайталау сияқты жұмыс процестерін өз ішіне қамтиды. Оқушылардың дағдысын қалыптастыруда жұмыстың мынадай түрлері орындалады: 1) мұғалімнің дайындаған карточкалары іске асырылады; 2) оқулықтағы жаттығулардың шарттары орындалады; 3) схемалар мен кестелер жасалады; 4) ауызша мысалдар келтіріледі; 5) ауызша сөйлемдер құрастырылады; 6) мәтінге лайықты шағын шығармалар жазылады; 7) картина мен сурет бойынша сөйлемдер құрастырылады; 8) орфографиялық сөздіктер бойынша жұмыс жүргізіледі; 9) жергілікті материалдар пайдаланылады.

Оқушылардың дағдысы мен түсінігін арттыруда мынадай жұмыс түрлері іске асырылады: 1) алдымен дағдыны орындаудың шарты айтылады; 2) сонан соң дағдының бірер үлгісі көрсетіледі; 3) дидактикалық мәтін дауыстап оқылады; 4) осы дағдыны қалай орындау керек екендігі туралы оқушыларға сұрақ қойылады; 5) бұдан кейін керекті объектінің асты сызылады; 6) сонан соң тақтадағы мысалдар көшіріліп, қалай орындалғаны еске түсіріледі. Тақырыпқа сай дағдыларды меңгертуде, материалдың өзіндік ерекшеліктері олардан шыққан қорытынды пікірлер пысықталып, үнемі жинақталып отырылады.

Дағды жұмыстарын орындау үстінде оқушылар белсенді түрде қазақ тілі фактілеріне бақылау жасайды, оның өзіндік белгілерін салыстырып талдайды және белгілі ой қорытындысын шығарады. Қазақ тілінен берілетін білімді жүйелі меңгертуде және оларды оқушылар ойында тұрақты сақтауда дағдыландыру процесінің мәні күшті. Сондықтан жаттығу жұмыстары арқылы оқушылардың мына сияқты дағдылары жетіледі: 1) алған білімі еске түсіріледі; 2) теориядан алған білімі бекітіледі; 3) көру қабілеті нығаяды; 4) есту қабілеті артады; 5) қабылдау мүмкіндіктері молаяды; 6) байымдау қабілеті артады; 7) сенімділік қабілеті күшейеді; 8) байқау қабілеті дамиды.

III тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БІЛІМ БЕРУ ӘДІСІНІҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘНІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде білім беру әдістері жиі қолданылады. Сондықтан білім беру әдістері теориялық методиканың негізгі мәселелері болып саналады. Әдіс (метод) грек тілінен енген сөз. Оның бастапқы ұғымы «зерттеу» деген мағынаны аңғартқан. Бертін келе алғашқы мағынасын кеңейтіп, «белгілі бір пәнді оқытудың әдісі» дегенді білдіреді. Сөйтіп әдіс қазақ тілінен теориялық білім берудің тәсілдерін, соған байланысты практикалық дағды мен тәлім-тәрбие берудің амалдарын са-

ралайды, соны практика жүзінде іске асырудың тәсілі мен жолдарының дәл жүйесін көрсетеді. Оқушылардың қазақ тілінен алған білімі мен білігін және практикалық дағдысын қалыптастыру жолындағы мұғалімнің жүргізетін жұмыс жүйесі оқыту әдістерінің құрылымына тікелей байланысты. Сонымен бірге мұғалім басшылығымен орындалатын оқушы жұмысының тұрақты сатысы оқыту әдістерінің мазмұнына қатысты. Білім беру әдістері қазақ тілінің теориялық материалдарын психикалық функциялар негізінде меңгертіп, оны оқушылар ойында қалыптастыруды және практикада шебер қолдана білуді үйрететін тәсілдер құрамы болып табылады.

Білім беру әдістеріне педагогика теориясында төмендегідей анықтама берілген: «...Білім беру әдістері оқушылардың білім мен білігін, олардың практикалық дағдысын қалыптастыру жолындағы мұғалімнің жүргізетін жұмыстарының тәсілі және оқушылар жүргізетін жұмыстың мұғалімнің басшылығымен орындалатын тәсілі»¹.

Әдістің теориялық мақсаты білім берудің мақсатына негізделеді де, әр түрлі жұмыс жүйесі арқылы жүзеге асады. Осы процесте мынадай ойлау дағдылары қалыптасады: тілдік материалдарды талдау; талданған объектілерді түсіндіру; объектілерді дәлелдеу; объектінің өзіндік белгілерін санап көрсету; тақырыпты оқыту; оқыту үстінде қатесін түзету; тақырыптың анықтамасы мен ережесін айту; бірнеше мысалдарды оқушылардың өздеріне таптырып талдату. Білім мен дағдының өзара кірігуі арқылы білім беру әдісінің құрылымын білуге жол ашылады, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы күшейіп, мұғалімнің білім беру шеберліктері төселеді, теориялық және практикалық әдістері саралап қолдануға жаттығады. Осының нәтижесінде қазақ тілін оқыту әдістері жүйеленіп, білім берудің сапасы артады.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН БІЛІМ БЕРУ ӘДІСТЕРІНІҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Қазақ тілінен білім беру әдістері сан алуан. Осы әдістерді методикада жіктеп көрсетудің мәні зор. Жіктеп көрсетуде, біріншіден, оқушыға берілетін білімнің сапасы артады, екіншіден, оқушымен жүргізілетін жұмыстың

¹ Педагогика (под ред. И. А. Каирова) М., 1956, с. 147.

дәлдігі нығаяды, үшіншіден, мұғалімнің атқаратын жұмысы жеңілдейді. Әрине, білім беру әдістерін таңдап қолдану, оны қай уақытта іске асыру және білім беру әдістерін қай материалға байланысты сұрыптап алу методиканың қиын әрі күрделі мәселелері. Сондықтан оқушыларға ұсынылатын тілдік материалдардың көлемін таңдау аса қажет. Оқушыларға берілетін білімнің көлемін сұрыптап алу білім беру әдістерінің іске асырылуын жеңілдетеді. Білім беру әдістерін іске асыруда оларды топтастыру, жіктеу ең қажетті мәселе болып табылады. Оқушылар тілді практикалық-теориялық және теориялық-практикалық жақтан меңгереді. Қазақ тілінен білім беру әдістерін топтастыру методиканың соңғы жетістіктеріне негізделеді.

Қазақ тілінен білім беру әдістерін жіктеуде төмендегі методикалық мәселелер өлшем етіп алынады. Олар мыналар: 1. Қазақ тілінен білім беру әдістері білім алу көздеріне байланысты жіктеледі. Біз оқушылардың қазақ тілінен теориялық білім алуы мен практикалық дағды қалыптастыруының негізіне тоқтап өтейік: а) оқушылар қазақ тілінен алған білімдері мен дағдысын ұжыммен қарым-қатынас жасау негізінде кеңейтеді, еңбектің барлық саласында бір-бірімен сөйлеседі, көрген-білгенін әңгіме етеді, сөйтіп қарым-қатынас жасау негізінде белгілі бір білім негіздерін молайтады; ә) тілдік материалдарды іс жүзінде қолдануды оқушылар көркем әдебиетті оқу үстінде түсінеді; б) оқушылар білім мен дағдыны қазақ тіліне байланысты жүргізілетін тәлім-тәрбие сабақтары мен кластан тыс орындалатын жұмыстар бойынша алады; в) білім мен дағды мұғалімнің түсіндіруі бойынша жеткізіледі; г) білім мен білік қазақ тілі оқулығы бойынша қалыптасады, д) білім мен дағды арнайы таңдалған дидактикалық материалдар — диктант, мазмұндама, үлестірмелі карточкалар және түрлі көрнекі құралдар негізінде шоғырланады.

2. Қазақ тілінен білім беру әдістері белгілі методист-ғалымдардың айтқан методикалық пікірлеріне байланысты жіктеледі. Профессор А. В. Текучев «Методика русского языка в средней школе» деген еңбегінде білім беру әдістерін білім алу көздеріне қарай жіктеуді мақұлдайды¹. Орыс тілін оқытудың заңдылықтарын көп

¹ А. В. Текучев. Методика русского языка в средней школе. М., 1970, с. 66.

зерттеген методист-ғалым, профессор Л. П. Федоренко теориялық методиканы зерттеудің мәселелері жайында былай деп жазды: «Важными вопросами теории методики автор считает следующие: 1) принципы методики русского языка, вытекающие из закономерностей усвоения родного языка; 2) теоретический анализ средств передачи знаний, в частности анализ методов обучения родному языку»¹. Л. П. Федоренко жоғарыдағы айтылған теориялық методиканың мәселелерін талдай келе, әдістерді бөлуге тірек бола алатын білім алу көздері жайында былай дейді: «Источник, из которого учащиеся получают знания родного языка, определяет действия учителя и ученика, направленные на усвоения этих знаний то есть определяет метод обучения. Следовательно, источник знаний можно положить в основу классификации методов обучения»². Ана тілін оқыту методикасының негізгі мәселелерін зерттеу қазіргі заманғы методиканың басты міндеті болып отыр. Қазақ тілін оқыту методикасына байланысты жазылған құнды зерттеулер³ де осы мақсатқа арналады. Мұнда білім беру әдістерінің біраз түрлері жан-жақты баяндалады.

Сөйтіп қазақ тілінен білім беру әдістерін оқушылардың білім алу көздеріне негіздей отырып, оларды төмендегіше жіктеуге болады: а) қазақ тілін практикалық жактан үйрету әдістері. Бұл әдістер құрамына мыналар кіреді: тілді әдебиет материалымен байланыстырып өту әдісі, түсініксіз сөздерді үйрету әдісі, диалогтық және монологтық сөйлеуді үйрету әдісі, ауызша түсіндіру әдісі, ауызша мазмұндау әдісі және мәнерлеп оқу әдісі, ә) қазақ тілін теориялық жактан үйрету әдістері. Бұған мына әдістер кіреді: әңгіме әдісі, хабарлау әдісі, түсіндіру әдісі, тәжірибе әдісі және кітапты пайдалану әдісі, б) қазақ тілін теориялық-практикалық жактан үйрету әдістері. Олар мыналар: дайын материалды талдау әдісі, фонетикалық талдау әдісі, морфологиялық талдау әдісі, синтаксистік талдау әдісі, тілдік материалдың түрін өзгерту әдісі, тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісі, қазақ тілі бойынша сөйлем құрату әдісі, тілдік

¹ Л. П. Федоренко. Принципы и методы обучения русскому языку. М., 1964, с. 3.

² Сонда, 82-бет.

³ Д. Әлімжанов, Ы. Маманов. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1965, 49-бет; Х. Арғынов. Қазақ тілі методикасының негіздері. Алматы, 1969, 81-бет.

тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі, орфографиялық талдау әдісі, көшіріп жазу әдісі және диктант жазу әдістері.

Қазақ тілінен білім беру әдістерінің кестесі

Қазақ тілінен білім беру әдістері		
Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері	Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері	Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері
Қазақ тілін әдебиет материалдарымен байланыстырып өту, түсініксіз сөздерді үйрету, диалогтық және монологтық сөйлеуді үйрету, ауызша түсіндіру, ауызша мазмұндау және мәнерлеп оқу әдістері	Әңгіме, хабарлау, тәжірибе түсіндіру және кітапты пайдалану әдістері	Қазақ тілі бойынша талдау, дайын материалды талдау, тілдік материалдың түрін өзгерту, тапсырмаларды мазмұндау, сөйлем құрату, шығарма жаздыру, орфографиялық талдау, көшіріп жазу және диктант жазу әдістері

ӘДІСТІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУ ЖҮЙЕСІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Қазақ тілінен саналы әрі тиынақты алған білімдерін іс жүзіне асыруда жүйелі жұмыс тәртібі үлкен рөл атқарады. Сондықтан өнімді әдістерді методика қағидаларына сәйкес жүргізіп отыру мақсаты көзделеді. Жоғарыда айтылған әдістерді іске асыру арнайы таңдалған материалдар негізінде жүргізілетін жұмыстың психологиясына байланысты. Әдістің қолданылу жүйесі білім алу көздеріне негізделе отырып, мына сияқты жұмыстың басты процестерін ескереді: 1) әдістің іске асырылу жүйесі объектіні меңгерудің психологиялық басқыштарына қатысты. Мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы бойынша бұрын өтілген материалдар мен жанадан өтілетін объектілер жөнінде оқушыларда белгілі дәрежеде ұғым, түсінік пайда болады. Бұл кезде өтілген материалдар оқушылар ойында сәулеленеді. Белгілі бір

объекті логикалық ойлаудың тәсілдері мен екінші сигнал жүйелері нәтижесінде ой қорытындысы жасалады. Ой қорытындысын жасауға себеп болатын бастапқы басқыш осы сәулененуден туады. Берілген білім мен дағдыларды оқушылар белгілі дәрежеде жартылай игереді. Түсіндірілген объектілер жөнінде белгілі көлемде білім сапасын меңгертеді. Жүйелі жаттықтырылудың, мол пысықталудың негізінде толық меңгеру туындайды; 2) әдістің іске асырылу жүйесі материалдың ауыр-жеңілдігіне байланысты орындалады. Өтілген тақырыптың өзіндік белгілері бесеуден артық болса, оқушыларға ауырлау соғуы мүмкін. Сондықтан мұғалім алдымен түсіндіру әдісін талдау тәсілдерімен ұштастырады. Өткенді еске түсіру және жаңа материалмен байланыстыру мақсатында алдыңғы сабақта не өтілгені жинақталады. Соған сәйкес оқушылардың түсінбеген сұрақтарына жауап беріледі. Қойылған сұрақтарға бірде оқушылар, бірде мұғалімнің өзі жауап қайтарып отырады. Бұдан кейін оқушыларға үш сөйлем карточкалар арқылы таратылып беріледі. Олардың өзіндік белгілерін түсіндірмелі тәсілмен дәлелдейді. Сонан кейін сабақта қайсы тақырып өтілетіні, оның теориялық және практикалық мәні ескеріледі, тақырыпқа арналған көрнекі құрал тақтаға ілінеді, қазақ тілі материалдарының өзіндік ішкі заңдылықтары түсіндіріледі. Қазақ тілі тақырыптары туралы айтылған тілдік белгілерді қорытып, жинақтайды, осы материал жайында оқушылардың қойған сұрақтарына жауап береді. Мұғалім материалдың ауырлығын ескере отырып, дағдылар құрамын іске асырады; 3) әдістің іске асырылу жүйесі материалды оқытудағы басты мақсаттарға қарай жүргізіледі. Мәселен, жоғарыдағы жүйемен жүргізілетін түсіндіру әдісінде мынадай мақсаттарды көздеуге болады: өткен материалды еске түсіру, оған сөйлемдер таратып беру, көрнекі құралды пайдалану, материалды талдау әдістері арқылы жинақтайтын дағдылар көрсету, олардың өзіндік белгілерін таныту, нақтылы жаттығу жұмыстарын көрсету.

Белгілі бір грамматикалық тақырыптарды өту үстінде әдістер жиынтығы бірімен-бірі кірігіп, көгенделіп, байланысып отырады. Мұндайда әдістің екі түрлі қызметі ескеріледі: а) толық элементті әдіс; ә) аралас элементті әдіс. Толық элементті әдіс тілдік материалдардан білім беруде өзінің ішкі құрылымын істің өн бойында бүтіндей сақтайды. Сөйтіп оқушыларға теориялық

білім мен практикалық дағды беруде жетекші қызмет атқарып, белгілі бір әдіс жүйесінде дараланып отырады. Ал аралас элементті әдістер білім беруде жаппай қатысып, әрбір әдіс элементтерінің тиісті орында қызмет атқарғандығы сезіледі. Материалды түсіндіруде өтілгенді еске түсіру үшін, талдау, түсіндіру әдістері, хабарлау амалдары, көрнекілік тәсілдері, әңгіме әдістерінің элементтері қолданылады. Түрлі әдістер элементтерінің қосылуы теориялық материалдардың меңгерілуіне жағдай жасайды. Әдісті іске асыруда негізгі мақсаттармен бірге тақырыпқа сай ескерілетін принциптерді ұмытуға болмайды. Мәселен қазақ тілі тақырыптарын оқыту үстінде: а) әдіс элементтерін ұштастыру; ә) оқушылардың зейінін қазақ тілі тақырыптарына аудару; б) тақырыптың өзіндік белгілерін тірек ету; в) тақырыптың әсерлілігі мен мәнерлілігін күшейту; г) ауызша сөйлеу дағдысын арттыру; д) жазу сауаттылығын арттыру; е) оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу белсенділігі мен саналылығын күшейту т. б. қадағалаған жөн.

Сөйтіп әдістің іске асырылу жүйесі лингвистикалық фактілерді тірек етіп, психологиялық факторлар негізінде дидактикалық-методикалық принциптер бойынша жүзеге асады. Таза практикалық жұмыстарды орындауда түсініксіз сөздерді түсіндіру, ауызекі тілді дамыту, мәнерлеп оқу, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеу тәсілдері жұмсалады. Теориялық тілдік материалды оқытуда әңгіме, хабарлау, тәжірибе, түсіндіру, кітапты пайдалану әдістері қолданылады. Ал әрі теориялық, әрі практикалық мақсатта жүргізілетін әдістер жүйесіне мыналар кіреді: қазақ тілі тақырыптарын талдау, тілдік материалдың түрін өзгерту, тілдік тапсырмаларды мазмұндау, шығарма жаздыру, орфографиялық талдау, көшіріп жазу, диктантты оқыту, орфографияны үйрету, дұрыс сөйлеу дағдысына еліктеу, дыбыстау мүшелерінің қызметін түсіндіру, дұрыс айту ережелерін меңгеру, көрнекі құралды пайдалану, өлең ұйқастарының айтылуын үйрету.

IV тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІН ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАҚТАН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАҚТАН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері сабақ жүргізу үстінде іске асырылады. Бұл арқылы оқушылар сөздің мағыналық қасиетін, табиғатын, сөздік қоры мен грамматикалық құрылысын сезеді, ауызекі тілдің байлығы мен әдеби тілдің өзіндік белгілерін үйренеді. Мәдениетті сөйлеу үлгісін қалыптастырып, дұрыс оқып, оқығанын қайталап айтып беруге жаттығады. Сауатты және дұрыс жазу шеберлігі төселіп, өзінің тілін стилистикалық тұрғыдан жетілдіреді, ғылыми, саяси және көркем шығармаларды талғап оқу қабілеті артады. Оқушылар қоғамдық құбылыстарды тіл арқылы біліп, сезіну, түсіну және үйрену жолымен білімдері мен дағдыларын қалыптастырады.

К. Маркс пен Ф. Энгельс тілдің өзіндік ерекшеліктері мен оның қоғамдық мәнін былайша бағалаған: «Тіл де сана сияқты, ертеден келе жатқан нәрсе, тіл, дәл айтқанда, басқалар үшін, осының арқасында өзім үшін де, өмір сүріп отырған шын практикалық сана болып табылады, сөйтіп тіл де, сана сияқты, басқа адамдармен қатынас жасау мұқтажығынан және қажеттігінен келіп туады»¹. Заттар мен құбылыстарды ажырату және олардың белгілі бір қасиеттерін бөліп алу процесінде ғана оқушыларда таным пайда болады. В. И. Ленин таным теориясы жайында былай дейді: «Таным дегеніміз адамның табиғатты бейнелеуі. Бірақ бұл жай, тікелей, тұтас бейнелеу емес, бірқатар абстракциялардың процесі, ұғымдардың, заңдардың тууының, қалыптасуының процесі»².

Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету керек. Оқушылар, біріншіден, бірімен-бірі қатынас жасайды, білмеген сұрақтарын бірінен-бірі сұрайды, екіншіден, өзіне

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, том IV, с. 20—21.
² В. И. Ленин. Философиялық дәптерлер. Шығармалар, 38-том. Алматы, 1962, 183-бет.

тапсырылған қоғамдық, ұжымдық жұмыстарды (фото-монтаж, газет шығару, мақала жазу, үйірмеге қатысу т. б.) орындайды, үшіншіден, оқыған пәнін меңгертуде практикалық дағдысын арттырады. Олар әдебиет, тарих, география, анатомия, ботаника, математика, физика және химия сияқты пәндерден ана тілінде білім алады. Алған білімдерін практикалық істерге жаратып, творчестволық еңбекпен шұғылданады, оқушылардың түрлі пәндерге байланысты ұғымы мен түсініктері жетіледі, үйренуге деген талабы артады, пәнді жақсы көруге қызығады. Түрлі пәндер саласындағы түсініктер мен берілген фактілер қазақ тілінен білім беруге материал есебінде қызмет атқарады. Пән мұғалімдері өз жұмысын қазақ тіліне сәйкес мынадай білім беруге бағыттайды: 1) мұғалім сөзінің дұрыс айтылуы, грамматикалық жақтан жатық құрылуы, сөздік қорының молдығы мен сөз саптауының орамды келуімен оқушыларға үлгі бола алады; 2) оқушылар мұғалімге еліктей отырып, берілген сұрақтарға толық жауап беруге әрекет жасайды; 3) мұғалімге еліктеу, мұғалімнен үйрену нәтижесінде оқушылардың сөздік қоры молаяды; 4) оқушылардың ауызша берілген жауаптарын оқылып отырған тақырыптың өзіндік белгілеріне қарай дұрыс ұйымдастырып, шығарма, жазба жұмыстарын жүйелі жазуға дайындалады; 5) мұғалім оқушылардың ауызша және жазбаша тіліндегі грамматикалық, стилистикалық қателерін дер кезінде түзетіп, дұрыс бағалап отырады.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ӘДЕБИЕТ МАТЕРИАЛДАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫРЫП ӨТУ ӘДІСТЕРІ

Әрбір жеке пән мұғалімдері оқушылардың ой-өрісін дамыта отырып, бір пәннен алған білімін екінші бір пәнге пайдалану жағын қарастырады. Оқушылар әрбір пәннің өзіндік заңдылықтарын меңгермейінше, сол пәннен тиянақты да терең білім ала алмайды. Сондықтан оқушылардың әрбір пән бойынша практикалық дағдыларын қалыптастырғаны мақұл. Осындай жүйелі практикалық дағдылар негізінде ғана оқушылардың жеке пән бойынша танымы шоғырланып, басқа пәндерден алған білімімен ұштастырылады, тереңірек білуге мүмкіндіктер туады. Демек, жеке пәндерді терең меңгерту нәтижесінде ғана пәнаралық байланыс жүзеге асырылады.

Пәнаралық байланыс пәндердің өзара қамтитын материалына, зерттеу сипатына және жақын-алыстығына қарай жұмыс жүргізу тәсілдерін белгілейді. Пәнаралық байланыс талабын жүзеге асыру жүйесінде мұғалімдердің алдын ала ойластырып жасаған жоспарлары болуы тиіс. Пәнаралық байланыс тәсілдерінің мынадай түрлерін атап көрсетуге болады: а) бір пәннің материалын екінші пәннің материалымен салыстыра отырып, мазмұн жағынан ұқсас тақырыптардың пәнаралық байланысын жасау; ә) жеке пәндер материалдарын меңгерту барысында өзге пәндер материалдарын негізгі мәселені толықтыру мақсатында пайдалану; б) жеке материалдарды терең меңгерту тұсында ғана пәнаралық байланыстылықты жүзеге асыру; в) пәнаралық байланысты әдіс ұқсастықтарына қарай жүргізу; г) бір пәннің материалын екінші бір пәнге практикалық жаттығу ретінде пайдалану; ғ) оқулық материалын өмірдегі әр алуан міндеттермен байланыстыру.

Ана тілі мұғалімі әдебиет материалдарын сабақ жүйесінде үнемі пайдаланып отырады. Бұлай етудің әрі ғылыми, әрі практикалық мәні бар. Пәнді оқыту және тәлім-тәрбие жұмыстарында тіл мен әдебиетті тығыз ұштастырып отырудың практикалық жақтан пайдасы мол. Осының нәтижесінде оқушылар ана тілін, оның сөз байлығы мен сөз өнерін үйренеді. Қазақ тілі сабағында әдебиет материалдарын пайдалана отырып, олардың сөз байлығын шоғырландырып, әдеби тілде сөйлеуге үйретіп, шығармашылық іске дағдыландырып отырған жөн. Оқушылар өз халқының өнері мен ғасырлар бойғы тарихын, оның көркем сөз өнерін әдебиет арқылы таниды. Сөйтіп өмірдің шындығын, халықтың тарихы мен тілін жақсы біледі, ұғады. Әдеби шығармаларды тілмен байланыстыру оқушылардың ұғымын дамытады, дүниеге көзқарасын қалыптастырып, соған қызығуы мен сүйіспеншілігін күшейтеді. Әдебиетке байланысты тақырыптар ертегілерден, жұмбақ пен мақал-мәтелдерден, әңгіме мен очерктерден, өлеңдер мен поэмалардан, пьеса мен повесть, романдардан таңдалып алынады.

Енді біз қазақ тілі мен әдебиеттің байланысын іске асыратын жұмыс жүйесіне тоқталайық: а) «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінен алынған үзіндіні оқи отырып, дыбыс пен әріптерге ажыратындар да, неше дыбыс, неше әріп барлығын түсіндіріңдер. Жұмыс жүйесі: мұғалім алдымен ертегі үзіндісін дауыстап оқып шығады.

Оны оқушылар тыңдап отырады. Бұдан кейін екі-үш оқушы дауыстап оқиды, оқылған сөйлемдерді басқалары дәптеріне жазады. Әрбір оқушы сөйлемді өз бетімен дыбысқа, буынға бөледі де, қалай болғандығын түсіндіреді. Жазып болған оқушы қолдарын көтеріп, жауап береді; ә) төмендегі жұмбақты оқып шығындар да, жауабын тақтаға жазып, фон тәрізді буындарды еске түсіріңдер:

Мұрнында бар инесі,
Бетінде бар түймесі.
Аузын ашса сөйлейді,
Табыңыздар не осы? (Патефон).

Жұмыс жүйесі: мұғалім жұмбақ жазылған карточканы 3—4 оқушыға таратып береді. Әрбір оқушы өзіне берілген карточканы дауыстап, мәнерлеп оқиды. Сонан соң соңғы 4-оқушы өз карточкасын дауыстып оқып, барлық оқушыларға жаздырады. Оны былай айтып тұрады. **Мұрнында бар инесі** — жай сөйлем, жазып алыңдар, қайталаймын, тексеріңдер; енді екінші сөйлемді оқимын — **Бетінде бар түймесі** — қайталаймын, тексеріп шығындар; үшінші сөйлемді оқимын — **Аузын ашса сөйлейді** — түгел жазындар, жай сөйлем, қайталаймын, тексеріп шығындар. Енді соңғы сөйлемді оқимын — **Табыңыздар не осы?** — бұл сұраулы сөйлем, қандай тыныс белгісі қойылады. Жауабын тапқан оқушы тақтаға шығады да жауабына сәйкес термин сөздерді тақтаға тізбектеп жазып қояды: патефон, магнитофон, телефон, таксофон, электрофон; б) мына мақал-мәтелдерді оқып отырып, түбір сөздерге жалғанған қосымшалардың үндесуін дәлелдендер:

- 1) Туған жердің жері де көрікті,
Елі де көрікті.
- 2) Еңбек түбі — береке,
Көптің түбі — мереке.
- 3) Ынтымақ түбі — игілік,
Тірлік түбі — бірлік.

Жұмыс жүйесі: мұғалім жылжымалы тақтаға жазылған мақал-мәтелдерді іліп қояды да, бір оқушыны орнынан тұрғызып, мақалды дауыстап оқытады. Осы сөйлемдегі **жердің, жері, елі** сияқты сөзді ауызша түсіндіріп, ажыратуды талап етеді. Оқушы: **жер** — түбір сөз, жалпы зат есім, атау септікте; **-дің** қосымша, бұлар екіге бөлінеді:

жұрнақ және жалғау, -дің ілік септіктің жалғауы, оны мына сияқты сыңарлары бар: -дың, -дің, -ның, -нің, -тын, -тің. Мұғалім бұдан кейінгі оқушыны тақтаға шығарады да, екінші сөйлемді дауыстап оқытады. Сонан соң мақаладағы барлық сөздерді мына тәртіппен жаздырып, түсіндіреді: **еңбек** — түбір сөз, зат есім, жалпы есім, атау септікте тұр, **түбі** — түбірі — түп, көмекші есім, тәуелді жалғаудың 3-жағында тұр, **береке** — түбір сөз, жалпы зат есім, атау септікте тұр. Бұдан кейінгі тақтаға шыққан оқушы үшінші мақалды түсіндіре отырып, талдау жасайды. Сөйтіп морфологиялық тақырыптарды таныту тұсында үндестік заңының өзіндік белгілерін үйретеді; в) **Ғ. Мүсіреповтің «Ер ана» әңгімесінен** алынған үзіндіні оқи отырып, дауысты дыбыс әріптерінің жазылу емшелерін түсіндіріңдер. Жұмыс жүйесі: мұғалім мәтіндегі әр сөйлемді өзі дауыстап оқып шығады. Бұрыннан дайындалған карточкаларды оқушыларға таратып береді. Мұны ауызша да, жазбаша да жаттығу үлгілерімен түсіндіруді талап етеді. Әрбір карточкада жаттығу жұмысын орындау шарты көрсетіледі: зат есімнің тәуелденуін түсіндіріңдер, зат есімге қандай көптік жалғауы жалғанып тұрғандығын айтып беріңдер, зат есімге қандай жіктік жалғауы жалғанып тұрғандығын түсіндіріңдер, сөзге қайсы септік жалғаулары жалғанып тұрғандығын және осы жалғаулардағы үндестік заңын түсіндіріңдер. Сөйтіп морфологиялық тақырыптарды таныту тұсында үндестік заңының өзіндік белгілерін үйретеді; г) **С. Мұқановтың «Колхозды ауыл осындай» өлеңіндегі** дауыссыз дыбыстарды атаңдар да, олардың жазылу емлесін түсіндіріңдер. Жұмыс жүйесі: мұғалім тақтаға: **С. Мұқановтың «Колхозды ауыл осындай» өлеңі** деп жазып қояды. Сонан соң кластағы әрбір оқушыға бір-бір шумақтан өлеңді оқытады. Оқушылар бір шумақ өлеңді оқи отырып, ондағы дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесін түсіндіреді; д) **Сейфуллиннің «Альбатрос» поэмасынан** алынған үзіндіні оқи отырып, ондағы дауыссыздарды атаңдар да, ол қалай жасалып тұрғандығын айтып беріңдер. Жұмыс жүйесі: мұғалім мәтінді дауыстап оқиды да, ондағы іріктеліп алынған жеке сөздерге сөйлем құрауды жүктейді. Бұдан кейін әрбір оқушы жеке сөздерге байланысты сөйлемдер құрайды. Құралған сөйлемдерін дауыстап оқиды, жатық әрі дұрыс құрылған сөйлемдерді тақтаға жазып қояды. Оны жаппай түрде талдап, сөйлем оралымына назар аударады. Әр сөйлемдегі дауыс-

сыз дыбыстардың түрлерін талдап, түсіндіреді; е) Ғ. Мұстафиннің «Миллионер» повесінен алынған үзіндіні оқи отырып, буынның түрлерін ажыратындар. Жұмыс жүйесі: мұғалім сабақ соңында үй тапсырмасы (еңбегі) ретінде, оның орындалу шартын бағдарлайды: а) повестен алынған үзіндіні бір рет дауыстап оқып береді; ә) сөйлемдегі жеке сөздерді буындарға бөледі; б) неше дауысты буын және оның қай түрі екендігін айырады; ж) С. Мұқановтың «Ботагөз» романынан алынған сөйлемдерді буынға бөлдіре отырып, буынның тасымалдану ерекшелігін ауызша да, жазбаша да түсіндіріңдер. Жұмыс жүйесі: мұғалім әрбір оқушыға мәтінді оқытады да, түсіндірмелі жолмен ауызша ұғындыруды жүктейді, жақсы түсіндірген оқушылардың сөйлемі тақтаға жазып қойылады; з) М. Әуезовтің «Абай» романынан алынған үзіндіні оқи отырып, оны кластан тыс жұмыс ретінде орындандар. Жұмыс жүйесі: оқушылардың үйде орындап келуіне арнап, мұғалім романнан үзінді мәтіндерді таңдайды. Осы мәтін ішінен үндестік заңының өзіндік белгілерін айыра отырып түсіндіруді оқушыларға тапсырады. Мұғалім кластан тыс кітап оқыту жұмыстарында, оқушылардың дұрыс оқу шеберлігін төселдіреді. Мәтінді мәнерлеп оқуға, оқығанын жақсы түсініп, әдеби тілмен айтып беруге дағдыландырады. Сөйтін ол көркем шығармадағы жаңа сөздерді, сөз жасау тәсілдерін, қазақ тілінің анықтамалары мен ережелерін және сөз саптау, сөйлем құраудың стилистикалық жақтарын оқушылардың өзіне зерттетіп отырады.

ТҮСІНІКСІЗ СӨЗДЕРДІ МЕНГЕРТУ ТӘСІЛДЕРІ

Қазақ тілін практикалық жақтан үйренуде түсініксіз сөздерді түсіндіру тәсілдері үлкен қызмет атқарады. Бұл, негізінде, білім мен дағды беру және сабақ жүйесі тұсында жүзеге асырылады. Өйткені теориялық білім мен практикалық дағды бір жақты меңгерілмейді, әр жақты жұмыс қарқыны бойынша ойда сақталады. Мектептегі түрлі пәндерден оқушылар білім алумен бірге, сол пәндерге тиісті сөздерді, терминдерді игереді. Тікелей қазақ тілінен алған білімі негізінде өздерінің сөздік қорын, сөйлеу дағдысы мен жазу шеберлігін арттырады. Сондықтан тіл мұғалімі әрбір жұмыста, білім беруде

және сабақ үстінде кездесетін қиыншылықтарды жою, болдырмау мүмкіндіктерінің алдын алады. Соның бірі түсініксіз сөздермен жұмыс істеу. Түсініксіз сөздерді жүйесіне қарай екі топқа бөлуге болады: 1) әдебиет материалдарына байланысты және 2) тіл материалдарына байланысты түсініксіз сөздер. Әдебиет материалдарының тақырыбы мен идеялық мәнін оқушылардың бірден дұрыс әрі жетік түсінбеуі, көбінесе, сол тақырыптың ауыр-жеңілдігіне, яғни таңдап алынған мәтіндегі сөйлемдердің молдығына тікелей қатысты. Сондықтан осы сияқты объектілерді түсіндіруде нақты методикалық жұмыс жүйесі талап етіледі.

Әдеби шығармалардан алынған текстерде түсініксіз сөздер мынадай орындарда ұшырайды: а) мәтін ішіндегі жеке сөздер; ә) мәтін ішіндегі сөз тіркестері; б) мәтін ішіндегі жеке фразалық тіркестер; г) мәтін ішіндегі идиомалық тіркестер; ғ) мәтін ішіндегі құрмалас сөйлем сыңарлары; д) мәтін ішіндегі төл сөз бен автор сөзі; е) прозалық шығармалардан алынған мәтіндегі абзацтар; ө) поэзиялық шығармалардан алынған мәтіндегі жеке шумақтар; ж) драмалық шығармалардан алынған диалогтың және монологтың сөйлемдер.

Мәтіндегі түсініксіз сөздерге түсініктеме беру материалды оқыту үстінде жүзеге асырылады. Мұғалім түсініксіз сөздерге түсініктемені көркем шығармалардан алған үзіндіні немесе толық түрін оқу тұсында контекспен байланысты ұғындырады. Мұғалім мәтінді оқи отырып, түсініксіз сөздерге тоқталады. Мұнда мұғалім бір сөз бен екінші сөзді, бірінші сөйлем мен екінші сөйлемді, бірінші абзац пен екінші абзацты, бірінші бөлім мен келесі бөлімді, алғашқы тарау мен келесі тарауды үнемі қадағалап, ұштастырып отырады. Көркем шығармалардан алынған үзіндіні оқу үстінде, олардың алдымен жеңіл түрлері ғана бағдарланып, бірте-бірте ауыр объектілері түсіндіріледі. Оқу үстінде түсініксіз сөздерді белгілеп сөздік дәптеріне жаздырып қояды. Мәтінді толық оқып болғаннан кейін, дәптердегі жазылған немесе оқу тұсында белгіленіп қойылған сөздерге түсініктеме береді. Мәтіндегі түсініксіз сөзді мағынасы сол сөзге жуық сөздер мен тіркестерге және сөйлемдерге қарсы қою арқылы түсіндіруге болады. Айталық, Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңінен **нәфрәтлі, ғибратлі, ақын-мизан** сияқты сөздер кездеседі. **Нәфрәтлі** сөзін — жеркенішті, **ғибратлі** сөзін — үлгілі, өнегелі, **ақын-мизан**

сөзін — таразы, өлшеуіш деген сөздермен ұғындырған абзал.

Оқушылар мәтіндегі түсініксіз құбылысты түсініп, менгерумен қатар, ауызша және жазбаша тіл дамыту еңбектерінде де еркін қолдана білуі тиіс. Бір-бірімен сөйлескенде, белгілі бір материалдарға жоспар жасағанда, мазмұндама, шығарма және жаттығу жұмыстарын орындау үстінде пайдаланғаны дұрыс. Бұған мұғалім әрқашан бас-көз болатыны баршаға аян. Қазақ тілін оқыту үстінде кездесетін түсініксіз сөздермен жұмыс істеудің және оны іске асырудың методикалық әдіс-тәсілдері мыналар: 1) Зат есімдерге байланысты сөздердің синонимін табу жолымен түсіндіру. Мәселен, **келбет** сөзінің мағынасын ашу қиынға соғады. Себебі деректі-дерексіз сөздерді бір-бірінен айыра алмау жиі кездеседі. Мұны біз тәжірибе жұмыстарын жүргізу және оның материалдарын сұрыптау кезінде байқап көрдік. Сондықтан бұл сөздерді дәл түсіндіру үшін сапалық сын есімдерге жалғап, тіркестіре отырып, мағынасын анықтадық. **Келбет, мүсін және әлпет** синоним сөздері жағымды және жағымсыз мағыналарды аңғартады. Ал **келбет, мүсін** деген сөздер, көбінесе, **жақсы, тәуір** деген сөздермен тіркестіріліп айтылады: **келбеті жақсы, мүсіні жақсы**. **Әлпет** сөзі, көбінесе, **жаман** деген сөзбен байланысты қарастырылады: **әлпеті жаман**.

2) Сын есімдерге сай сөздердің синонимдерін іздестіру, қарастыру жолымен түсіндіру. Мысалы, **алыс** деген сөздің орнына **қашық, жырақ** сияқты мәндес сөздер қолданылады. Сондай-ақ **қысқа** сөзінің орнына **келте, шолақ; сұлу** сөзінің орнына **әдемі, көркем, ару** сияқты синонимдер жұмсала береді. Әйтсе де бұлардың мағынасы жақын болғанмен, бірінің орнына бірі жүре бермейді. Мәселен, **алыс жолда** дегендегі **алыс** деген сөздің орнына **жырақ** деген сөзді айтуға болады да, **қашық** деген сөзді қолдануға болмайды. Бірақ, **совхоздар арасы алыс емес** дегендегі **алыс** деген сөздің орнына **қашық, жырақ** сөздерді қолдануға болады. Мұнымен сөйлем мағынасы бұзылмайды. Сол сияқты **қысқа құйрық торы ат** дегенде **қысқа** сөзінің орнына **шолақ, келте** сияқты синонимдерді қойып айту мүмкіндігі бар.

3) Етістіктерге лайықты сөздердің синонимдерін қатар қою арқылы түсіндіру. Мұғалім тақтаға мына сияқты сөйлемді жазып қояды: **Ол бізге жаңалық хабар айтты**. Сонан соң «Осы сөйлемдегі етістіктер орнына қандай

синоним сөздері қолданылады?» деген сұрақты қояды. Бұдан кейін дұрыс жауап берген оқушының сөйлемдері класс тақтасына жаздырылады. Мұны оқушылар көшіріп алады.

4) Синоним сөздерді антонимдермен салыстыра отырып түсіндіру. Мұғалім тақтаға **ыстық** сөзін жазады да, оған қарама-қарсы мағыналы сөздерді тауып жазуды оқушыларға жүктейді. Олар **ыстық** сөзін салыстыра отырып, төмендегіше жазып қояды: **ыстық-салқын, ыстық-суық, ыстық-аяз.**

5) Синоним сөздердің мағыналық бірлігін ашу, айқындау арқылы түсіндіру. Мұғалім мына сөздерді салыстыра отырып, тақтаға жазып қояды: **ат-тай, өңеш-кеңірдек, ағаш-отын, қол-саусақ, ақыл-ес.** Сонан соң олардың мағыналық бірлігін төмендегіше баяндайды: Бұл тақтаға жазылған сөздердің жалпы мағынасы бір-біріне ортақ. **Бүркітбай атпен келді** десек әйтеуір жылқының біреуін көлік етіп келді дегенді түсінеміз. Өйткені ат-көліктің бір түрі, ал тай, жылқы атаулының жас төлі дегенді білдіреді. **Өңешін** сөзді деудің орнына **кеңірдегін** сөзді деп те, **өңештеді, кеңірдектеді** деп те айта аламыз. Осылай бола тұрса да, **кеңірдек** — дем алыс мүшесі дегендегі **кеңірдек** деген сөзді **өңеш** деген сөзбен ауыстыруға болмайды. Себебі **кеңірдек** — дем алыс мүшесі, ал **өңеш** — адамның, жәндіктің ас өткізетін мүшесі, екеуі екі басқа.

6) Біріккен (кіріккен) сөздердің төркінін (этимологиясын) талдау арқылы түсіндіру. Мұғалім жылжымалы тақтаға төмендегі сөздерді жазып қояды: **бүгін, биыл, әкел, апар, әпер.** Бұдан кейін түсіндіру тәсілімен объектіні баяндайды: **бүгін, биыл, әкел, апар әпер** сөздерінің әрқайсысы екі түбірден бірігіп, бір сөзге айналған. **Бүгін, биыл** сөздерінің құрамында **бұл, күн, жыл** деген үш сөз бар. Бұлар **бұл күн** деп тіркесіп айтылатын екі сөздің жиі қолданылуының нәтижесінде ықшамдала келіп, **бүгін, биыл** болып орнығып кеткен. Сондай-ақ **әкел** сөзі алып кел, апар сөзі алып бар сөздерінің қысқартылып, бірігуінен пайда болған.

7) Жаңа сөздердің түбірін іздестіру арқылы түсіндіру. Мұғалім тақтаға өндіріс сөзін жазып қояды да, бұл сөздің түбірін іздетеді. Оны оқушылар төмендегіше дәлелдейді: **өндіріс** сөзінің негізгі түбірі — **өн, өндір** — туынды етістік, **іс** — туынды түбірден туынды тұлға жасайтын жұрнақ. Сөйтіп жұрнақ үстіне жұрнақ қосылып,

жаңа сөз жасалып тұр. Осыған ұқсас мысалдарды оқушылар тақтаға жазады: **басқар—басқарма, көрін—көрініс, құбыл—құбылыс, шығар—шығарма, үйір—үйірме.**

8) Сөздерге сипаттама беру арқылы түсіндіру. Мұғалім «Ер тарғын» жырында кездесетін, **айыл** сөзін тақтаға жазады да, оқушылардың сөздік дәптерлеріне көшіртеді. Сонан соң оған мынадай сипаттама береді: **айыл** — зат сөз. Бұл ер-тоқымды жылжытпай ұстап тұру үшін аттың бауырын орай тартатын жіңішке қайыс тартпа, қыл ызба. Мысалы, **Қос айылын бек тартты, құйысқанын қысқартты** («Ер тарғын» жыры); **Айылдың батқанын иесі білмес, ат білер** (мақал). **Аттың айыл-тартпасын қаттырақ тартып алып, жігіт екеуміз желе тартып жөнелдік** (С. Көбеев).

9) Объектіні анықтамалар мен ережелер негізінде түсіндіру. Мұғалім анықтамалар мен ережелерге сай мақсаттарды ескереді: а) қазақ тілінен тиянақты да терең білім алуда, тілдің басқа салаларынан берілетін анықтамалар мен ережелерді саналы түрде игеруі мақсат етіледі; ә) бекіту мақсатында жүргізілетін жаттығу жұмыстарын еркін қолдана білуі көзделеді; б) күнделікті еңбек қажетіне пайдалануды мақсат етеді.

Мұғалім оқушылардың меңгеруіне қиындау материалдарды күні бұрын жоспарлап, түсіндіру үшін, психологиялық әрі методикалық жақтарын қарастырады. Өзіндік белгілері көп, игеруге салмақты анықтамалар мен ережелерді түсіндірудің алғашқы шарттарына (этаптарына) көңіл бөліп отыру жүйесін анықтайды. Сондай-ақ қазақ тілін үйрету кезінде басқа да тілдік салалардың ережелері мен анықтамаларын еске түсіруге тура келеді. Мәселен, «дыбыстың варианты бар тәуелді жалғаулы сөз әрқашан өзінен бұрын тұрған сөздің ілік септікте тұруын талап етеді» деген ережемен байланыстырады. Осыған орай термин сөздерді де түсіндіріп отырудың пайдасы көп. Мұғалім грамматика деген сөзді тақтаға жазады да, оған мынадай анықтама береді: грамматика сөздердің өзгеруін, тіркесуі мен байланысуын зерттейтін ғылым. Ол екіге бөлінеді: морфология және синтаксис. Морфология — сөздердің құрамы, өзгерілуі туралы ғылым. Ол сөздердің морфологиялық құрылымын талдайды, сөздерді топтастырады, сөздердің өзгеруін белгілейді. Синтаксис сөйлемдердің құрылысы, сөздердің сөйлемге тіркесуі туралы ғылым. Ол сөйлем құрылысын, сөз тіркестерін, сөйлем мүшелерін қарасты-

рады. Одан әрі бұларды сала-салаға бөліп түсіндіруге болады.

10) Түсініксіз сөздерді еске түсіріп, сөйлемдер құрату жолымен меңгерту. Мұғалім өтілетін тақырыпты хабарлаудан бұрын, үйде дайындап келген карточкадағы түсініксіз сөздерді тақтаға жазады да, мағынасын түсіндіріп, жазылу емлесі мен тыныс белгісін айтады. Тақтаға жазылған сөздерді оқушылар дәптерлеріне көшіріп алады: **балмұздақ, аялдама, мұз айдыны, бульвар.** Мұғалім осы сөздерге байланысты сөйлем құруды жүктейді де, жақсы үлгілерін тақтаға жазып қояды. **Бүгін біз ініміз екеуміз балмұздақ жедік. Ергешбай, Лесбай және Серікбай үшеуміз Медеудің мұз айдынында коньки тептік.** Оқушыларға түсініксіз объектілерді меңгерту тұсында қазақ тілінің түсіндірме сөздігін пайдаланған жөн. Өйткені онда қазақ тіліндегі көпшілік сөздердің мағыналарын, жалпы сипаттамасын нақты мысалдармен көрсетіп, дәлелдеп отырады. Мұғалім сан алуан жұмыстарды ұйымдастыру нәтижесінде, оқушылардың санасында мына тәрізді дағдылардың қалыптасқандығын байқай алады: а) анықтама мен ережелердің мазмұнын түсінікті етіп айтып беруі; ә) анықтамалар мен ережелерді дәлелдей алуы; б) талдау және түрлі жазба жұмыстарында ұшырайтын тілдік фактілерді айыруы.

ДИАЛОГТЫҚ ЖӘНЕ МОНОЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУДІ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ

Сөйлеу өзінің ішкі түрі мен мазмұнына қарай **диалогтық және монологтық** сөйлеу болып екіге бөлінеді. **Диалог** гректің *dia* — **бірнеше** және *logos* — **сөз**, сөйлеу дегендерінен шыққан, яғни бірнеше кісінің сөйлесуі дегенді аңғартады. Шынында диалогтық сөйлеу кемінде екі адам арасындағы сөзге байланысты құрылады. Сөйлеу түрі түрліше болып келеді. Сөйлеушінің хабарына қарай олар біріне-бірі қақпайлап, реплика тастап, сұрақ қойып, оған тиісті жауап алып отырады. Бірінің сөзін бірі қайталап, оны қуаттай сөйлеп, сөздер мен сөйлемдерді тұжырымдай түседі. Диалогтық сөйлесуді қазақ тілін практикалық тұрғыдан үйренуде тиісті орындарда пайдаланып отырған жөн. Әсіресе, бұл қазақ тілі материалдарын оқыту процесінде оқушылардың сөйлеу, жазу дағдысын арттыру мақсатында іске асырылуы қажет.

Мәселен, дауысты мен дауыссыз дыбыс әріптерінің сөз басында, ортасында және аяғында келетіндігіне байланысты диалогтық сөйлеудің мынадай түрлерін пайдалануға болады: — Екі-үш түбір сөзден біріккен кісі аттарын атай отырып, олардың жазылуын дәлелдендер. — Бұл сияқты сөздерге мыналар жатады «А» деген оқушы: Аққозы, Асылбек, Айманкүл, Ақзейнеп. «Ә. деген оқушы: Әбдіхалық, Әйгерім, Әліби, Әсемкүл. «Б» деген оқушы: Байжанбай, Бактыгүл, Бақберген, Балкүміс, Балаказ, Бибігүл т. б. сияқты кісі аттары жатады деп жауап береді:

— Түбір тұлғаларын сақтап біріккен сөздерді атаңдар.

— Бұларға мына сөздер енеді: әлдекім, әлдеқашан, қайсыбір, әрқайсысы, әркім, ешкім, ешқайда, қайбір.

— Түбір тұлғаларын сақтамай, дыбыстық өзгеріске ұшырай біріккен сөздерді атаңдар.

— Бүгін, биыл, әкел, әкет, жаздыгүні, қыстыгүні, бүрсігүні, әнеугүні.

— Түбір тұлғаларын сақтамай, дыбыстық өзгеріске ұшырай біріккен кісі аттарын атаңдар.

— Байзақ, Бегәлі, Жұмәділ, Молдахмет, Сейдахмет.

— Түбір тұлғаларын сақтап, біріккен ойын аттарын атаңдар.

— Ақсүйек, аққала, соқыртеке.

— Орыс-қазақ, қазақ-орыс сөздері арқылы түбір тұлғаларын сақтап, біріккен сөздерді атаңдар.

— Фотосурет, аэромектеп, автокалам, қазақфильм, қазақконцерт.

— Түбір тұлғаларын сақтап, біріккен ботаникалық атауларды атаңдар.

— Құнбағыс, итмұрын, қырықбуын, қозықұйрық.

Осындай әңгіме нәтижесінде оқушылардың объектіге деген белсенділігі артады. Олардың тілден алған теориялық білімі іс жүзінде пысыкталып отырады. Әңгіме-диалог сөйлесудің бір түрі есебінде әрі теориялық, әрі практикалық жұмыс жүйесі үшін пайдаланылады.

Оқушыларға диалогтық сөйлеуді меңгерумен қатар, монологтық сөйлеуге де үйретудің мәні зор. Өтілген материалды тұтас мазмұндау, түсіндіру және оны жүйелі айтып беру **монологтық сөйлеуге** тән қасиет. **Монолог** гректің monos — **бір, жеке** және logos **сөз**, сөйлеу деген ұғымдарынан келіп шыққан. Оның мәнісі **бір сөз, жеке сөйлеу** деген мағыналарды аңғартады. Мұнда бір ғана

адам сөйлейді де, басқа адамдар тыңдап отырады. Монологтық сөйлеуде грамматикалық конструкция заңдылықтары сақталып, тиянақты ой қорытындысы жасалады. Оқушының материалды түсіндіруі, мазмұндауы, оқуы, баяндамалар жасауы, жиналыста, митингіде сөз сөйлеуі, күнделікті еңбек қажетіне жұмсалатын сөйлеу түрлері монологты сөйлеудің негізгі көріністері болып табылады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне, ой, білім дәрежесіне және оқитын класына шақталған көркем шығармалардан алынған мәтіндерді және өздері көрген, білген оқиғалардың мазмұнын жүйелі айтып беруге сәйкес қазақ тілі материалдарын толық түсіндіруге, мазмұндауға бағытталады. Мұғалім мен оқушының тиісті фактілерді түсіндірудегі монологтық сөйлесуі ауызша түсіндіру, ауызша мазмұндау, мәнерлі оқу түрінде іске асады. 1) Ауызша түсіндіру. Бұл ауызша мазмұндап баяндаудың бір түрі. Әрі теориялық, әрі практикалық материалдардың өзара заңдылықтарына сәйкес жұмыс түрлерін іске асыру үшін жұмсалады. Қазақ тілі объектілерін түсіндіруде көрсету, көрнекілік тәрізді білім беру тәсілдері қатысады. Пікірдің дәл, анық болуында мұғалім логикалық заңдылықтарға сүйенеді. Мұғалім қазақ тіліне сәйкес таңдалған мәтіндегі сөздердің мағынасын, ұғымын түсіндіруде, көбінесе, материалдың практикалық жағына назар аударады. Мәселен, сөз және оның мағыналары туралы мағлұматты түсіндіру тәртібі былайша жүргізіледі.

Әрбір сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Сөз бен ұғым бір-бірімен өзара тығыз байланысты, бірақ олар тең дәрежеде қолданылмайды. Себебі сөз — тілдік құбылыс та, ал ұғым — ойдың формасы. Тілсіз сөйлем болмайды. Ұғым тілде сөз арқылы аталады. Сондықтан белгілі бір ұғымға берілген атауларды сөз дейміз. Айталық, **аға, іні, бала, жол, биік, аласа, бір, үш, бес, қол, аяқ** т. б. 2) Ауызша мазмұндау. Монологтық сөйлеудің бұл түрі оқушының оқыған мәтінді түсінгенін және қалай меңгергенін байқап білу тәсілдеріне саналады. Ауызша түсіндіру мен ауызша мазмұндаудың бір-бірімен аздап болса да өзіндік ерекшеліктері бар. Ауызша түсіндіруде, негізінен, тыңдаушының ойын, назарын аударып, дерексізден деректіге қарай ұғындыру амалы мен тәсілі басым. Сондықтан түсіндіруде объектінің өзіндік белгілеріне қарай айтылатын ой өте анық, дәл және ықшам болуды талап етеді. Ал ауызша мазмұндауда тыңдаушы-

ның ойы мен қиялын, елесі мен сезімін оятып, объектіні көркем бейнелеп беру қасиеті күшті келеді. Ауызша мазмұндаудың суырып салып айту (импровизациялық) табиғаты ауызша түсіндіруден ең басты айырмашылықтардың бірі болып табылады. Ауызша мазмұндау үшін ешқандай дайындықты керек етпейтін түрін суырып салып айту дейді. Тыңдаушы алдында өз ойын кеңейтіп, оны жаңа фактілермен айтып отырады. Бұл қиындау болғанымен тәрбиелік рөлінің күшті екені мәлім.

Мазмұндау оқушының тіл мәдениетін өсіруде үлкен қызмет атқарады. Көбінесе, мәнерлеп оқуға қарағанда ауызша мазмұндауда оқушылардың сөздігі мен сөз орналымы көбейіп оқушының пассив сөздігі мен актив сөздігі, яғни қолданылып жүрген сөздігі молығады. Меңгерілетін сөз көп қолданылу нәтижесінде аясы кеңейіп, актив сөзге айналады. Оқушының өмірден көрген, білгендерін, қоршаған табиғат пен тұрмыс тіршілігінен алған әсерін айтқызып отырудың тілді іс жүзінде меңгертуде пайдасы мол.

Мұғалім оқушыларға бағыт, бағдар беріп отырады. Мазмұндаудың алғашқы сөйлемдерін шамалап айтады да, қалған жағын жалғастыруды оқушылардың өздеріне тапсырады. Олар көрген-білгендерін қысқа түрде дәптерлеріне тезис жобасын жасайды. Мәселен, «Е» деген оқушы «Механизм тетіктері» деген тақырып бойынша мазмұндай тезис жобасын құрады:

1. Совхоз орталығы.
2. Механизатор, слесарь, шофер болу мақсаты.
3. Шеберханаға жиі баруы.
4. Механизм бөлшектерін сұрау.
5. Механизмдердің атқаратын рөлі.
6. Үш мыңнан астам термин сөздің барлығы.
7. Ол сөздердің кейбіреулеріне түсініктеме беру.

Сөйтіп ауызша мазмұндауда объектінің өзіндік ішкі белгілері түгел қамтылады, заттың ішкі, сыртқы көрінісі толық түрінде жеткізіледі. 3) Мәнерлеп оқу туралы түсінік. Мәнерлеп оқу — монологтық сөйлеудің бір түрі. Ол тіл мен әдебиет пәндеріне тығыз байланысты қаралады. Оқушы көркем әдебиетті, одан алынған үзінділерді оқи отырып, құбылыстармен жан-жақты танысады. Шығарма иелері қандай өмір құбылыстарын суреттесе де, ең алдымен сезім дүниесіне әсер етуді мақсат етеді. Саналы оқу, оқылған мәтінді жете түсіну — мәнерлеп оқудың ең басты қасиеті. Сезімге әсер ету — мәтінді мә-

нерлі оқуға тікелей қатысты. Мәтінді мәнерлеп оқуда оның негізгі принциптеріне сүйенген жөн: а) оқыған мәтіннің мазмұнын түсіне білу; ә) оқушының айтылған ойға сенімді әрі тиянақты қатынасы болуы; б) мәтінде айтылған ойды, дәлелдерді, мағлұматтарды талдай білу. Осындай талаптарды сақтаған кезде ғана қазақ тіліне байланысты мәтіндерді мәнерлеп оқудың түрлері мен тәсілдерін игеруге болады. Оқу үстінде мына сияқты тілдік фактілерді ескерген жөн: а) оқу тұсында сөйлем ішінен жеке әріпті, жеке буынды, жеке сөзді қалдырып кетпеу; ә) контекстегі жеке әріпті, буынды, сөзді, сөз тіркестерін қайталамау; б) жеке дыбыстардың, сөздердің және сөз тіркестерінің ауыстырылмауы; в) оқу үстінде сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің байланысу жақтарын еске түсіру; г) мәтін оқуда орфоэпиялық жақтан мінсіз болу; ғ) мәтін оқуда мәнерлеп оқу тәсілдеріне баса назар аудару. Мәнерлеп оқу сапасына қарай — түсініп оқу, дауыстап оқу, іштен оқу, шапшаң оқу болып бөлінеді. Мәтінді түсініп, дұрыс оқу І—ХІ класс көлемінде былайша жүзеге асырылады: а) мәтіндегі сөздерді дыбыс пен әріптерге талдау; ә) мәтіндегі сөздерді буындарға ажырату; б) мәтіндегі сөздердің түсінікті, түсініксіз екенін сұрау; в) мәтіндегі сөздерді лексикалық жақтан түсіндіру; г) мәтіндегі сөздердің түбір тұлғасын анықтау; ғ) мәтіндегі сөздерді сөз таптарына қарай талдау; д) мәтіндегі сөз тіркестерінің түрлерін ажырату; е) мәтіндегі жай сөйлемнің түрлері мен тыныс белгілерін ажырату; ж) мәтіндегі сөздердің орын тәртібі мен байланысу жолдарын ажырату; з) мәтіндегі құрмалас сөйлемдердің жолдары мен сыңарларын талдау; и) құрмалас сөйлемнің ерекшеліктерін аңғарту; й) мәтінді тақтаға жазып, дұрыс оқуды талап ету; к) мәтіндегі қиын сөздер мен сөйлемдерді қайталап оқыттыру; л) мәтіндегі қате оқылған объектілерді тыңдап отырған оқушыларға түзеттіру; м) мәтіннің қысқаша мазмұнын айтыру; н) мәтінді дұрыс оқуға пайдасы тиетін жаңалық хабарларды оқыту; о) түсініп дұрыс оқуға пайдасы тиетін мәтіндерді карточкаға жазып жаттықтыру.

Сөйтіп мәтінді түсініп, дұрыс оқығанда, сөйлем мен сөзді дыбыс пен буынды қайталамау, жаңадан дыбыстар қосып, сөз, сөйлем мағынасын бұзбау талаптары қалтқысыз орындалуы тиіс. Түсініп, дұрыс оқудың мұнан да басқа жұмыс түрлері мен амал тәсілдері бар. Мәселен, мәтінді бір оқушы оқып тұрғанда, мұғалім мен

оқушылар мәтінге қарап бақылап отырады. Дұрыс оқылмаған орындарын мұғалімнің айтуымен оқушылар түзетеді. Түсініп, дұрыс оқуға жаттықтыруда қиын сөздерді буынға немесе дыбысқа жіктеп оқытқан жөн. Мұндай сөздерді мұғалім өзі айтып беріп, бұдан кейін оқушыларға қайталап отырады. Сондай-ақ түсініп дұрыс оқу күнілгері мұғалімнің тапсыруы бойынша, үйде және класта дұрыстап оқуға әзірленіп келген материалдар бойынша жүргізіледі. 4) Пауза және оның түрлері. Қазақ тіліне байланысты таңдалған мәтіндерді оқуда кідірістің (паузаның) рөлі үлкен. **Пауза** сөзі латынның pause — **тоқтау, тоқтату, тоқталу** деген сөздерінен шыққан. Қазақша **дауыс кідіргісі** дегенді білдіреді. Паузалар, негізінен, сөйлем ішінде келуіне қарай екі топқа ажыратылады: **дауыс кідірісі және дауыс үзілісі**. **Дауыс кідірісі**, көбінесе, сөйлем ортасында келеді де, дауыс аялдамасы түрінде ұшырап отырады. Дауыс аздап қана бөгіліңкіреп, айтайын деген ой аяқталмайды. Ал дауыс үзілісінде дауыс ұзақ уақыт бөгеледі, яғни айтайын деген негізгі ой аяқталады. **Дауыс үзілісі**, көбінесе, сөйлем аяқталған жерде болады. Монологтық сөйлеуде паузаның бұл екі түрін жеткілікті түрде пайдаланған жөн. Өйткені айтайын деген ойдың дәл, анық берілуіне себін тигізеді. Сонымен бірге пунктуацияға байланысты паузалар және пунктуацияға байланыссыз паузалар болып бөлінеді. Пунктуацияға қатысты паузаларды грамматикалық паузалар деп, ал пунктуацияға қатыссыз паузаларды логикалық паузалар деп атайды. Сондай-ақ ішкі эмоцияға тиісті қойылатын паузаларды психикалық паузалар дейді. Логикалық пауза сөйлемдегі жеке сөздерді және сөз тіркестерін өзге сөздерден бөліңкіреп айту үшін қолданылады. Ол бөгіліңкіреген сөздерге ой екпіні түсіріліп, аздап кідіріс жасалады. Мұндай кідіріс жасалып айтылған сөз тіркестеріне грамматикалық тыныс белгілері қойылмайды. Мәселен, сыртқы көрінісі жағынан бірсыпыра жай сөйлемдер құрмалас сөйлемнің бағыныңқылы компоненттері тәріздес болып келеді. Бұл сияқты сөйлемдер құрмалас сөйлем өлшемдеріне жауап бере алмайды. Грамматикалық бастауышы мен баяндауышы болса да, оларда мағыналық ой дербестігі жоқ. Олар тек үйірлі мүшелі жай сөйлемдердің құрамында ғана жұмсала алады. Мысалы, **Біз қонақ болып түскен үйдің несі біздің біреуімізге таныс болып шықты** (С. Мұқанов).

Енді лепті сөйлемдерде кездесетін паузаларға жеке-

жеке тоқталып өтейік: а) тілек мәнді паузалар. Тілек мәнді пауза сөйлемнің етістік баяндауышына **-шы, -ші** жұрнағы қосылуы кезінде жасалады. Мұндайда сөйлем ортасында дауыс кідірісі, ал соңында дауыс үзілісі болады: **Отыршы, шығарғым, шыныңды айтшы! Осындай жақсы пікірлерді дәлелдеп, қағазға түсіре берсеңдерші!** (Ғ. Мүсірепов); ә) өкінішті паузалар: өкініш мәнді пауза сөйлемнің баяндауыштарына болымсыз, көмекші етістік және шартты рай тұлғасындағы қосымшалар үстелуі бойынша туады. Мұндай сөйлемнің негізгі мағынасы — орындалған іске өкіну. Онда дауыс үзілісі сөйлем соңында болады. Сөйлем көтеріңкі әуенмен айтылады да, дауыс біртіндеп бәсеңдей барып тынады: **Болатты кеше жіберіп алмаған екенсіңдер! Ол кітапты кеше алып қоймаған екен де! Кеше театрға барғанша, кітапханаға барсаңшы!**; б) арман-мәнді паузалар. Арман-мәнді сөйлемнің баяндауыштары етістіктің шартты рай қосымшасы арқылы жасалып, бірдеңені көксеу мағынасында айтылады. Мұндай сөйлемдегі дауыс үзілісі сөйлем соңында, леп белгісінен кейін тұрады: **Әрбір бригадаға жерді өлшеп, сыбаға берсе! Сонан соң социалистік жарыс ұйымдастырса! Колхоз басқармасы көшпелі қызыл ту жасап, оны озық бригаданың қасына тігіп қойса!** (Ғ. Мұстафин); в) сес мәнді паузалар біреуді қорқыту мақсатында жұмсалады: **Осы менің домбырамды бермей көрші! Алған қарызыңды бермей көрші!**; г) ұранды паузалар: етістіктің бұйрық, қалау рай тұлғаларында айтылып, үндеу, ұран мағынаны аңғартатын сөйлемдерден кейін дауыс үзілісі болады. Мұндай сөйлем ерекше дауыс әуенімен көтеріңкі айтылып, сөйлем соңында ой екпінді баяндауышқа түседі: **Біздің тәуелсіз мемлекетіміз — Қазақстан Республикасы жасасын!**; ғ) бұйрықты паузалар: Бұйрық мәнді сөйлемнің баяндауыштары етістіктің бұйрық рай тұлғасында жұмсалып, ерекше көтеріңкі дауыспен айтылады, бір істі істеу, я істемеу мағынасын аңғартады. Бұл сияқты сөйлемде дауыс кідірісі сөйлем ішінде, ал дауыс үзілісі леп белгісінен кейін қойылады:

Тында, дала, Жамбылды!

Тында, Қастек, Қаскелең! (Ж. Жабаев).

Ал тында, қойшы, малшы, тында, тында!

Төл өсір, малыңды бак, күтіп бапта!

Ел сенген, отан сенген сенімді ақта!

Бірден мың, мыңнан миллион өсіп-өңсін!
Абырой, келген бақты берік сақта!

(А. Токмағанбетов).

Грамматикалық пауза. Қазақ тіліне арналған текстегі синтаксистік категориялар мен пунктуацияға байланысты қойылатын паузаларды грамматикалық паузалар деп атайды. Мұғалім әр класта өтілетін синтаксистік құбылыстарға сай тыныс белгілері жайында түсініктеме берумен қатар, олардың дұрыс оқылуындағы заңдылықтарды да қадағалап отырады. Грамматикалық тыныс белгілеріне байланысты паузалар төмендегілер:

а) хабарлы сөйлемді паузалар. Адамның ойын, көзқарасын баяндау, бір нәрсе жайында хабарлау және оны суреттеп беру мақсатында айтылған сөйлемдер хабарлы сөйлемге енеді. Мұндай сөйлем бірсыдырғы дауыс әуенімен айтылады да, сөйлем соңында дауыс бәсеңдейді. Осы бәсеңдеу орнына дауыс үзілісі пайда болады. Бұл құбылысты мына мәтіннен байқауға болады: **Биыл Абай жасы он үшке толған еді. Денесі де бір аралық кейінге. Бойы өскен. Қол-аяғы ұзарған. Бұрын мұрны шолақтау болушы еді, биыл біраз ұзарып қалыпты. Бет бейнесі баладан гөрі ілгерікіреген. Әлі де сол мүсінде үлкендік жоқ (М. Әуезов).** а) сұраулы сөйлемді паузалар: сұраулы сөйлем, көбінесе, қойылған сұраққа жауап алу мақсатында жұмсалады да, сұрау есімдіктері, сұраулық шылаулар, көмекші етістіктер мен қосымшалар негізінде жасалады. Осындай тәсілмен жасалған сұраулы сөйлемдерден кейін дауыс кідірісі және дауыс үзілісі болады. Мысалы: **Мектептен келе жатқан Асқар ма, Мұхтар ма?**; ә) сөйлемнің бірыңғай мүшелері арасындағы паузалар. Паузалы болып келетін сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің көрінісі төмендегідей болады: бірыңғай бастауыштардан кейін санамалап ажыратылып тұратын дауыс кідірісі, сөйлем соңында дауыс үзілісі болады. Мысалы: **Өсек, өгірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ — бес дұшпаның білсеңіз (Абай).** б) құрмалас сөйлемдегі паузалар: құрмалас сөйлем компоненттерінің арасы бір-бірінен интонация арқылы, яғни пауза жігі арқылы ұласып, тұтас бір әуенмен айтылады. Құрмалас сөйлемнің алдыңғы компоненті көтеріңкі дауыспен айтылса, ал соңғы компоненттері төмен дауыспен айтылып, үн бәсеңдеп барып бітеді. Бұл сыңарлардың көтеріңкі болып біткен орнында да, бәсеңдей барып тынған жерін-

де де пауза жігі болады. Сондай-ақ паузалар құрмалас сөйлемнің мынадай түрлерінде жиі кездеседі: Ыңғайлас салалас сөйлемнің бірінші сыңары мен екінші сыңарының межелі жігі пауза арқылы айрылады. Мысалы, **жаңбыр жауды да, жер көгерді** дегенде салалас құрмаластың **жаңбыр жауды** да компоненті дауыс кідірісі арқылы айтылады да, **жер көгерді** дауыс үзіліс бойынша айтылады. Осы сияқты құбылыс қарсылықты, себеп-салдар, түсіндірмелі және талдамалы салалас сөйлемдерде де кездеседі. Сондай-ақ паузаның түрлері сабақтас құрмалас сөйлемдерде де ұшырайды. Мұндайда бағыныңқы мен басыңқының арасында сабақтас құрмалас сөйлемнің компоненттері арасында пауза жігі байқалып тұрады. Мысалы, **Ынта салып жігерлене істесең, бітпейтін жұмыс бола ма?** (Ғ. Мұстафин). Сондай-ақ осы сияқты пауза жігі қарсылықты бағыныңқылы, мезгіл бағыныңқылы, себеп-салдар бағыныңқылы, қимыл-сын бағыныңқылы, мақсат бағыныңқылы және көп бағыныңқылы, сабақтас құрмалас сөйлемдерде де ұшырайды. Паузаньң түрлері салалас құрмалас сөйлемдер арасында да кездеседі. Мысалы: **Шала тұтанған от өшіп барады екен, тықсырмалай үрленген сайын күл бұрқырап, түтін көзді ашқызбайды.** 5) Логикалық екпін. Интонацияның негізгі тәсілдері арқылы белгілі бір сөйлем ішінен бір сөздің немесе мағынасы басым сөздің бөлектеніп тұруын логикалық екпін дейді. Логикалық екпін дауыстың қай сөзге басым қаратылғанын айқындап, сол сөздің мағынасын ашуға көмектеседі. Мысалы:

— Сіз бе мектепке кірген? — Иә, мен,

— Кірдіңіз бе мектепке? — Иә, кірдім.

— Мектепке кірдіңіз бе? — Жок, техникумға кірдім.

Бұл мысалдардан интонацияның негізгі тәсілдері бойынша бір сөздің негізгі мағынасын аңартуға логикалық екпіннің қандай рөл атқарып тұрғанын аңғару қиын емес. Сөйтіп логикалық екпін сөйлемдегі мағынасы басым сөзге түсіп, айқындап тұрады. Логикалық екпінде дауыс жоғарылап барады да, дауыс әуенінің жылдамдығы күшейіп, сөйлем аяқтарда бәсеңдеп барып бітеді.

Логикалық екпінді анықтау үшін контекстегі сөйлемнің бағытына, ойдың неге қаратылғанына қарау керек. Сөйлемдегі сөз төркініне, нені айтпақшы, нені түсіндірмекші, соны білу қажет. Жай сөйлемдерде екпін бір-ақ жерде кездессе, құрмалас сөйлемдерде логикалық екпін

біреу емес, бірнеше болуы мүмкін. Сабактас құрмаластың бағыныңқысында да, басыңқысында да логикалық екпіндер кездеседі. Мысалы: **Бөжейлер әбден жайласып отырғаннан кейін, бұл үйге Құнанбай да келіп кірді.** Бұл сөйлемнің бағыныңқысында үш логикалық екпін бар: **Бөжейлер, отырғаннан, кейін.** Басыңқысында төрт логикалық екпін бар: **үйге, Құнанбай, келіп, кірді.**

6) Дауыс темпі (дауыс шапшандығы). Дауыстың логикалық және бейнелеу эмоциялық мәнерлігі дауыс жылдамдығы мен төмендеуін айқындауда үлкен қызмет атқарады, яғни дауыс жылдамдығы дауыс темпі болып саналады. Пауза мен екпін дауыс жылдамдығы мен бәсеңдеуіне байланысты оқылады. Дауыс темпі (шапшандығы) көркем шығармалардың идеялық-эмоциялық мазмұнына, сол шығармалардағы образдардың ұнамды, ұнамсыз болып келуіне және олардың іс-әрекеттеріне қарай өзгеріп отырады. Көркем шығармалардан алынған үзінділердің оншалық қажет емес орындары жылдам оқылады да, оқиғаның шарықтау шегі өте жай, бәсең оқылады. Шығармалардағы кейіпкерлердің іс-әрекеттерін көрсету үшін кейіпкерлердің ерекшеліктеріне байланысты түрде оқылады. Мысалы, Крыловтың «Есек пен бұлбұл» мысалындағы есектің дөрекілік, осалдық қасиеттерін беру үшін есектің өзі біршама жай оқылады. Мысалдағы бұлбұл әні әр түрлі темппен оқылады. Мәнерлі оқудың бейнелеу тәсілдері дауыс темпінің өзгеруіне үлкен әсер етеді. Олар мыналар: а) эпитет шығармалар шапшаң дауыспен оқылады; образ жасау үшін және оқушыға әсер ету үшін қолданылатын нәрсенің өзгеше белгілерін көрсетіп және оған автордың көзқарасын анықтайтын бейнелеу сөздер эпитеттер болады. Жазушы адамды, табиғатты, әр түрлі құбылыстарды, оқиғаларды суреттеу үшін кез келген сөздерді қолдана бермейді: тіл байлығындағы көркем сөздерді, суреттейтін құбылыстың кескінін біздің көз алдымызға елестете алатын сезімімізге әсер ететін сөздерді іздейді. Грамматикалық жағынан эпитет болатындар мыналар: сын есім, есімше, көсемше. Эпитеттер дауыс темпінің шапшандық қарқынын күшейтеді.

Мысалы:

Сары өзеннен өткенде,
Тау суындай сарқырап,
Тарлан атпен көбікті
Артынан жетті барқырап («Ер Тарғын»).

ә) теңеумен жасалған шығармалар да күшті темппен айтылады. Жазушы бір нәрсені көркемдеп суреттеу үшін, ол нәрсенің өзгешелік белгілерін көрсетпей-ақ оны екінші нәрсемен салыстырып суреттейді. Мұндай салыстырып суреттеуді теңеу дейді. Теңеулер белгілі жұрнақтар арқылы жасалады. Олар мыналар: **-тай, -тей, -дай, -дей, -дайын, -дейін, -ша, -ше, -мын.**

Мысалы:

«Түлкі дейін түн қатып,
Бөрі дейін жол жатып... (Махамбет).

б) метафоралы шығармалар күшті дауыспен, ерекше темппен айтылады. Сыртқы не ішкі ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау метафораға тән қасиет. Мысалы:

Құлагер, әкең — тұлпар, шешен — сұңқар,
Соғып ең дөненінде сегіз арқар (Ақан сері).

в) кейіптеу мәнді өлеңдерде шапшаң дауыспен оқылады. Мысалы: Абайдың «Қыс» деген өлеңі ерекше темппен оқылады; г) гиперболалы шығармалар да шапшаң дауыспен оқылады. Бір нәрсені артықша әсерлі ету үшін әдеттегіден тыс, ұлғайтып суреттейді. Әсірелеудегі мақсат — адамның ой-сезіміне әсер ету, суреттеген нәрсені зорайтып көзге елестету. Нұрпейіс Байғанин «Ат» деген өлеңінде аттың бейнесін былай көрсетеді:

...Арандай аузын ашады,
Ауыздығын басады.
Қазандайын тастарды
Тұяғымен аспанға
Боратып оқтай атады...

Мұндағы ой бірінен кейін бірі дамып отырады; ғ) литотада дауыс бәсең темппен айтылады. Бір нәрсені өте кішірейтіп айту литота делінеді. Мысалы:

Етектейін ерінен,
Екі елісі қалыпты.
Қиған қамыс құрақтан,
Бір тұтамы қалыпты.

Жалбыраған жалынан,
Жалғыз қарсы қалыпты.
Күлтеленген құйрықтан,
Бір тұтамы қалыпты.
(«Батырлар жыры»).

ғ) иронияда дауыс бәсең, бірсыдырғы темппен айтылады. Келеке ретінде айтылған сөз ирония делінеді. Жаушы иронияда жағымсыз мінез-құлықтарды, алдау, көз бояу, қарабасының қамынан әрі аса алмайтын өзімшілікті көрсетеді. Бұған Абайдың «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?» деген өлеңінен мысалдар келтіруге болады; д) сарказм ерекше дауыс темпімен айтылады: буын сандары көп болса, бәсең айтылады да, аз болса шапшаң темппен айтылады. Бұған Жамбылдың «Мәңке туралы» деген өлеңін айтуға болады; е) дамытуда дауыс ерекше көтеріңкі, күшті екпінмен айтылады: оқиғаны күшейтіп айту дамыту (градация) деп аталады. Мысалы, «Қобланды батыр» жырынан мына эпизодты алып қарайық:

Әйт, жануар, шу! деді,
Аршындап бурыл гуледі,
Тау мен тасты көрмеді,
Табаны жерге тимеді.

Көлденең жатқан көк тасқа,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі...

7) Ритм (дауыс ырғағы). Оқушыларға қазақ тілі тақырыптарына байланысты таңдалған мәтіндегі сөйлемнің дауыс ырғағын білдірудің пайдасы көп. Шығарманы оқығанда, айтқанда белгілі сөздерден кейін дауыс аз бәсеңкіреп, кідіріс жасалып, кейде бәсең, кейде көтеріңкі болып айтылған дауыс толқынын ырғақ дейміз. Мысалы, мына бір өлеңді алып қарайық: **IIӨлеңді Пайт дегенде Пағылтқанмын IIжүйріктей домбырамдыII сабылтқанмынII**. Бұл қойылған белгі әр тармақтардағы дауыс ырғағын көрсетеді. Дауыс ырғағы созылып, белгілі бір ән жүйесіне салып айтқандай болып көрінеді. Кейде дауыс ырғағы сөз күйі деп те аталады. Мәтіндегі сөйлемнің ырғағын дұрыс қойып айту сезімге күшті әсер етудің бір тәсілі болып саналады. Сондықтан ырғақты дұрыс қоя білу қазақ тілі материалдарын толық меңгертуге септігін тигізеді; 8) Дауыстың тембрі (дауыстың құбылуы). Дауыстың әр түрлі шығу ерекшеліктерін дауыстың тембрі дейміз. Әрбір адамның даусы өзінің айтылу ерекшеліктерімен көрінеді. Тембр адамның табиғи даусының көрінісі мен сапасын білдіреді. Бірақ дауыс үнемі бір қалыпта тұра бермейді, белгілі жағдайға байланысты өзгеріп тұрады. Мысалы, кәрілікке, аурулыққа, белгілі көңіл күйге, ерекше сезімге байланысты өзгереді.

Маманданған әртістер мен дикторлар белгілі дәрежеге дейін өз даусының тембрін өзгертуі мүмкін. Тембр — мәнерлі оқудың негізгі тәсілі. Әрбір нәрсенің дауыс тембрі сол нәрсенің іс-әрекеттеріне байланысты берілгені жөн. Мысалы, Крыловтың «Қасқыр мен қозы» мысалындағы қасқырдың дауыс дәрежесі, жуан тембрмен беріледі де, қозының дауыс әлсіз, нәзік, жіңішке дауыспен оқылады.

V тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАҚТАН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері тілдік материалдардың теориялық негіздері мен заңдарын, анықтамалары мен ережелерін меңгертумен бірге, оларды практика қажетіне жаратуға бағыт сілтейді. Мұғалім белгілі бір тілдік тақырыптың өзіндік белгілерін ғылыми тұрғыдан сұрыптап, материалдың мазмұны мен көлеміне және әрбір өткізілетін сабақтың құрылымына орай тақырыптың оқытылу жүйесін белгілейді. Бұл әрқашан мектеп бағдарламасының көлеміне негізделеді де, әр кластағы оқушылардың ой дәрежесі мен жас ерекшеліктеріне сәйкестендіріледі. Мұғалім теориялық материалдарды үнемі өзі мазмұндап, оған оқушыларды да қатыстырып, практикалық тұрғыда өздеріне іздеттіріп отырады. Өтілетін материалдардың өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтарын оқушыларға меңгертуде, әуелі тақырыптың ішкі қасиеттерін саралап, лайықты дидактикалық мысалдар табуды жүктеген мақұл.

1. Әңгіме әдісі. Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасын анықтайтын, бірде мұғалімнің өзі түсіндіріп, бірде оқушының өзін іздендіретін әдістің бірі — әңгіме әдісі. Бұл теориялық материалдарды практикалық жұмыстармен ұштастыру негізінде жүзеге асырыла-

ды. Мұны кейде мұғалімнің түсіндіруі мен оқушының жауабына қарап, сұрақ-жауап әдісі деп те атайды. Қазақ тілінен өтілетін сабақты әңгіме әдісімен жүргізгенде, оқушылардың мына сияқты дағдылары қалыптасады: оқушылардың білім алу талабына сай, белсенділігі артады; тілдің өзіндік белгілерін дәлелдеп айтуға қызығады; тілін ұстарту негізінде сөйлемді стилистикалық жақтан дұрыс құруға бейімделеді; жай сөйлем мен құрмалас сөйлем бойынша көрген-білгенін дұрыс айтуға жаттығады; өз пікірінен қорытынды шығаруға үйренеді. Осы сияқты дағдыларды қалыптастыру мақсатында әңгіме әдісімен сабақ өткенде, төмендегі талаптар қойылады: а) түсіндірілетін объектілер әдеби тіл жағынан мінсіз, яғни мұғалім тілі өте жатық болуы абзал; ә) мұғалім әңгімесінде берілетін ой тиянақты, толық болғаны жөн; б) сөз саптауы, сөйлем құрауы жағынан жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем жүйесімен берілуі тиіс; в) мұғалімнің түсіндіруі жеңіл болуы қажет; г) әңгімеге оқушының өзін қатыстырып отыру керек. Сөйтіп мұғалім жауап алу процесінде оқушы тілінің мазмұнды болуын, жауап сөзінің логикалық жақтан берік болуын қадағалап отырады.

Ал жауап сөзіне де мынадай талаптар қойылады: а) оқушы сөзінің анық болуы; ә) оқушының жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем құрылысымен жауап беруі; б) өз түсінігін еркін айта білуі қажет. Оқушыларға қойылатын сұрақ мағынасы жағынан дәл, анық, логикалық жағынан берік болғаны абзал. Бірнеше мәселелердің басын қоспай, жеке-жеке сұрақтар берілгені жөн. Сонымен бірге оқушы «бар», «жоқ», «мүмкін», «білмеймін», «оқымадым» деген сияқты бір сөзбен жауап беруіне болмайды. Бір тақырыпқа байланысты берілетін сұрақтар да бірде ауыр, бірде жеңіл болғаны тәуір. Өйткені мұндай жұмыс түрінің өзгеруі оқушылардың ой дәрежесін өзгертуге септігін тигізеді. Оқушы жауабы тұсында мына тәрізді логикалық-психологиялық процестерге назар аударған жөн: біріншісі — берілген сұрақтағы негізгі ойға, яғни тілдік құбылысты қаншалықты ұққанын, екіншісі — сол сұраққа жауап беруде, оқушының өз ойын қаншалықты жетік жеткізе білгенін ескеріп отыру қажет. Сабақты әңгіме әдісімен өткізуде дидактикалық материалдардың мәні күшті. Сондықтан мұғалім тілдік

материалдарды түсіндіруде қажетті сөйлемдер мен мәтіндерді күнiлгерi сұрыптап, оқушылардың өздерiн iздендiретiн практикалық дағдыларын да жүйелi пайдаланады.

Оқушыларға қазақ тiлiнен берiлетiн теориялық бiлiмдi меңгертуде, әңгiме әдiсiнiң құрылымы да үлкен рөл атқарады. Жүргiзiлген тәжiрибелер мен методикалық эксперимент жұмыстардың қорытындыларына қарағанда, оның мынадай құрылымдық элементтерден тұратындығы анықталды: 1. Оқушылардың тiлдiк материалды бақылауы. Мұғалiмнiң сұрыптап алған материалдары бойынша оқушылар тiлдiк фактiлерге көз жүгiртедi. Түсiндiрiлетiн тақырыпқа сай көрнекi құралдар мен дидактикалық мысалдар тақтаға iлiп қойылады. Сонан соң мұғалiм оқушыларға дауыстап оқытады. 2. Тiлдiк материалдарды сұрақтар негiзiнде меңгеруi. Бұл көбiнесе диалогтық сөйлеу түрiнде жүргiзiледi. Өтiлетiн тақырыптарға сәйкес мұғалiм оқушыларға сұрақтар қояды, оған жауап қайтарады. Бұл бiр мәселе жайында сұрақ беру және оған жауап күту мағынасында айтылған сөйлемдер арқылы меңгертiледi. Мұндай жағдайда мұғалiм қойылатын сұрақтың анық болуын, оған барлық оқушының түгел қатысуын, оқушы жауабының дұрыс-бұрысын, қойылған сұраққа толық жауап беруiн, көп уақыттың кетпеуiн қадағалағаны жөн. 3. Материалдың өзiндiк белгiлерiнiң сұрақтар арқылы айтылуы. Сұрақ жауап процесiнде айтылып отырған материалдардың iшкi заңдылықтары оқушылар ойына, бiлiм дәрежесiне, жас және класс ерекшелiктерiне сай аңғартылады. 4. Сұрақ жауап бойынша тақырыптың өзiндiк ерекшелiктерiне орай ережелер мен анықтамалардың шығарылуы. Әңгiме процесiнде оқушыларға тiлдiк материалдардың ережелерi мен анықтамалары меңгертiледi. Өздiгiнен меңгеру үшiн ереже мен анықтамалар қиындық келтiрсе, онда оны мұғалiмнiң өзi айтып бередi. 5. Тақырыпқа байланысты практикалық дағдылардың жүргiзiлуi. Мұғалiм өтiлетiн материалдардың күнделiктi өмiр қажетi үшiн қаншалықты пайдалы екендiгiн аңғартады.

Ендi әңгiме әдiсiнiң осы құрылымдық элементiнiң методикалық жүйесiне тоқталайық. Мәселен, «Зат есiмнiң жекеше түрлерi» (көптiк жалғау) атты тақырыпқа байланысты кесте тақтаның сол жағынан iлiнедi.

Сөздің соңғы дыбысы	Көптік жалғауы	Мысалдар
1. Дауысты немесе үнді р, у, й дауыссыздары	-лар	оқушылар, көшелер, таулар үйлер, пионерлер
	-лер	
2. Ұяң з, ж немесе үнді л, м, н, ң дауыссыздарынан соң	-дар	қаздар, этаждар, қайындар кілемдер, өзендер, көлдер
	-дер	
3. Қатаң дауыссыздан соң	-тар	қонақтар, жолдастар, аттар мектептер, көйлектер
	-тер	

Ал оң жақтағы бос орынға көптік жалғауы жалғанған сөздер мен сөйлемдер жазылады. Мысалы:

Оқушылар	таулар
көшелер	үйлер
қаздар	газдар
кілемдер	өзендер
қонақтар	оттар
мектептер	көйлектер

Сонымен бірге жылжымалы тақтаға мынадай сөйлемдер жазылады: **Оқушылар мектептен келді. Қаланың көшелері тап-таза. Көкшетау облысында көлдер көп. Туысқан республикалардан қонақтар келді.**

Осы сияқты сөздер мен сөйлемдерді, кестені төрт-бес оқушы дауыстап оқып шығады. Оған кластағы оқушылар көз жүгіртеді. Бұдан кейін жоғарыдағы мысалдарды дауыстап оқу арқылы мұғалім көптік жалғауының өзіндік белгілеріне сай сұрақтар қояды.

Мұғалім:

— Кестедегі жіктік жалғауын дауыстап оқып шығындар?

Оқушы:

— Кестеде -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер көптік жалғаулары берілген.

Мұғалім:

— Сөздің соңғы буыны жуан болса, оған көптік жалғауы қандай түрде жалғанады?

Оқушы:

— Сөздің соңғы буыны жуан болса, оған жалғанатын көптік жалғауы да жуан түрде қосылады (**-лар, -тар, -дар**).

Мұғалім:

— Сөздің соңғы буыны жіңішке болса ше?

Оқушы:

— Сөздің соңғы буыны жіңішке болса, онда оларға **-лер, -дер, -тер** жалғаулары қосылады.

Мұғалім:

— Сөздің соңғы дыбысы дауысты немесе үнді **р, д, й** дауыссыздарына бітсе, онда оларға **-лар, -лер** жалғаулары жалғанады. Тағы да қалай жалғанады екен?

Оқушы:

— Сөздің соңғы дыбысы үндіге бітсе, үнді дыбыстардан басталған **-лар, -лер** қосымшалары жалғанады.

Мұғалім:

— Сөздің соңғы дыбысы ұяң **з, ж** және **л, м, н, ң** дауыссыздарына бітсе, онда оларға ұяң дауыссыздан басталған қосымшалар жалғанады. Сөйтіп сөздің соңғы дыбысы ұяң мен үнділерге бітсе, қалай жалғанады екен?

Оқушы:

— Сөздің соңғы дыбысы ұяң не үнді дауыссыздарға бітсе, оларға **-дар, -дер** жалғаулары жалғанады.

Мұғалім:

— Сөздің соңғы дыбысы қатаң дауыссыздарға аяқталса, онда оларға **-тар, -тер** қосымшалары жалғанады. Сөздің соңғы дыбысы қатаңға бітсе, қалай жалғанады?

Оқушы:

— Сөздің соңғы дыбысы қатаңға бітсе, онда оған **-тар, -тер** қосымшалары жалғанады.

Мұғалім:

— Сөйтіп көптік жалғау заттың нешеу екендігін білдіреді?

Оқушы:

— Көптік жалғау заттың бірнеше екендігін білдіреді.

Мұғалім:

— Біз көптік жалғаудың қандай түрлерімен таныстық?

Оқушы:

— Біз көптік жалғауының **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер** түрлерімен таныстық.

Мұғалім:

— Көптік жалғауының қандай өзіндік белгілері бар?

Оқушы:

— Көптік жалғауы буын мен дыбыс үндестігі бойынша жалғанады. Біз оны жоғарыдағы мысалдардан көрдік.

Мұғалім:

— Сөйтіп көптік жалғауы дегеніміз не?

Оқушы:

— Заттың көп, яғни бірнеше екенін білдіретін қосымшаны көптік жалғауы дейміз.

Мұғалім:

— Тағы да кім айтады?

Оқушылар қайталайды.

Мұғалім:

— Оқулық материалын дауыстап оқып шығындар.

2—3 оқушы дауыстап оқып шығады.

Мұғалім:

— Мәтіннен көптік жалғаудың астын сызып көрсетіндер.

Оқушы:

Мәтіннен көптік жалғаудың астын сызып көрсетеді.

Мұғалім:

Тақтадағы жазылған көптік жалғауын дауыстап оқып шығындар.

Оқушы бұларды дауыстап оқып шығады.

Мұғалім:

— Оқулықтағы жаттығудың шартын орындандар?

Оқушы жаттығудың шартын орындайды.

Мұғалім:

— Көптік жалғауын қатыстыра отырып, сөйлем құраңдар?

Оқушы сөйлемдер құрайды.

2. Хабарлау әдісі. Бұл әдіс қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде, тілдік материалдың жалпы заңдылығын, өзіндік белгілерін нақтылы мысалдар арқылы хабарлайды. Тілдік фактілердің жалпы қасиеттерін хабарлай отырып, оның жасалу жолдарына көздерін жеткізеді. Сабақты хабарлап жүргізуде, мына сияқты екі құрылымдық элементтердің сақталмайтындығы байқалады. Біріншісі — тақырыптың өзіндік белгілері сұрақтар арқылы меңгерілмейді, екіншісі — оқушылар қорытынды пікірді, яғни анықтама мен ережені өздері шығармайды, мұғалімнің өзі айтады. Белгілі бір тақырыпқа байланысты анықтама мен ережені айтып болған соң, оқушылар сол тақырыптың өзіндік

белгілерін көрнекі құралмен түрлі дидактикалық мысалдарға бағдар жасай отырып, кең түсінуге мүмкіндік алады.

Хабарлау әдісі оқушылардың өздерін ойландырып, алғашқы айтылған пікірінен жалпы ой қорытындысын шығаруға бағыттайды. Қазақ тіліне орай берілген анықтама, ережелерге және оның өзіндік белгілеріне байланысты жүргізілген практикалық дағдыларға оқушылардың өздері қатысқанда, біріншіден, хабарлап отырған тақырыпты саналы түрде түсінеді, екіншіден, оны тұрақты, толық меңгереді, үшіншіден, практикалық жұмыс қажетіне жұмсай білетін болады.

Қазақ тілі материалдарын хабарлау әдісімен меңгеруде, оның құрылымдық элементтері де аса зор қызмет атқарады. Жүргізілген методикалық тәжірибенің нәтижесіне қарағанда, хабарлау әдісінің мынадай құрылымдық элементтерден құралатындығы анықталды: 1. Мұғалімнің арнайы сұрыптап алған дидактикалық материалдарына оқушылар көз жүгіртеді. 2. Анықтамалар мен ережелерді мұғалімнің өзі айтып береді. 3. Мұғалім материалдың өзіндік белгілерін жазып, тақтаға іліп қояды. 4. Мұғалім материалдың өзіндік белгілерін біртіндеп хабарлайды. 5. Өтілген материалға байланысты практикалық дағдылар жүйесі орындалады. Енді осы хабарлау әдісінің өткізілу тәртібіне тоқталайық.

Мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтас құрмаласқа арнайы жасалған кестені тақтаның сол жағына іліп қояды.

Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластың жасалу жолдары. (68-беттегі кесте арқылы түсіндіріңіз). Сонан соң тақтаның оң жағына 3 сөйлем жазады. Бұл сөйлемдерді 3—4 оқушыға дауыстап оқытады. Осындай белгілі жұмыстан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтасқа арналған мына анықтаманы дауыстап айтып береді. Бағыныңқысы басыңқыдағы істің мақсатын білдіретін сабақтастың түрін мақсат бағыныңқылы сабақтас дейміз. Бұдан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтастың мынадай сұраққа жауап беретіндігін айтып өтеді: **не мақсатпен? не етпек болып? не үшін? неге?** Мұғалім сондай-ақ мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің мынадай ерекшеліктерін жазып, тақтаға іліп қояды: 1) Мақсат бағыныңқының баяндауыштары **-мақ, -мек** жұрнағы жалғанған етістіктен кейін **болып** деген көмекші етістіктің келуі арқылы жасалады;

- 2) Мақсат бағыныңқының баяндауыштары тұйық етістіктен кейін үшін шылауының келуі арқылы жасалады;
3) Мақсат бағыныңқының баяндауыштары шартты, бұйрық және қалау райлы етістікке деп көмекші етістігі тіркесу арқылы жасалады.

Бағыныңқының баяндауышы	Тұлғалық	Сұрауы	Схемасы
Етістіктің әр түрі	-пақ/шы болып -қысы, келіп -у үшін -па-с -айын -сын деп -са/м	не етпек болып? не мақсатпен? не үшін? не деп? неге?	I . . . бармақ болып, I—I I . . . көргісі келін, I—I I . . . үйрету үшін, I—I I . . . ақпас үшін, I—I I . . . амандасайын деп, I—I I . . . көмектессін деп, I—I I . . . бітіріп шықсам деп, I—I

Бұдан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы баяндауыштың өзіндік белгілеріне қарай отырып, төмендегіше түсіндіреді: мақсат бағыныңқының баяндауышы **-мақ, -мек** жұрнақтары жалғанған етістіктен кейін **болып-көмекші** етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы, Біздер несіз тауда жатқан қазынаны биыл меңгермек **болып**, зор қимылды бастағалы отырмыз (Ғ. Сланов). Сондай-ақ мақсат бағыныңқының баяндауышы тұйық етістіктен кейін үшін шылауының келуі арқылы жасалады. Мысалы, Әңгімені басынан бастау үшін, Саржанмен кездескен күнді есіме толық түсіріп көрейін (Ә. Әбішов). Мұғалім бұдан кейін мақсат бағыныңқының шарты, бұйрық және қалау райлы етістікке деп көмекші етістігі тіркесуі арқылы жасалатындығын хабарлайды. Мысалы: Бір ұстасып қалсам деп,

Күшінді байқап шенейсің (Жамбыл).

Мұғалім жоғарыдағы айтылған анықтама мен өзіндік белгілерге орай мына тәрізді дағдыларды іске асырады: оқулық материалын 3 оқушыға дауыстап оқытады; өзіндік белгілерді дауыстап оқытады; мақсат бағыныңқының баяндауыштарын сөйлемнен табады; оқу-

лықтағы жаттығуды шартына қарай орындайды; мақсат бағыныңқының баяндауыштарын қатыстыра отырып, сөйлем құратады.

3. Түсіндіру әдісі. Білім мен дағдыларды меңгертуде бұл әдістің атқаратын рөлі үлкен: оқушыларға жаңа материалды меңгерту, түсініксіз құбылысты ұғындыру кезінде берілген сұрақтарға жауап беріліп, оқулықтағы материалдар кеңейтіліп айтылады. Түсіндіру әдісі, негізінен, белгілі бір құбылысты кең бағдарлап, дәл танытуға байланысты алынған. Түсіндіру әдісі білім беру және білім алу мақсатына қарай, негізінен екі түрге бөлінеді: біріншісі — мұғалімнің түсіндіруі, екіншісі — оқушының түсіндіруі. Мұғалімнің түсіндіруі мына сияқты жұмыс процесі тұсында көбірек байқалады: 1) мұғалімнің түсіндіруі түсініксіз объектілерді ұғындыру үстінде көп рөл атқарады. Қиын тақырыптарды баяндау, өзіндік жұмыстарын жүргізу және оны жүйелі түрде іске асыру процесінде орындалады; 2) қазақ тілі тақырыптарын талдау кезінде жүргізіледі. Берілген мәтіндегі сөздерді дыбыс, буын жүйесіне қарай ажырату, морфологиялық тақырыптардың дыбыстық белгілерін айыру, орфографиялық талдау, дыбысты, буынды, сөзді дұрыс айту, жергілікті тіл ерекшеліктерін болдырмау барысында жүзеге асады; 3) жаңа теориялық білімді таныту кезінде іске асырылады. Тақырыптың терминін, жасалу жолдарын, өзіндік белгілерін, анықтамалар мен ережелерін шығару процесінде өткізіледі; 4) практикалық дағдылар жүргізу барысында қолданылады. Жаңа материалды меңгерту үшін түрлі жаттығулар орындалады.

Ал оқушының түсіндіруі төмендегі орындарда жүзеге асады: 1) қазақ тілі тақырыптарын белгілі бір мақсатқа қарай талдау кезінде түсіндіріледі; 2) мұғалім үйретілген мәліметтерді еске түсіру тұсында оқушылардан түсіндіруді талап етеді; 3) теориялық білімге байланысты қойылған сұрақтарға жауап беру үстінде оқушының түсіндіруі байқалады; 4) кластағы жаттығу жұмыстарын орындау кезінде оқушының түсіндіруі іске асырылады; 5) үй жұмысын түсіндіру үстінде жүзеге асады; 6) өтілген материалдарды қайталау барысында орындалады. Сөйтіп қазақ тілі материалдарын мұғалімнің өзі терең, тиянақты түсіндірумен бірге, сол материалдарға оқушылардың өздерін іздендірін, практикалық дағдылар жүйесіне қатыстырып отырғаны мақұл. Мұғалім қазақ тілі материалдарын түсіндіруде тақырыптың өзіндік бел-

гілерін саралай отырып, оны тиісті мысалдармен дәлелдейді, дидактикалық жаттығуларды көрсетіп отырады. Тақырыптардың бірімен-бірінің байланыстылығын және алдағы айтылған ой мен кейінгі айтылған пікірдің ұштастығын нақтылы мысалдармен түсіндіреді. Мұғалім өтілген қазақ тілі материалдарының мысалдарын ауызша және жазбаша түрде таптырып отырады. Көрнекі құралдар бойынша жұмыс істетіп, жалпы қорытынды шығарып отыруға баулиды. Мұндай жұмыс жүйесімен берілген білім оқушылардың түсінігін, тілдік фактілерді жете білудегі байымдауларын қалыптастырады.

Сабақты түсіндіру әдісімен жүргізуде, оның құрылымдық элементтерін білудің де үлкен мәні бар. Методикалық тәжірибенің онды нәтижелеріне қарағанда, түсіндіру әдісінің төмендегі элементтерден тұратындығы анықталды: 1. Оқушылар мұғалімнің арнайы таңдаған көрнекі құралдағы мысалдарын қарап шығады. 2. Тақырыптың өзіндік белгілерін белгілі тәртіппен түсіндіреді. 3. Мұғалім тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін жинақтайды. 4. Тақырыпқа тиісті анықтамалар мен ережелер шығарылады. 5. Материалға байланысты практикалық дағдылар көлемі іске асырылады.

Жоғарыдағы түсіндіру әдісінің құрылымдық элементтерін мысал арқылы түсіндіруге болады. Алдымен мұғалім «Сын есімнің сөйлемдегі қызметі» деген тақырыпқа байланысты кестені тақтаның сол жағына іледі.

Сын есімнің сөйлемдегі қызметі		
Анықтауыш болады	сұрағы: қандай?	Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас күйқасы қыланданып көрінеді (М. Ә.).
Баяндауыш болады	сұрағы: қандай?	Сәтжанның пішіні жабыңқы (С. Б.).
Пысықтауыш болады	сұрағы: қалай?	Омар сабақты жақсы оқыды.
Бастауыш болады	сұрақтары: кім? не?	Жомарт жоқтығын, жүйрік тоқтығын білдірмес.
Толықтауыш болады	сұрағы: кімге? кімнен?	Әдептіге елікте, әдепсізден жирен.

Тақтаның оң жағына мына сияқты мысалдарды жазады: Қалың ағаш арасынан әсем үйлер сығалап тұрған тәрізді. Өнерлі өрге жүзеді. Жаксыда жаттық жоқ. Осы сияқты сөйлемдерді жаза отырып, мұғалім тақырыпты түсіндіруге дайындық жасайды. Көрнекі құралдағы және тақтадағы жазылған мысалдарды екі-үш оқушы дауыстап оқып шығады. Сонан соң ол сын есімнің сөйлемдегі қызметін түсіндіре бастайды.

Бұдан кейін мұғалім сын есімнің сөйлемдегі қызметіне байланысты мына сияқты практикалық жаттығуларды іске асырады: 1. Оқулық материалын екі оқушыға бөліп оқытады. 2. Оқулықтағы жаттығулардың шартын орындатады. 3. Мәтіндегі сөйлемдерді оқыта отырып, сын есімнің сөйлемдегі қызметін таптырады. 4. Сөйлемдегі сын есімдерге сұрақтар қойдырады. 5. Анықтауыш, баяндауыш, пысықтауыш болатын сын есімнің астын сыздырады. 6. Мәтіннен бастауыш пен толықтауыш болатын заттанған сын есімдерді таптырады. 7. Анықтауыш, баяндауыш, пысықтауыш, бастауыш және толықтауыш болатын сын есімдерді қатыстыра отырып, сөйлемдер құратады.

4. Тәжірибе әдісі. Бұл әдіс қазақ тілін оқытуда жиі кездеседі. Ол қазақ тілі материалдарын тікелей көрсету негізінде орындалады. Сондықтан дыбыс заңдылықтарының жасалу жолдарын түсіндіруге мына сияқты көрсету аппараттарына назар аударылады: 1) дыбыстың жасалуын дыбыстау мүшелерінің қызметі арқылы көрсету; 2) дыбыстардың өзіндік белгілерін көрнекілік бойынша дәлелдеу; 3) дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін эксперименттік фонетиканың материалдары негізінде тәжірибелеу. Тәжірибе әдісі қазақ тілінің лингвистикалық негіздері мен психологиясына сүйенеді. Бұл әдістің жасалуындағы негізгі көздер мыналар: 1) қазақ тілі материалдарының ғылыми ерекшеліктері; 2) оқушылардың көргені мен жазғанын тез әрі тұрақты түрде байқау; 3) айту мен есту тұсындағы меңгерген білімнің кеңеюі; 4) көрнекілік тәсілінің ықпалы; 5) оқушылардың тез ұғып, есінде ұзақ сақтауын ескеру; 6) оқушыларды өздігінен іздендірудегі мүмкіндіктерді есепке алу.

Сабақты тәжірибе әдісімен өткізуде, оған қойылатын мына сияқты талаптарды ескерген жөн: қазақ тілі материалдарының мақсаты, тақырып айқындылығы, көрнекі құралдардың күні бұрын дайын болуы, материалды қалай түсіндірудің жұмыс барысы және керекті сөйлем-

дер мен текстердің тақтаға жазылуы қарастырылады. Сондай-ақ тәжірибе әдісінде оқушы мен мұғалімнің белсенді қарым-қатынасы тікелей сезіледі. Мұғалімнің көрсеткен тәжірибелерін дәл сондай етіп оқушылардың өздері де іле-шала түсіндіріп дәлелдейді. Жүргізілген методикалық тәжірибелердің көрсеткіштеріне қарағанда, тәжірибе әдісінің мына тәрізді құрылымдық элементтерден тұратындығы анықталды: 1. Оқушылар мұғалімнің арнайы таңдалған тақтадағы және көрнекі құралдағы мысалдарын қарап шығады. 2. Тақырыптың өзіндік белгілері тәжірибе жасап көрсетіледі. 3. Оқушылар материалдың өзіндік белгілерін дауыстап оқиды. 4. Тақырыптың анықтамалары мен ережелері айтылады. 5. Тақырыпқа сай дағдылар жүйесі жүргізіледі.

Мұғалім 4-класстағы дауысты дыбыстардың еріннің қатысына қарай бөлінуін өтуде алдымен керекті мысалдарды тақтаға жазып, көрнекі құралды іліп қояды.

Дауыстылардың еріннің қатысына қарай бөлінуі	
Еріндік дауыстылар	Езулік дауыстылар
О — Омар, ө — өнер, у — бу, ұ — ұрпақ, ү — үміт	а — астық, ә — дәстүр, е — егін, э — экскурсия, и — иinelік, ы — ыдыс, і — іс

Осы көрнекілікті бірер оқушыға дауыстап оқытады да, кестедегі екі буында **Омар** сөзіндегі **о** дыбысы мен екі буынды астық сөзіндегі **а** дыбысын көрсете отырып тәжірибе жасайды. Мәселен, **о** дыбысы еріннің ілгері қарай сүйірленіп, созылуынан пайда болатындығы, **а** дыбысы езудің кейін қарай шегініп, езудің тартылуынан пайда болатындығын айтады, **о** дыбысын айтқанда езудің күшті әрекетке енетіндігін бағдарлайды т. б.

Мұнан кейін мұғалім осы дыбыстардың жасалуын оқушылардың өздеріне айттырып, тәжірибе жасатады. Оқушылардың көздерін жеткізу, саналы меңгерту мақсатында бұл дыбыстарды сөз ішінде буынға бөліп, талдау арқылы сөйлеу мүшелерінің әрекетін ұқтырады. Оқушылар бұл дыбыстарды мұғалімнің тәжірибесі, талдап-жинақтауы арқылы, ол дыбыстарды өздері дәлелдеуі арқылы терең ұғынады, саналы меңгереді.

Сонан кейін еріннің қатысына қарай бөлінетін дауысты дыбыстардың мынадай өзіндік белгілері көрнекілік ретінде ілініп, оны оқушыларға дауыстап оқытып жинақталады: 1) еріндік дауыстылар екі еріннің сүйірленуі арқылы жасалады; 2) еріндік дауыстылар қос еріннің ілгері қарай созылуынан жасалады; 3) езулік дауыстылар екі езудің тартылуынан жасалады; 4) езулік дауыстылар қос еріннің кейін қарай жиырылуы арқылы жасалады. Сөйтіп оқушылар еріннің қатысына қарай бөлінетін дауысты дыбыстарға мынадай анықтама береді: Еріндік дауыстыларды айтқанда ерін сүйірленіп ілгері қарай созылады да, езулік дауыстыларды айтқанда езу тартылып, ерін кейін қарай жиырылады.

Сондай-ақ еріндік пен езуліктерге байланысты практикалық дағдылардың мынадай түрлері пайдаланылады: 1. Жаңылтпашты дауыстап оқып шығындар да, «төртеу» деген сөздегі еріндік пен езуліктерді класс трюмосы арқылы ажыратындар: Төбелі төбел төрт бөрік, төртеуі де көк бөрік; 2. Мына мысалдардағы еріндіктің астын бір, езуліктің астын екі сызындар: а) ұрлық түбі — қорлық; ә) су анасы — бұлақ, сөз анасы — құлақ; б) асыл тастан шығады, өнер жастан шығады (мақал мен мәтелдерден). 3. Мына сөйлемдердегі еріндік пен езуліктерді жылжымалы тақтадан көшіру үстінде түсіндіріңдер: Астанаымыз Алматы қазақ халқының мақтанышы болса, Қарағанды көмір кенінің алыбы; 4. Мына сөздердегі еріндік пен езуліктерді ауызша ажыратындар: от, аспан, көмір, әсем, сәулет, езу, құлын, эшелон, Үсен, ауыл, кім, ерін т. б. 5. Көп нүктенің орнына еріндік пен езуліктерді тауып қойындар: ...ку, к...л, ток..., Аск...р, м...жіліс, с..., мақ...л, ...таж т. б. Еріндік пен езуліктерді салыстырып, тәжірибе жасаңдар: бал—бер, өн—өнер, ек—егу, ұр—ұра, үн—үні, іш—ішу, ас—асу.

5. Кітапты пайдалану әдісі. Оқушыларға берілетін теориялық білім оқулық пен оқу құралдары бойынша жеткізіледі. Бұл құралдар әрбір кластарға арналған оқу бағдарламаларына негізделіп жасалады. Мұғалім қазақ тіліне арналған материалдардың ерекшеліктерімен бірге оларға байланысты берілетін анықтамалар мен ережелерді оқытып, түрлі жаттығу жұмыстарын оқулық пен көмекші құралдар негізінде іске асырады. Ол қазақ тілі материалдарына орай берілетін ішкі заңдылықтар мен анықтама, ережелерді оқушыларға оқыта отырып, соған лайықты мысалдарын таптырады. Кітапта берілген мә-

тіндердің ішінен керекті объектілерді іздеттіріп, астын сыздырып, дұрыс-бұрыстығын дәлелдетеді. Мұғалім оқушыларды ойландыратындай жалпы сұрақтарды қояды да, ол сұрақтарға жеке-жеке жауапты оқулық пен оқу құралынан іздетеді. Оқулықтағы материалдарды іштей оқып, жауап беруге дайындалады.

Қазақ тілі тақырыптарын қамти отырып, оқулықтағы жеке әріптерден сөздер, жеке сөздерден сөйлемдер құратып, тілдік материалдардың өзіндік белгілерін талдатады. Мұғалім қазақ тілі тақырыптарына сәйкес термин сөздерді танытуға назар аударады. Термин сөздердің жазылуын орфографиялық сөздіктен қаратып, өздеріне дұрыстап оқытып дәптеріне жаздырады. Бұл сөздердің беретін мағынасын мысалдармен түсіндіреді. Оқулық пен көмекші құралдардағы берілген кестелерді кеңейте отырып түсіндіріп, оқушылар дәптеріне көшіріп жаздырады. Қазақ тілі тақырыптарына сәйкес жүргізілетін жаттығу жұмыстарының ауыр түрлерін класта орындатады да, қалған жеңіл түрлерін класс жұмысының жалғасы ретінде үйге береді. Мұғалім класс және үй тапсырмасы ретінде көркем әдебиеттерден, ғылыми кітаптар мен мақалалардан үзінді мәтінді таңдатып, керекті объектілерді іздетіп отырады. Қазақ тілі тақырыптарына мысалдар тергізіп, тиісті баяндамалар жасатады. Сондай-ақ ғылыми әңгімелер мен әдеби кітаптарды оқытып, мазмұнын сұрап отырады. Осыларға сай мазмұндамалар мен шығармалар жаздырады. Сабақ үстінде түрлі сөздіктер мен пунктуациялық анықтамаларды жүйелі пайдаланады.

Кітапты пайдалану тұсында жүргізілген жұмыс, жақсы ұйымдастырылған іс оқушылардың қазақ тілі бойынша алған білімі мен дағдысын тұрақты есте қалдырады. Оқулық оқушылардың қайталау кезінде пайдаланатын керекті құралы және анықтағыш кітабы, оқушы оқулықтағы материалды мұғалімнің көмегінсіз істеуге дағдыланған жөн. Егер өтілетін теориялық материал қиын болса, ұжымды түрде мұғалімнің көмегімен класта шешкен дұрыс. Класта оқушылар оқулық материалдарын дауыстап оқиды, түсінуге әрекет жасайды. Игеруге қиын соғатын теориялық материалды мұғалімнің өзі үнемі жолшыбай түсіндіріп отырады. Кітапты пайдалану оқушылардың мынадай психологиялық дағдыларын қалыптастырады: 1) оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді; 2) оқушылардың алғашқы білімін пысықтайды; 3) жаңа таны-

латын материалдың логикасын түсінеді; 4) оқушылардың көзі жаттығады; 5) оқушылардың қолы жаттығады; 6) оқушылардың көру, есту қабілеті дамиды; 7) оқушылардың сенімділігі артады; 8) оқушылардың бақылағыштық қабілеті молаяды; 9) оқушылардың кітап оқу шеберлігі артады; 10) оқушылардың сөздік қоры мен сөз саптау мүмкіндіктеріне, қолдануына септігін тигізеді.

Оқулық пен оқу құралдарын пайдалануда алдымен мұғалім керекті кітаптармен таныстырып, оны қалай пайдаланудың нақтылы методикалық тәсілдері мен келешектегі жұмыстардың істеу дәуірлерін болжатады. Кітаптың сыртқы мұқабасы және ондағы авторлар ұжымымен таныстырады. Әр класс оқулықтары қандай тілдік материалдарды қамтитындығына қысқаша шолу жасалады. Мәселен, фонетика саласы дыбыс заңдылықтарын, дыбыстардың жіктелуін, буын мен екпін мәселелерін және үндестік заңдарын қарастыратындығы айтылады. Сондай-ақ оқулықтағы қара әріппен (шрифтпен) жазылған сөздер мен сөйлемдердің мәні түсіндіріледі. Мәселен, қара әріппен ірі тақырыптар мен тақырыпшалардың аттары, тілдік материалдың анықтамасы мен ережелері, жаттығу нөмірлері беріледі. Оқулықтағы курсивпен берілген жазулардың да мәні айтылады. Мысалы, тақырыптың жіктелуі, кейбір өзіндік ерекшеліктері, жай әріппен сөйлемдер, жаттығулар, жаттығулар шарты, мәтіндер мен тақырыптың жалпы сипаттамасы берілетіндігі түсіндіріледі.

Мұғалім нөмір мен абзацтардың да маңызын жеке-жеке баяндайды. Мысалы, нөмірлеу құбылыстың өзіндік белгілерін санап көрсету мағынасында жұмсалады. Әрбір жаңа тақырып параграфпен беріледі. Параграфтаға әрбір абзац жаңа пікірмен толықтырылып отыратындығы байқатылады. Мұғалім оқушыларға мұндай сұрақтар беру арқылы абзацтағы пікірді толықтырып отырады: Берілген жаңа абзацта не туралы айтылады? Берілген пікір қандай мысалдармен дәлелденеді? Сөйтіп оқулық пен оқу құралы әрқашан мектеп оқушыларының қолында болуы, әрбір сабақ сайын жанында жүруі және оны күн сайын сабаққа алып келу керектігі қысқаша баяндалады.

Кітапты пайдалану әдісі сабақтың мына сияқты түрлерінде жиі қолданылады: 1) жаңа материалды түсіндіру тұсында іске асырылады. Мысалы, дауысты дыбыс-

тарды өту процесінде оқулықтағы материалды дауыстып оқып беруге болады; 2) жаңа материалды бекіту үстінде пайдаланылады. Мысалы, дауыссыз дыбыстардың түрлерін оқытып болған соң, оған орай дағдыландыру жұмыстары жүргізіледі. Жаттығудың шартын мұғалім дауыстап оқытады да, оны ауызша орындауды жүктейді. Жаттығуда қанша сөйлем болса, сонша оқушы оны ауызша түсіндіреді. Кітапты пайдалану әдісі, әсіресе, кеңейтілген жаттығу жұмыстарын орындау үстінде іске асырылады; 3) біріккен сабақты жүргізу кезінде қолданылады. Мысалы, жаңа материал мен өткен материалды байланыстыру үшін жүргізілетін талдау жұмыстарында оқулықтағы материалды бірер оқушыға дауыстап оқытуға болады; 4) қайталау сабақтарында оқулық пен оқу құралы пайдаланылады. Әрбір қазақ тілі тақырыптарын оқулықтағы материалдар мен жаттығулар арқылы орындатып, үнемі оқытып отыруға болады; 5) кітап үй тапсырмасын беру және тексеру процесінде жиі қолданылады. Үй жұмысын беруде оқулықтағы материалдың параграфы, беті жазылады. Сонан соң жаттығудың нөмірі тақтаға жазылып, оның шарты оқушыларға дауыстап оқытылады. Жаттығудың үлгісі көрсетіледі. Кітапты пайдалану әдісінің құрылымдық элементтері де сабақ жүргізуде ерекше рөл атқарады.

Қазақ тілі тақырыптарын бұл әдіспен жүргізгенде оның методикалық жүйесі төмендегі тәртіппен іске асырылады: 1. Тақырыпқа байланысты көрнекі құралдағы мысалдар дауыстап оқытылады. 2. Сонан соң мұғалімнің оқулықтан көрсеткен материалы оқылады. Оқушылар оқулықтағы тақырыптың жасалу жолдарын, өзіндік белгілерін және анықтама мен ережелерін қарап шығады. 3. Оқылған мәтіннің ішінен өздеріне керекті объектілерін дәптерлеріне көшіріп жазады. 4. Жазылған мысалдарынан тақырыптың ерекшеліктерін айтып дәлелдейді. 5. Мысалдарға қарай отырып, тақырыпты практика қажетіне қалай жұмсай білу керектігін өздері түсінеді.

VI тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІН

ТЕОРИЯЛЫҚ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАҚТАН

ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ТЕОРИЯЛЫҚ-ПРАКТИКАЛЫҚ

ЖАҚТАН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕРІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері дыбыс заңдылықтарының өзіндік белгілерін практикалық дағдылар арқылы меңгертуде үлкен қызмет атқарады. Дыбыс пен әріптің, буын мен сөздің, сөз бен сөйлемнің ара қатынасын мысалдармен дәлелдеуде бұл әдістің пайдасы мол. Жаттығу жұмыстары қазақ тілі материалдарына орай берілген теориялық білімді бекітуде, дұрыс жазу емлесі мен дұрыс сөйлеу нормасын қалыптастыруда және оқушылардың тілін ұстарту, сөйлеу тілін дамыту дағдыларын жүзеге асыруда аса зор септігін тигізеді. Бұл әдіс қазақ тілі материалдарының бір-бірінен айырмашылығы, бірімен-бірінің байланысын, жасалу жолдарын, өзіндік ішкі белгілерін, анықтамасы мен ережелерін қайталап, пысықтап бекіту үшін де қолданылады. Оқушылар тіл фактілеріне белсенді түрде өздігінен бақылап, тіл материалдарына талдау нәтижесінде іс жүзінде белгілі қорытындылар шығарады. Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері тақырыптың көлеміне қарай кейде жеңілден ауырға қарай, кейде ауырдан жеңілге қарай жүргізіледі. Жаттығу әрбір тақырыптың өзіндік ерекшелігіне, шарты мен мақсатына, түрі мен жүйесіне қарай жүзеге асады. Сондықтан әрбір тақырыпқа байланысты ең кемінде 5-тен 25-ке дейін дағды түрлері орындалады. Бұл оқушыларға берілген теориялық біліммен үйлестіріле отырып орындалады.

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау, тілдік материалдардың түрін өзгерту, мазмұндау мен шығарма жаздыру, орфографиялық талдау, көшіріп жазу мен диктант жаздыру әдістерін жүргізуде төмендегі таллаптарды ескерген жөн: а) талдауға қойылатын мақсаттың айқын болуы; ә) бұл талдаудың қазақ тілі фактілеріне негізделуі; б) талдауға арналған мәтін және сөйлемдердің мақсатқа сай болуы; в) оқушылардың

сауатты жазуы мен дұрыс сөйлеуінің көзделуі; г) талдау негізінде қазақ тілі құбылыстарын байқауы; ғ) байқау нәтижесінде өз ойының қорытындысын, тұжырымын жасай білуі; д) қазақ тілінен алған білімін практикада қолдануы талап етіледі.

Сонымен бірге осы талаптар негізінде жүргізілетін қазақ тілі бойынша талдау: оқушылардың логикалық ойын жетілдіруге көмектесуі тиіс; оқушылардың өздігінен жұмыс істеу дағдысын арттыруға көмек беретін болуы қажет; оқушылардың іске деген төзімділігін, бақылағыштығын өсіруі қажет; объектіні түсіндіру, бекіту және қайталау үшін басты тәсілдердің бірі болуы тиіс; класс және үй тапсырмасында кең қолданылғаны абзал.

ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Белгілі бір тілдік материалдардың ішкі құрамын (заңдылығын) танытатын білім берудің құралдарын талдау әдісі деп атайды. Талдауды методикалық әдебиеттерде анализ деп те жүргізіледі. «Анализ» сөзінің қазақша баламасы — «талдау». **Анализ** analysis — грек тілінен алынған термин сөз, қазақша **ыдырату** деген мағынаны береді. Белгілі бір тілдік тақырыптарды жігіне қарай ажыратып, ыдыратуды анализдеп жүргізеді. Тілдегі бір материалдың бөлшектерін ажырата білу, бір тақырыптың өзіне тән белгілерін саралап көрсету, тақырыптың әр түрлі ерекшеліктерін қамтыған сұрақтарға жауап беру, мәтіннен белгілі бір тұлғаларды, формаларды теріп жазу, тілдік (грамматикалық) заңдылықтарды әр жақты алып дәлелдеу немесе дыбысты буынға, буынды сөз бөлшектеріне, сөз бөлшектерін сөзге, сөзді сөз тіркестеріне, сөз тіркестерін сөйлем түрлеріне ажырату — анализ талдау жүйесіне жатады. Талдауға қарама-қарсы жасалатын құбылыс — жинақтау. Талдау-жинақтау, яғни анализ-синтез бір-бірімен тығыз байланысты, екеуін бір-бірінен бөліп тануға болмайды.

Ф. Энгельс өзінің «Анти-Дюринг» атты еңбегінде (1948) «Анализсіз синтездің болуы мүмкін емес» деп дәлелдейді (40-бет). Дәлірек айтқанда, белгілі бір тілдік материалдарды ұсақ элементтеріне талдамай, ішкі құрамы мен заңдылықтарын талдап көрсетпей, оның нақтылығын білу мүмкін емес, ал анализ-синтез әдістері бүтіннің бөлшегін, бөлшектердің ішкі сыр-сипатын, механизмін тұтастай қарастырады.

Синтез — synthesis грек тілінен алынған термин сөз, қазақша **біріктіру** деген мағынаны аңғартады. Мұның дәл қазақша баламасы **жинақтау** деген ұғымды білдіреді. Бұл термин (синтез) методикада белгілі бір тілдік материалдардың бөлшектерін қосу, құрастыру, біріктіру немесе жеке бөлшектерден бүтін жасау деген мағынада жұмсалады. Оқушылардың тілден алған білімдерінен өнімді нәтиже шығаруға, оны іс жүзінде қолдана білуге, молықтырып кеңейтуге жол ашады. Талдау мен жинақтаудың логикасы ой тәсілдеріне байланысты. Талдау мен жинақтау логикалық ойлаудың тәсілдері арқылы жүзеге асырылады.

Индукция — латынның *inductio* деген сөзінен алынған. Қазақша **даралық** дегенді аңғартады. **Индукция** — жеке, дара бөлшектерден немесе жеке пікірлерден жалпылай ой қорытындысын шығарудың тәсілі, амалы, дарадан жалпыға қарай көшудің түрі. Индукциялық тәсілмен мұғалім тілдік материалдарды дара фактілер мен дара ұғымдар арқылы дәлелдеп, содан жалпы ұғымды, жалпы фактіні түсіндіреді. Мәселен, мұғалім жалқы есімді түсіндіретін болса, алдымен нақтылы мысалдар арқылы жер, өзен, тау аттарын, кісінің аты-жөнін көрсететін сөздерді, газет, кітап, колхоз, мекеме атауы болып кеткен сөздерді алып, олардың нақтылы ерекшелігін көрсетеді, сол арқылы мағыналары мен жазылу ережелерін талдап айтып, жалпы қорытынды шығарады, жинақтап ережесін айтады.

Дедукция — латынның *deductio* деген сөзінен алынған. Қазақша **жалпылық** деген мағынаны білдіреді. Бұл жалпыдан дараға қарай ой қорытындысын шығару деген сөз. Индукциялық және дедукциялық ой қорытындысын талдау-байымдау әдісі камтиды. Байымдау-талдауда тілдік материалдардың өзіндік белгілері еңгіме, хабарлау тәсілдері арқылы жеткізіледі. Талдау-байымдаудың методика теориясында мынадай құрылымдық элементтері бар. 1) **Субъект**. Субъект латынның *subiectum* **бастауыш** деген сөзінен алынған термин. 2) **Предикат**. Предикат латынның *praedicatum* **баяндауыш** деген сөзінен алынған. 3) **Байланыс** (связка).

Субъект байымдаудың предметі (предмет суждения) туралы ой болып саналады да, предикат байымдаудың предметі туралы не хабарланса, айқындалып белгіленсе, соны білдіретін ой болып табылады. Ал байланыс предикат мазмұнының байымдаудың предметіне қатысты еке-

нін білдіреді. Мәселен, 4-класта өтілетін сын есім анықтамасы былай беріледі: Сын есім дегеніміз заттың түр-түсін, сапасын және көлемдік аумағын білдіретін сөз табы. Байымдау-талдаудың субъектісі — «сын есім», предикаты — заттың түр-түсін, сапасын және көлемдік аумағын білдіреді. Предикаттың субъектіге қатысын білдіретін ойды — байланыс (связка) деп атаймыз.

Сондай-ақ ой қорытындысын хабарлауда талдау-түйіндеу де үлкен қызмет атқарады. Талдау-түйіндеуге тілдік материалдардың анықтамалары мен ережелері жатады. Жоғарыда айтылған талдау-байымдау мен талдау-түйіндеу әдістерін жіктеуге өлшем етіп алуға болады. Осы өлшемге негізделіп отырып, талдау әдістерін төмендегіше жіктейміз.

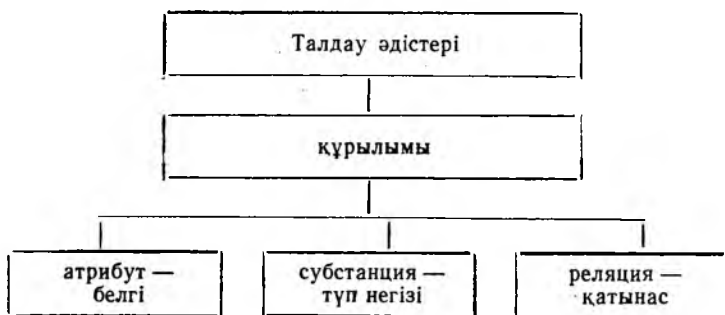
1. Түсіндірмелі талдаулар. Бұған мына талдаулар жатады: 1) лексикалық талдау әдісі; 2) фонетикалық талдау әдісі; 3) морфологиялық талдау әдісі; 4) синтаксистік талдау әдісі.

2. Анықтауыштық талдаулар: 1) орфографиялық талдау әдісі; 2) пунктуациялық талдау әдісі; 3) орфоэпиялық талдау әдісі; 4) стилистикалық талдау әдісі.

Методика тарихында талдау әдісін ғылыми дәрежеге көтерген педагог — Константин Дмитриевич Ушинский еді. Ол өзінің көп жылдық тәжірибелеріне сүйене отырып, талдау әдістерінің құндылығы мен тиімділігін дәлелдеді. К. Д. Ушинский «Детский мир», «Родное слово» атты еңбектерінде талдап оқудың, талдап жазудың, талдап түсінудің, түсінгенін айтып берудің, білгенін іс жүзінде қолдана білудің маңызын атап көрсетті. Талдау әдістерінің формасы — сабақ түрлері. Талдау әдістері білім меңгерту, лекция, практикалық дағдыны қалыптастыру, практикум, семинар, сынақ, лабораториялық тексеру сабақтарында қолданылады. Талдау әдістерінің материалы — дидактикалық материалдар. Олар екі топқа жіктеледі: 1) теориялық материалдар: тақырыптың термині, анықтамасы, ережелері, өзіндік ерекшеліктері; 2) практикалық материалдар: сөздер, сөйлемдер, мәтіндер (фразалар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер). (қ. 81-бет). Бір бүтін ұғымның, заттың бойындағы әр мәтін элементтердің реляциясы мен бірлігін құрылым деп атайды.

Атрибут — латынның *attributum* деген сөзінен жасалған термин, ол бірдеменің, заттың белгісі, заттан ажырамайтын тәуелділік дегенді білдіреді. **Субстанция** — латынның *substantis* («мән» деген мағынада) сөзінен

Талдау әдістерінің құрылымы

жасалған термин, ол заттар мен құбылыстардың мәні (сущность), табиғаты, түп негізі дегенді білдіреді. **Реляция** латынның **қатынас** (отношение) деген мағынадағы *relatio* деген сөзінен жасалған термин. Осы талдау әдістерінің элементтері мыналар: 1) Оқушылар мұғалімнің арнайы таңдаған көрнекі құралдағы мысалдарын қарап шығады. 2) Тақырыптың өзіндік белгілерін тәртіппен түсіндіріп талдайды. 3) Материалға байланысты дағды түрлері орындалады. 4) Тақырыпқа тиісті анықтамалар мен ережелер түсіндіріледі. Ал жинақтау әдісінің элементтері төмендегілер: 1) сұрыптап алынған практикалық тілдік материалдарға оқушылар көз жүгіртеді. 2) анықтамалар мен ережелерді мұғалімнің өзі айтып түсіндіреді. 3) мұғалім тақырыптың өзіндік белгілерін жазып, тақтаға іліп қояды. 4) мұғалім материалдың өзіндік белгілерін біртіндеп хабарлап, талдау жасайды. 5) тақырыпқа сай дағды жұмыстарын жүргізеді.

3. Талдаудың түрлері. Қазақ тілі бойынша талдау мазмұнына қарай былай бөлінеді: а) қазақ тілі бойынша талдау. Бұған тіл дыбыстары, дыбыс пен әріп, дауысты мен дауыссыздар: дауысты дыбыстардың еріннің қатысына қарай бөлінуі, тілдің қалпына қарай бөлінуі, үнді, ұяң, қатаң дауыссыздар тобы енеді; ә) үндестік заңы бойынша талдау. Бұған буын жігі, екпін, буын үндестігі, дыбыс үндестігі: түбір мен қосымша аралығындағы ықпал, біріккен сөздердің сыңарларының аралығындағы ілгерінді ықпал, сөз тіркестерінің аралығындағы ілгерінді ықпал: түбір мен қосымша аралығындағы кейінді ықпал, біріккен сөз сыңарларының аралығындағы кейінді ықпал, сөз тіркестерінің аралығындағы кейін-

ді ықпал тақырыптары кіреді. Қазақ тілі бойынша талдау көлеміне қарай екі түрге бөлінеді: а) Толық немесе жалпы талдау; ә) жеке түрдегі немесе тақырыптық талдау. Толық немесе жалпы талдау, көбінесе, белгілі бір күрделі тақырыптарын (мәселен, дауысты, дауыссыз дыбыстарды, буын үндестік заңы) бағдарлама материалдарды қайталау, оқушылар білімін есепке алу үстінде қолданылады. Тақырыптық немесе жеке талдау қазақ тілінің (дауысты, дауыссыз дыбыстардың түрлерін, буын және дыбыс үндестігінің жүйесі) белгілі бір тақырыбын өткенде қолданылады. Осы тақырыптар бойынша жаңа сабақты түсіндіру, оны бекіту, машықтандыру, оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуін ұйымдастырғанда, оқушылар білімін сынағанда да қолдануға болады. Белгілі бір қазақ тілі объектілерін оқытқанда, бұл талдау тек сол тақырыптың көлемінде ғана жүргізіледі: класта дауысты дыбыстар тақырыбын өтіп жатса, сол тақырып біткенше жүргізілетін талдау дауыстылар мен олардың түрлерін жаттықтыруға бағытталады. Осы сияқты жеке-жеке дыбыстар негізінде толық анализ жасалады.

Қазақ тілі бойынша талдауда орындалу тәсіліне қарай ауызша да, жазбаша да жүргізеді. Ауызша талдау көбінесе класта, ал жазбаша талдау үйде өткізіледі. Кейде бұл екеуін қосып өткізуге де болады. Жазбаша талдаудың үйде өткізілу себебі, уақыт үнемдеуге байланысты. Екі тәсілді бірдей қосып өткізу үшін мұғалім уақытты үнемдеуді, сабақтың алдына қойған мақсатын, сабақ жоспарын бұзбауды қарастырады. Ол сабақта талдау өткізуді жоспарлап, талдаудың ұғымды тәсілдерін, мысалдарын, қоятын сұрақтарын, қандай мәселеге баса назар аудару керектігін күні бұрын дайындап келеді.

Мектепте қазақ тілі бойынша талдауды жүргізудің жүйесі төмендегіше құрылады: 1) алдымен мәтін не сөйлем алынады да, ол мәтін, сөйлемдегі сөздер буынға бөлінеді; 2) сөздегі әрбір буында, неше әріп барлығы ажыратылады; 3) бөлінген буындағы дауыстылардың ерінің қатысына қарай, иектің қызметіне қарай, тілдің қалпына қарай бөлінуін талдай отырып, буын түрлері анықталады; 4) буындағы дауыссыздардың үнді, ұяң және қатаң түрлері ажыратылады; 5) дауысты мен дауыссыз дыбыстарды жинақтай отырып талдау жасалады; 6) буын түрлері анықталады да, екпіннің қайсы буынға

түсіп тұрғандығы қарастырылады; 7) сөздер буынға бөлінеді де, буын үндестігіне талданады; 8) дыбыс үндестігі, яғни түбір мен қосымша аралығындағы ілгерінді ықпал анықталады; 9) біріккен сөз сыңарларының және сөз тіркестері аралығындағы ілгерінді ықпал талданады; 10) түбір мен қосымша аралығындағы кейінді ықпал дәлелденеді; 11) біріккен сөз сыңарларының және сөз тіркестері аралығындағы кейінді ықпал ажыратылады. Сондай-ақ қазақ тілі бойынша талдау мынадай орындарда қолданылады: 1) жаңа материалды түсіндіру процесінде жұмсалады; 2) материалды бекіту кезінде қолданылады; 3) оқушылардың өздігінен істейтін класс жұмыстарында жұмсалады; 4) үй тапсырмасын орындауда қолданылады; 5) оқушылар білімін есепке алу жұмысында жұмсалады; 6) түрлі дағдыландыру, жаттығу жұмыстарын жүргізу үстінде пайдаланылады; 7) материалды пайдалану кезінде орындалады.

4. Қазақ тілі бойынша талдаудың тәсілдері. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың құштарлығын арттырып, өздігінен жұмыс істеу дағдысын дамытып, класс оқушыларын қазақ тілі бойынша талдауға белсенді қатыстыратын амалдың бірі — карточкалы дәптер бойынша жұмыс істеу. Карточкалы дәптер оқушылардың ұқыптылық дағдысын арттырып, баяндамалар жасауына, келешекте ғылыми жұмыспен шұғылдануына жол сілтейді. Ана тілінен алған теориялық мәліметтерді нақты мысалдармен толық әрі анық дәлелдеуге тырысады. Бұл, біріншіден, оқушыларды практикалық жұмысқа дағдыландырса, екіншіден, олардың сөздік қорын молдандырып, көру мен есту қабілетін күшейтеді. Қазақ тілі сабағына кірісердің алдында оқушыларға карточкалы дәптер түту керектігін түсіндіріп, қолдану тәртібі мен оның тіл сабағында үлкен маңызға ие екендігін айтады. Мұғалім үйде дайындаған карточкалы дәптердің үлгісін көрсетіп, оны төмендегіше түсіндіреді.

Үй не класс дәптері сияқты он екі парақтық жай дәптердің әрбір парағы көлденеңінен, ақ жол жағынан 3 сантиметрдей орын қалдырып, дәптердің ішіне бүктеледі. Әрбір парақ бірінің үстіне бірі бүктелмей, жеке-жеке парақтың үстіңгі жағына қарай қайтарылуы тиіс. Сонан соң стандартты «Бумага для заметок» деген пакеттің көлденеңі 9 см, ұзындығы 13 см қағаздан он парақ қағазды бүктелген бір бет парақтың ішіне бес-бестен екіге бөліп салады. Екі топқа ажыратылған карточкалардың

ортасы қайтарылған ақ жолдың шетіне дейін қайшымен әдемілеп кесіледі де, желіммен кесілген жердің үстінгі және астыңғы беті мықтап жапсырылады. Сонан соң, партадағы әрбір оқушыға мұғалім жекелеп барып карточкалы дәптерді қалай жасау керектігін үйретеді. Оқушылар карточкалы дәптер жасауға кіріседі.

Карточкалы дәптер тұту үшін оншалық көп материалдар жұмсалмайды, оны олар оңай жасайды. Оған мынадай нәрселер керек: 1) он екі парақтық дәптер; 2) жүз даналық пакетті стандарттық карточкалар; 3) желім; 4) қайшы; 5) сызғыш; 6) қарындаш. Бұл карточкалы дәптер бұрын мұғалімдер қолданып жүрген кассадан ерекше. Бұрын кассаларды жасау үшін бір папка, төртбес парақ калындау қағаз, 20—30 карточкалар қиятын қатырма қағаз, желім, қайшы, сызғыш, қарындаш, тушь және қаламсап табу үшін, оларды топтау үшін оқушылардың көп уақыты кететін-ді. Ескі әдіс, біріншіден, олардың көп уақытын алса, екіншіден, жалықтырады. Сонан соң карточкалы дәптердегі маңдайша жазулары өте тұжырымды, қысқартылған белгілер арқылы қолданылатындығы көрсетіледі. Қысқартылған шартты белгілер қиындық тудырмас үшін әр сабақ элементінде, жаттығу сабағында оқушылардың көзі мен қолы жаттықтырылады. Карточкада талдап үйрету үшін мұғалім әуелі тақтада талдап көрсетеді, карточканың үлгісін сызады, карточкадағыдай схемада талданады.

Карточкадағы «Балық суда жүзеді» сөйлеміндегі балық сөзін буынға бөліп, төмендегі үлгіде талдау жасайды:

1-карточка

Дауысты дыбыстар

Балық суда жүзеді.

Ба-лық

а: ез (езулік), аш (ашық), жу (жуан),

ы: ез (езулік), қы (қысаң), жу (жуан),

немесе

ез., аш., жу;

ез., қы., жу;

Бұдан кейін мұғалім оқушыларға карточкалы дәптер арқылы талдау болатынын, қандай тақырыптар қамтылатындығын хабарлап, талдауға кірістіреді: Жұмысшылардың жалақысы артты. Мұғалім бір оқушыға бұл сөйлемді дауыстап оқытып, сөйлемде неше сөз бар екендігін анықтайды. Бұл сөйлемдегі сөздерді оқушылар ұжымды түрде буынға бөледі. Бұлай етудің себебі, оқушыларды белсенді түрде сабаққа ынтасын арттырып, өз бетінше жұмыс істеуге кірістіру. Сонан соң, бұл буындардағы дыбыстар ауызша талданады: жұ буынындағы ұ дыбысы еріннің қатысына қарай еріндік, иектің қызметіне қарай қысаң, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс. Мұны оқушылар карточкада төмендегіше талдайды:

2-карточка

Дауысты дыбыстар

Жұмысшылардың жалақысы артты.

Жұ-мыс-шы-лар-дың жа-ла-қы-сы арт-ты.

Жұ:

ұ: е. қ. ер (ерінің қатысына қарай еріндік),

ұ: и. қ. қы (иектің қызметіне қарай қысаң),

ұ: т. қ. жу (тілдің қалпына қарай жуан).

Оқушыларға карточкалы дәптерде талдау жүргізу үлгісін жоғарыдағыдай, яғни сөйлем ішінен бір сөзді алып, ол сөздің тек бір буынын сатылай талдатып үйретеді. Олар әбден жаттығып, қолдары үйренгеннен кейін мұғалім алынған сөйлемдегі сөздердің барлығын буынға бөлдіріп, түгелдей карточкада талдатады:

3-карточка

Дауысты дыбыстар

Оқушылар класты безентті

О-қу-шы-лар клас-ты бе-зент-ті.

О-қу-шы-лар.

о: ер., аш., жу.

у: ер., қы., жу.

ы: ез., қы., жу.

а: ез., аш., жу.

клас-ты,
а: ез., аш., жу.
ы: өз, қы., жу.
бе-зент-ті:
е: ез., аш., жі.
і: ез., қы., жі.

Оқушыларға дауысты дыбыстарды карточкалы дәптерде машықтандырғаннан кейін дауыссыздар қоса талдатылады. Мұндай дауыссыздар сатылай талданады да, дауыстылар жинақтай машықтанады.

4-карточка

Дауысты мен дауыссыздар

Оқушылар класты безентті.

О-қу-шы-лар клас-ты бе-зент-ті.

О-қу-шы-лар:

о: ер., аш., жу; к: кд (қатан дауыссыз).

у: ер., қы., жу; ш: кд (қатан дауыссыз).

ы: ез., қы., жу; л, р: үд (үнді дауыссыздар).

Клас-ты:

К: кд, үд.

а: ез., аш., жу; с: кд.

т: кд.; ы: ез., қы., жу.

бе-зент-ті.

б: үд; е: ез., аш., жі.

з: үд; е: ез., аш., жі.

т: кд; т: кд.

і: ез; қы., жі.

Карточкалы дәптердегі мысалдар жазба түрде талдаумен бірге ауызша да орындалады. Карточкалы дәптерде жазбаша талдау оқушылардың сауаттылығын, өз бетінше жұмыс істеу дағдысын арттырса, ауызша талдау оқушылардың есту қабілеті мен тілін дамытады, дыбыстарды дұрыс айтып, мәнерлі оқуға дағдыландырады. Ауызша талдауға мынадай мәтін алынады:

5-карточка

Дауысты және дауыссыздар

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,

Қой мойынды қоян жақ, бөкен қабак.

Ауыз омыртқа шығыңқы майда жалды,

Ой желке, үңрейген болса сағак.

Қазақ тілі бойынша талдау жасағанда сөйлемді сөзге, сөзді буынға, буынды дыбыстарға ажырату немесе дыбысты буындарға, буынды сөздерге, сөзді сөйлемдерге біріктіру тәсілдері қолданылады. Бұлай талдау оқушылардың дыбыс, буын, сөз жігін саналы меңгеруге себін тигізеді. Карточкаға жазылатын мысалдар мұғалім тарапынан іріктеліп, класс және үй тапсырмасы ретінде нұсқалып отырылады. Мәтіндер, сөйлемдер, көбінесе, балаларға арналған көркем әдебиеттерден алынады. Карточкалы дәптерді мынадай кездерде қолдануға болады: 1) жаңа материалды түсіндіру кезінде; 2) материалды бекіту жұмысында; 3) оқушылардан өтілген объектілерді сұрау кезінде; 4) материалды қайталау уақытында; 5) бақылау жұмыс кезінде; 6) талдау жұмыстары уақытында; 7) үлгірімі нашар оқушылармен жұмыс жүргізу үшін де; 8) өздігінен жұмыстар істеттіру ісінде; 9) емлелік қателермен жұмыс істеттіру, жазба жұмыстарын талдау кезінде; 10) дұрыс айтуға баулитын жұмыстар жүргізу процесінде.

Сөйтіп теориялық білімді практикалық жұмыспен ұштастыру осы карточкалы дәптер негізінде үйретіледі. Карточкалы дәптер барлық оқушыда, әрбір тақырыпқа байланысты мұғалімнің өзінде де болуы қажет. Бұл, біріншіден, мұғалім жұмысын жеңілдетсе, екіншіден, оқушыларды әдептілікке, табандылыққа, ұқыптылыққа тәрбиелеудің дидактикалық жолы болып табылады. Мұғалім карточкалы дәптермен жұмыс істеу үшін оны күні бұрын әр сабаққа лайықты жоспарлайды. Жаңа материалды бірден кеңінен түсіндіріп, сол үйретілген мағлұматтарға байланысты карточкалы дәптермен жұмыс жүргізуді қарастырады. Оған арнайы 15—20 минутке дейін уақыт береді. Арнайы жаттығу сабағында, тоқсандық және жылдық қайталау сабақтарында белгілі бір бөлімге байланысты топталған, жинақталған карточкалы дәптердегі мысалдармен жұмыс істеу тіпті ұтымды. Карточкалы дәптер арқылы талдау көлемі жағынан да, мақсаты жағынан да класс тақтасы мен дәптер арқылы жасалатын талдаулардан кем соқпайды, қайта оған ұштасып жатады. Карточкалы дәптердегі қысқа сөйлемдер карточканың өзінде, көп құрамды сөйлемдер карточкалардың екінші бетінде немесе класс тақтасында талданады. Карточкалы дәптерде қазақ тілі бойынша талдау өткізудің тағы бір тәсілі — сатылы басқыштар

бойынша талдау. Сатылы басқыштар бойынша талдау төмендегі үлгіде жүргізіледі.

6-карточка

1-басқыш

Қолхозды ауыл қауымды келеді.

Еңбек екпіні дауылды келеді.

колхозды:

о, о, ы — дауысты дыбыстар.

к, л, з, д — дауыссыз дыбыстар.

7-карточка

2-басқыш

Қолхозды ауыл:

колхозды бірінші басқыштағыдай талданады

ауыл:

а, ы — дауысты дыбыстар

у, л — дауыссыз дыбыстар

Бірінші сөзде үш буын бар:

кол-хоз-ды

Екінші сөз екі буынды:

а-уыл

8-карточка

3-басқыш

колхозды ауыл қауымды:

колхозды ауыл бірінші, екінші басқыштағыдай талданады

қауымды:

а, ы, ы — дауысты дыбыстар.

к, у, м, д — дауыссыз дыбыстар.

Бұл сөз үш буынды:

қа-уым-ды

Екпін -ды септік жалғауына түседі.

Мұнда буын үндестігі мен дыбыс үндестігі кездеседі.

қауым-ды,

қауым-ды.

9-карточка

4-басқыш

Колхозды ауыл қауымды келеді.

Еңбек екпіні дауылды келеді.

Колхозды ауыл қауымды бірінші, екінші, үшінші басқыштар-
дағыдай талданады.

келеді:

е: ез., аш., жі; і: ез., қы., жі.

к: кд; л: үд, д: үд.

үш буынды: ке-ле-ді.

Бұлар жинақтала талданады.

кол-хоз-ды:

к — қатаң дауыссыз

о: ер., аш., жу.

л — үнді дауыссыз, х — қатаң дауыссыз

з — ұяң дауыссыз,

ы: е. к, ер; и. қ. қы; т. қ. жу,

үш буынды: кол-хоз-ды

Буын үндестігі: колхоз-ды

дыбыс үндестігі: колхоз-ды.

Екпін -ды буынына түседі.

Жоғарыдағы бірінші, екінші, үшінші басқыштағы сөздер сатылай талданады да, төртінші басқыштағы сөздерге жинақтай талдау жасалады. Жинақтай талдау оқушыларды белсенді қатыстыра отырып, класс тақтасына жазбаша, ауызша, не үй жұмысы ретінде де жүргізіледі: бірер оқушы тақтаға шығады да, жоғарыдағы айтылған сөздерді тақтаға жазады. Ол сөйлемді жинақтап талдау үшін барлық оқушы белсенді қатысып, тақтадағы талданған объектілерді дәптерге немесе карточкалы парақтың екінші бетіне жазып отырады. Тақтадағы оқушының қиналған жерлерін бірлесе отырып шешеді. Ауызша талдау кезінде де әрбір оқушыға объектілер тапсырылады, оқушыларды жаппай қатыстыра отырып, ауызша айттырады. Үй тапсырмасына қайталау сабағы ретінде төртінші басқыш ғана беріледі. Себебі оқушылар тілдік объектілерді толық қайталап, талдау жасауға мүмкіндік алады. Мұны оқушылардың үй жұмысы дәптеріне немесе карточкалы парақтың екінші бетінде орындауды түсіндіреді. Сондай-ақ үндестік заңына байланысты да сатылы басқыштар бойынша түсіндірмелі талдау жүргізіледі. Сол үшін мынадай сөйлем алынады: **Тұрманбек Аманқарағайдан келді.**

10-карточка

1-басқыш

Тұр-ман-бек

Бұл біріккен сөз, Тұрман-бек деген сөзі екі түбір аралығында үндеседі. Соңғы сыңардың басқы дыбысы алғашқы сыңардың соңғы н дыбысын м дыбысына айналдырады. Жазылуы — Тұрманбек, айтылуы — Тұрмамбек болады.

Сөйтіп кейінді ықпал бойынша үндеседі.

11-карточка

2-басқыш

А-ман-қа-ра-ғай-дан:

Аманқарағайдан — екі сөзден біріккен сөз.

Біріккен сөз аралығында үндеседі:

Аман-қарағай

Түбірі мен қосымша аралығында үйлеседі:

Аманқарағайдан

жазылуы: айтылуы:

Аманқарағайдан Аманғарағайдан

12-карточка

3-басқыш

кел-ді

Бұл түбір мен қосымша аралығында ілгерінді ықпал заңы бойынша үндеседі. Түбірдің үнді л дыбысы, қосымшаның басқы дыбысын ұяңға айналдырады.

Сөйтіп қазақ тілі бойынша талдау түрліше тәсілдермен жүргізіледі. Сайып келгенде, бұл талдау жөнінде проф. А. В. Текучев былай деп жазады: «Фонетический разбор является разновидностью и составной частью общего грамматического разбора. Поэтому не только в начальных стадиях, когда учащиеся овладевают самой техникой разбора, но и в дальнейшем он должен строиться с учетом этого положения. Только тогда он найдет себе место и в старших классах не как самодовляющий и обособленный вид работы, а как элемент, вводимый наряду с другими в общий разбор. Такой подход к делу

значительно расширяет возможности учителя постепенно, от этапа к этапу, вводить в уроки по грамматике все новые и новые дополнительные сведения по фонетике, уточняющие те, что были сообщены раньше, или углубляющие их. В этом случае отпадает и необходимость в обособленном полном фонетическом разборе, оправдываемом лишь в начале обучения, когда он проводится с целью проверки и закрепления полученных учащимися знаний или приобретает, характер тренировочного 'упражнения»¹.

5. Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау әдісі. Бұл әдіс белгілі бір тақырыпқа таңдалған дидактикалық материалдарды талдау негізінде жүзеге асырылады. Мұндай жаттығулардың мәтіндері оқулықтан, жаттығулар жинағынан және көркем әдебиеттерден алынады. Мұғалім өтілетін материалдың ерекшелігіне қарай күн ілгері дайындалады. Дайын материалды талдауда оқушылар жаңа материалды өткен тақырыппен байланыстырады, материалдың өзіндік белгілерін бір-бірімен салыстырып, анализ жасайды. Сонан соң тақырыптың ерекшеліктеріне қарай анықтама-синтез жасап, белгілі бір түсінікке ие болады. Дайын материалды талдау төмендегі тәртіппен орындалады: оқушылар оқулықпен класс дәптерлерін парта үстіне алып, жаңа өтілген материалдың бетін табады. Бұл тақырыпты екі оқушы дауыстап оқиды. Сонан соң тақырыптың ерекшеліктерін айтып түсіндіреді және анықтамасын шығарады.

Дайын материалды талдау түсіндірмелі жаттығулар бойынша өткізіледі. Кеңейтілген түсіндірмелі дағды мазмұнына қарай ірі тақырыптар және жеке тақырыптар бойынша орындау боп екіге бөлінеді. Айталық, дауысты дыбыстарды тұтас өтіп болған соң, өтілгенді бекіту мақсатында жүргізуге болады. Сондай-ақ дауысты дыбыстардың түбірлеріне байланысты орындалады. Орындау тәсіліне қарай түсіндірмелі талдау екіге бөлінеді: ауызша және жазбаша талдау. Жаттығуды ауызша талдауда мынадай методикалық талаптар қойылады: а) оқытылып отырған материалдың өзіндік белгілері көп болмауы тиіс; ә) тақырыптың анықтамасы сөйлем жағынан ықшам болуы қажет; б) орындалатын жаттығудың мақсаты күрделі болмауы керек; в) жаттықтыры-

¹ А. В. Текучев. Грамматический разбор в школе. Москва, 1963, стр. 85.

латын материалдан оқушылардың жалпы түсінігі болуы абзал.

Бұл жаттығуды мұғалім төмендегі жүйе бойынша жүргізеді. Алдымен оқушылардың ойын бір нүктеге бағыттау үшін, тыңдап отыруды талап етеді. Дәптерге ештеңе жаздырылмайды. Өтілген тақырыпқа сай, жаттығулардың шартын ауызша әңгімелейді. Мәселен, мәтінді түгел оқып шығындар; еріндік пен езуліктерге назар салындар; мәтіндегі объектілерді ауызша атандар; осыған ұқсас мысалдарды ауызша келтіріңдер; тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін саралап түсіндіріңдер; анықтамасын айтындар.

Жаттығуды ауызша талдау арқылы оқушылардың мына сияқты дағдылары дамиды: 1) оқушылардың білімі бекітіледі; 2) есту қабілеті өседі; 3) сенімділік қабілеті нығаяды; 4) байқау қабілеті дамиды. Ауызша және жазбаша өтілетін талдаулар жүргізу орнына қарай тақтада және партада орындау болып екіге бөлінеді. Тақтада орындауда класс тақтасы мен жылжымалы тақта пайдаланылады. Бұнда тақырыптың неғұрлым қиындау күрделі түрлері жүзеге асырылады. Бұл сияқты талдаулар төмендегі тәртіппен өткізіледі: тақтаға жаттығудың нөмірі жазылып, дауыстап оқылады. Сонан соң дағдының бірер үлгісі көрсетіліп, тақтаға жазылады да, объектінің өзіндік белгісі сұралып, жазылу емлесі дәлелденеді.

Сондай-ақ тақтадағы кеңейтілген түсіндірмелі талдау мынадай методикалық жүйемен жүреді: тақтаға өтілетін тақырып жазылады. Мәселен, жіктеу есімдіктерін өтуде қазақ тілі материалдарын еске түсіреді. Мұғалім осы есімдікке сай үш сөйлемді таңдап, тақтаны үшке бөледі. Сонан соң сөйлемдер жазылған карточканы таратып береді. Бірінші оқушы: **Мен жазбаймын өленді ермек үшін** (Абай) деген сөйлемді, екінші оқушы: **Адам деп мені, салмадың сен хат маған** (Абай) деген сөйлемді, үшінші оқушыға: **Менің атым Темір. Темір сенбісің?** (Ә. Әбішев) деген сөйлем жаздырады. Басқа оқушылар тақтаға жазылған сөйлемдерді дәптерлеріне көшіріп отырады.

Бұдан кейін бірінші оқушы тақтаға жазылған сөйлемін дауыстап оқып, жіберген орфографиялық және пунктуациялық қателерін түзетеді. Тақтадағы екінші, үшінші оқушылар қателерін түзетін, шартына сай объектінің ойлап, түсіндіруге дайындалып тұрады. Бірінші оқушы

өз сөйлемін төмендегіше түсіндіреді: **Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін** деген сөйлемде мен жіктеу есімдігі бар, бұл бірінші жақта тұр екінші жақта сен, үшінші жақта ол. Осы жіктеу есімдіктерінің жекеше түрлері септеледі.

Атау — мен, сен, ол

Ілік — менің, сенің, оның

Барыс — маған, саған, оған

Табыс — мені, сені, оны

Жатыс — менде, сенде, онда

Шығыс — менен, сенен, одан

Көмектес — менімен, сенімен, онымен.

Жіктеу есімдіктері үнемі жақтық ұғыммен байланысты келеді. Сондықтан олар **сөйлеуші, тыңдаушы** және **бөгде кісі** деген ұғымдармен байланысты қолданылады. Сонан соң бірінші оқушы отырады да, екінші оқушы **Адам деп мені, салмадың сен хат маған** деген сөйлемде **мені, сен, маған** сияқты жіктеу есімдіктері кездесетіндіктерін айтады. **Мені** бірінші жақтық жіктеу есімдігі, оған табыс септігінің кімді? нені? сұрағына лайықты бірінші жақ көрсеткіші жалғанып тұр, **сен** екінші жақтық жіктеу есімдігі, атау септікте және түбір күйінде. Ал маған деген жіктеу есімдігі барыс септігінде тұр. Енді екінші оқушы отырады да, үшінші оқушы түсіндіре бастайды: **Менің атым Темір. Темір сенбісің?** (Ә. Әбішев) дегенде **менің, сенбісің** есімдіктері септік, жіктік жалғауларын қосып алған.

Сөйтіп жіктеу есімдіктерінің жекеше септелуіне мына сияқты өзіндік белгілері барлығы байқалады: а) жіктеу есімдігінің түбірі жіңішке болса (мен, сен) оған жалғанатын қосымша да жіңішке түрінде қосылады; ә) бұл есімдіктің түбірі жуан болса (маған, саған), оған қосылатын қосымша да жуан күйінде жалғанады; б) ілік, барыс, жатыс және шығыс септіктерінде **н** дыбысы түсіп қалады; в) атау, жатыс, көмектес септіктерінде түбір әр уақыт сақталады; г) барыс септігінде түбір **де**, қосымша да өзгеріп (менге, сенге, олға емес), маған, саған, оған болып кетеді; ғ) көмектес септікте түбір мен қосымшаның арасындағы **ы, і** дыбыстары қолданылады.

Партада отырып орындауға класс дәптері (№ 1), үй дәптері (№ 2) және карточкалы дәптер пайдаланылады. Дәптерге жаттықтырылатын тақырып жазылады. Сонан соң ол тақырыпқа сай карточкаға жазылған мы-

салдар 4—5 оқушыға таратылып беріледі. Оқушылар партада отырып өздеріне берілген жаттығудың шартын дауыстап оқып, дәлелдеп түсіндіреді. Оқулық бойынша ауызша талдау, көбінесе, күрделі мақсатты объектілерді түсіндіру үшін жеткізіледі. Оқулық бойынша талдау төмендегі тәртіппен жүргізіледі. Оқулықтағы материал бірер оқушыға дауыстап оқытылады. Оқулықтың беті, параграфы, жаттығудың беті, нөмірі тақтаға жазылады. Мұғалім оқушыны шығарып, жаттығудың шартын орындатады. Сонан кейін тақтаға жаттығудың бірер үлгісін өзі жазып көрсетіп, екінші сөйлемді класқа сұрақ қоя отырып, үлгісін тақтаға жаздырады. Бұдан кейін тақтадағы жазылған жаттығудың үлгілерін класс дәптеріне көшіреді.

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау тәсілдерінің тағы бір түрі — схемалар мен кестелер бойынша талдау. Мұндай талдау өткізгенде алдымен оның жеңіл түрлері үйретіледі. Сонан соң ол бірте-бірте күрделендіріледі. Сондықтан нақтылы оңай схемалар мен кестелерден бастап, дерексіз түріне, яғни көлемді түріне қарай іздестіру тәсілімен танытылады. Бұл жұмысты класс дәптерінде орындаумен бірге үлкен формат қағаздарда да жазып үйреткен жөн. Былай етудің себебі: үлкен формат қағазға дайындауда оқушылар, біріншіден, қабырға газеті мен фотомонтаждар шығаруға үйренеді, екіншіден, түрлі түсті тушьпен үлкен әріптерді жазуға төселеді, үшіншіден, мұғалім тапсырған істі мүлтіксіз орындауға әдеттенеді. Үлкен формат қағазға схемалар мен кестелерді жазу арқылы көрнекі құрал дайындап, оны қазақ тілі кабинетінде жинақтайды. Әрі қазақ тілі кабинетінің материалдық қорын байытады. Ал оқушыларға схемалар мен кестелер жасау олардың көп уақытын алады. Сондықтан оқушылардың уақытын алмау үшін жылына 5—6 ғана схема мен кесте жасату қажет.

Біз енді мынадай негізгі жұмыстарға тоқталып өтейік: 1) маңдайшалық жазу мен бағандардағы сызықтарға дауыссыздарды теріп қойып, талдау жасау;

2) Ілгерінд және кейінді ықпалға байланысты маңдайшалық жазу мен бағандық мысалдарды орналастырып талдау керек:

3) Мына кестеге мысалдар тауып, дауыстылардың түрлерін көрсету;

Дауысты дыбыстар		
I	Еріннің қатысына қарай бөлінуі	1
		2
II	Иектің қызметіне қарай бөлінуі	1
		2
III	Тілдің қалпына қарай бөлінуі	1
		2

4) Буын үндестігі мен дыбыс үндестігі бойынша өзгерген буын мен дыбысты жақшаға алып, дұрысын жазу;

Буын үндестігі мен дыбыс үндестігі
Сәрсенбай, Сәрсенбек
Сәрсен(м)бай, Сәр(сем)-бек.

5) Сөзді дұрыс жазып, өзгерген буын мен дыбысты үстіне көрсетіп жазу;

Буын үндестігі мен дыбыс үндестігі
Дүйсен-бек, жұмыс-шы,
Дүйсен-м бек, жұмыс-ш шы

6) Өзгерген не бір-біріне әсерін тигізетін дыбыстарды стрелкамен көрсету;

Дыбыс үндестігі
Есен-қали, Сәрсен-қали
Есенң-ғ қали, Сәрсенң-ғ қали

7) Кестедегі буын үндестігі мен дыбыс үндестігін ауызша талдау жасау;

дыбыстар	Буын үндестігі мен дыбыс үндестігі жуан—жіңішке, үнді—үнді, ұяң—ұяң қатаң—қатаң, үнді—ұяң			
сөздер	Ілгерінді ықпал		кейінді ықпал	
	былай жазылады	былай айтылады	былай жазылады	былай айтылады
колхозшылар			колхоз- шылар	колхош- шылар
шашса	шашса	шашша		
Сағынтай			Сағынтай	Сағымтай

6. Фонетикалық талдау әдісі. Бұл әдіс қазақ тілінен білім мен дағды беруде жиі қолданылады. Талдау белгілі бір тілдік материалдарды ыдырату деген мағынаны аңғартады. Сондықтан мұны анализ әдісі деп те атайды. Талдау ыдырату және біріктіруден құралады. Талдауды ыдырату, ал біріктіруді жинақтау деп қараса болады. Осы екі қасиетті өз ішіне қамтитын талдау — фонетикалық талдау әдісі.

Фонетикалық талдау мазмұнына қарай екіге бөлінеді. 1. **Дыбыстар жүйесі бойынша талдау.** Бұған мына тақырыптар кіреді: тіл дыбыстарының жасалуы, дыбыс пен әріп, дауысты дыбыстардың еріннің қатысына қарай бөлінуі, иектің қызметіне қарай ажыралуы, тілдің қалпына қарай жіктелуі, үнді, ұяң, қатаң дауыссыздар. 2. **Үндестік заңы бойынша талдау.** Оған мыналар кіреді: буын жігі, екпін, буын үндестігі, дыбыс үндестігі, ілгерінді және кейінді ықпал түрлері.

Фонетикалық талдау көлеміне қарай екіге бөлінеді: 1. **Толық немесе жалпы талдау.** Бұл көбінесе фонетиканың белгілі бір күрделі тақырыптарынан соң, яғни бағдарлама материалдарын толық өтіп болғаннан кейін тақырыптарды қайталау кезінде және оқушылар білімін есепке алу үстінде іске асырылады. 2. **Тақырыптық немесе жеке талдау.** Бұл талдау жұмыстары жаңа материалдарды түсіндіру мен бекіту, дағдыландыру жұмысы кезінде жүзеге асырылады. Мәселен: дауыстыларды, оның түрлерін, буын мен оның түрлерін өту кезінде қолдануға болады.

Фонетикалық талдау орындалу тәсіліне қарай екіге жіктеледі. Біріншісі — ауызша талдау; екіншісі — жазбаша талдау. Сондай-ақ бұлар орындалу орнына қарай класта және үйде талданады. Ауызша талдау, көбінесе, класта, ал жазбаша талдау үйде жүргізіледі. Фонетикалық талдауды жүргізуде оның құрылымдық элементтерін білудің пайдасы мол. Фонетикалық талдау әдісі мына сияқты құрылымдық элементтерден тұрады: а) Фонетикалық талдау жүргізбес бұрын сөйлем таңдалады, сонан соң ол сөйлем тақтаға немесе дәптерге жазылады. Сөйлемдегі сөздер дауыстап оқытылады; ә) Сөйлемдегі бірер сөз фонетикалық талдау үшін таңдалады. Осы сөздердің асты сызылады да, ондағы дыбыстар бірінің астына бірі жазылады; б) Осы таңдалған сөздер дыбыс пен әріпке, дауысты дыбыстардың және дауыссыз дыбыстардың түрлеріне, буын түрлеріне, екпін, буын үн-

дестігі, дыбыс үндестігі, ілгерінді ықпал, кейінді ықпал, түбір мен қосымша аралығындағы кейінді және ілгерінді ықпал, сөз тіркесінің аралығындағы ілгерінді және кейінді ықпалға байланысты талданады.

Енді біз фонетикалық талдау әдісінің құрылымдық элементтерінің іске асырылу методикасына тоқталайық. Таңдалған мәтінді не сөйлемді тақтаға немесе дәптерге жазар алдында оқушылар дауыстап оқып шығады. Мысалы: Жасқа ұстаздық етсең, болашақтан тірек табасың (С. Бакбергенов). Көптің мақұлдығы болмай, колхоз қаражатын ешкім де жұмсай алмайды (Ғ. Сланов). Әңгімені басынан бастау үшін Саржанмен кездескен күнді есіме толық түсіріп көрейін (Ә. Әбішев). Сонан соң бұл сөйлемдер тақтаға жазылады. Бірінші сөйлемдегі сөздер буынға бөлінеді: **Жас-қа ұс-таз-дық ет-сең, бо-ла-шақ-тан ті-рек та-ба-сың.**

Осы сөйлемнің ішінен **жасқа, болашақтан** деген сөздер таңдалады, олардың асты сызылады да, тақтаның сол жағына жазылады. **Жасқа** — 2 буынды, 5 әріпті, 5 дыбысты сөз. Ал **болашақтан** — 4 буынды, 10 дыбысты, 10 әріпті сөз. Бұл сөздердегі дыбыс пен әріптер талданады.

Ж — дауыссыз дыбыс, дауыссыздың ішінде ұяң дыбыс; **а** — дауысты дыбыс, еріннің қатысына қарай езулік дыбыс, иектің қызметіне қарай ашық дыбыс, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс; **с** — дауыссыз дыбыс, дауыссыздың қатаң дыбысы; **қ** — дауыссыз дыбыс, дауыссыздың қатаң дыбысы; **б** — дауыссыз, ұяң дауыссыз; **о** — дауысты дыбыс, еріннің қатысына қарай еріндік дауысты, иектің қызметіне қарай ашық дауысты, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс; **л** — дауыссыз, үнді дауыссыз дыбыс; **ш** — дауыссыз, қатаң дауыссыз; **т** — қатаң дауыссыз дыбыс; **н** — үнді дауыссыз дыбыс. Сондай-ақ **жасқа** дегенде **жас** — бітеу буын, **қа** — ашық буын. Бітеу буын 3 дыбыстан, ал ашық буын 2 дыбыстан құралған. **Болашақтан** дегенде: **бо** — ашық буын, 2 дыбысты; **ла** — ашық буын, 2 дыбысты; **ша** — ашық буын, 2 дыбысты; **тан** — 3 дыбысты бітеу буын. **Жасқа** дегенде — екпін **қа** буынына түседі, сөздің соңында тұрады; **болашақтан** дегенде екпін **тан** буынында болады. Сонымен бірге **жасқа, болашақтан** деген сөздерде буын және дыбыс үндестігі бар. Түбір сөз немесе соңғы буын жуан болса, оған жалғанатын қосымшалар жуан түрде қосылады. **жас-қа, болашақ-тан.** Бұл сөздерде ілгерінді ық-

пал үндестігі кездеседі, яғни түбір мен қосымша аралығында үндеседі. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болғандықтан, оларға қатаңнан басталған қосымшалар жалғанып тұр. Сөйтіп осы жоғарыдағы айтылғандар жинақтала келіп, сөздер дыбысқа, буынға және буын үндестігіне талданатындығы қорытылады.

7. Морфологиялық талдау әдісі. Бұл әдіс орта мектептердің IV—IX кластарында жиі қолданылады. Өйткені бұл кластарда тікелей морфологиялық материалдар өтіледі. Морфологиялық талдау әдісі материалдарды бекіту, жаттығу және пысықтау процесінде жиі кездеседі. Оған мынадай талаптар қойылады: 1) талдауға алынған материалдар морфологиялық тақырыптарға сәйкес болуы тиіс; 2) мәтіндер, сөйлемдер морфологиялық материалдарға тікелей қатысты болуы қажет; 3) морфологиялық талдауды жүргізуде сөз құрамдары мен сөз таптарының өзіндік ерекшеліктері жеке-жеке талдануы қажет. Сондай-ақ морфологиялық талдау әдісі жаңа материалды түсіндіруде, біріккен сабақ процесінде, бекіту, қайталау, кезінде, тексеру сабақтарында қолданылып, аналитикалық-синтетикалық талдау тәсілдерімен ұштастырылады. Ол ішкі мазмұнына қарай екіге жіктеледі: 1. Сөз құрамдары бойынша талдау. Бұл талдауға мына тақырыптар енеді: түбір сөз, қосымшалы сөз, қосымша, жұрнақ, жалғау, туынды сөз, түбірлес сөз, жалаң сөз, күрделі сөз, біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөз; 2. Сөз таптары бойынша талдау. Бұл талдауды жүргізгенде мына тақырыптар қамтылуы тиіс: зат есім, соның тұлғалық және мағыналық түрлері, сын есім, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, сан есім, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, етістік, оның мағыналық және тұлғалық түрлері, үстеу, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, еліктеу сөздер, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, шылау сөздер, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, одағай, тұлғалық және мағыналық түрлері.

Морфологиялық талдау басқа талдаулар тәрізді орындалу тәсіліне қарай екіге бөлінеді: **ауызша және жазбаша талдау.** Бұл талдау орындалу орнына қарай класта және үйде жүргізіледі. Морфологиялық талдау әдісін іске асыруда, оның құрылымдық элементтері де үлкен қызмет атқарады. Бұндай әдістің құрылымдық элементтері мыналар: 1. Морфологиялық талдауға арнайы мә-

тіндер мен сөйлемдер таңдалады; 2. Осы таңдалған мәтін мен сөйлемдерді оқушылар дауыстап оқып шығады; 3. Мәтіндер мен сөйлемдер тақтаға немесе дәптерге жазылады; 4. Сөйлемдегі әрбір сөз тақтаның сол жағына бірінен соң бірі, яғни бірінің астына бірі жазылады. 5. Сөз құрамдары мен сөз таптары бойынша талдау жасалады. 6. Сөз құрамдары мен сөз таптары бойынша айтылған пікірлер қорытылып, жинақталады.

Осы жоғарыда айтылған морфологиялық талдау әдісінің құрылымдық элементтерінің өткізгілу жүйесіне біреу мысал келтірейік. Ең алғаш мына тәрізді сөйлем таңдалады: **Сағит базарды аралап жүр еді, алдынан Қошқарбай кездескен соң, екеуі дереу пәтер үйіне қайтты** (С. Мұқанов). Сонан соң бұл сөйлем дауыстап оқытылады, оны басқа оқушылар тыңдап отырады. Бір оқушы тақтаға шығады да, жоғарыда айтылған сөйлемді жазады. Тыңдап отырған оқушылар дәптерлеріне көшіріп жазып алады. Ал тақтадағы оқушы сөйлемдегі әр сөзді бірінің астына бірін жазады:

Сағит — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына қарай: зат есім, жалқы есім, негізгі түбір атау септігінде тұр.

базарды — құрамына қарай: түбір сөз, қосымшалы сөз; сөз табына қарай: зат есім, жалпы есім, табыс септігінде тұр, нені? деген сұраққа жауап береді.

аралап — **ара** — түбір сөз.

арала — туынды сөз, қосымшалы сөз, сөз табына қарай: етістік, бұйрық райлы.

ара — зат есім, жалпы есім, негізгі түбір;

аралап — көсемше, -п жұрнағы арқылы жасалған.

жүр — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына қарай: етістік, негізгі етістік, бұйрық райлы.

еді — етістік, көмекші етістік, өткен шақты етістік.

алдынан — құрамына қарай: түбір сөз; зат есімнің түрі, көмекші есім,

-нан — шығыс септігінің жалғауы.

Қошқарбай — құрамына қарай: біріккен сөз, күрделі сөз; сөз табына қарай: зат есім, жалқы есім, біріккен зат есім, атау септігінде тұр.

кездескен — **кез** — құрамына қарай түбір сөз, сөз табына қарай: зат есім, дес — етістік тудыратын жұрнақ, **кен** — есімше жұрнағы, есімшелі сөз.

соң — жалғаулық шылау, құрмаластырушы жалғаулық.
екеуі — **екеу** — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына

қарай: сын есім, жинақтау сан есім, *i* — тәуелдік жалғауының III жағының көрсеткіші.

дереу — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына қарай: үстеу, негізгі үстеу; мезгілдік үстеу.

пәтер — құрамына қарай: түбір сөз, сөз табына қарай: зат есім, жалпы есім, атау септігінде тұр.

үйіне — **үй** — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына қарай: зат есім, жалпы есім, *i* — тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші, **не** — барыс септігінің көрсеткіші.

қайтты — **қайт** — құрамына қарай: түбір сөз; сөз табына қарай: етістік, **ты** — өткен шақ жалғауы.

Бұдан кейін осы жоғарыдағы айтылғандар қайталанып, жинақталады. Морфологиялық талдау әдісін I сағат бойында немесе сабақ элементтері үстінде жүргізуге болады. Морфологиялық талдау әдісін схемалар мен карточкалар, кестелер бойынша іске асыруға да болады.

8. Синтаксистік талдау әдісі. Синтаксистік талдау әдісі де теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістеріне кіреді. Бұл көбінесе қазақ тілінің синтаксис саласын өтумен байланысты қаралады. Мектепте аса көп жүргізілетін әдіс — осы синтаксистік талдау әдісі. Синтаксистен теориялық білім мен практикалық дағды беруде іске асырылады.

Синтаксистік талдау жаңа материалды түсіндіру кезінде, біріккен сабақ тұсында, бекіту, қайталау процесінде және тексеру сабақтарында жүргізіледі. Ол өзінің мазмұнына қарай екіге бөлінеді: **1. Жай сөйлем бойынша талдау.** Бұл талдау барысында мына сияқты тақырыптар ескеріледі. Жай сөйлемнің мағынасына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлем болып келетіндігі талданады. Жай сөйлем құрамындағы сөз тіркесінің есімді, етістікті сөз тіркесі және олардың күрделі сөз бер тұрақты сөз тіркесінен құралатындығы, сөздердің байланысу тәсілдері ескеріледі: қыысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу. Сөйлемнің бірыңғай мүшелері болатындығы ескеріледі: Оларға енетіндер: сөйлемнің тұрлаулы мүшелері — бастауыш, баяндауыш және сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері — толықтауыш, пысықтауыш, анықтауыш, сөйлемнің айқындауыш мүшелері, жай сөйлемнің жалаң, жайылма түрлері, жақты, жақсыз, толымды, толымсыз түрлері; оқшау сөздер — қаратпа сөз, қыстарма сөз, одағай сөз. **2. Құрмалас сөйлем бойынша талдау.** Сөйлем бойынша талдау жүргізгенде,

оның құрамына мынадай тақырыптар кіреді: салалас құрмалас сөйлем — жалғаулықты, жалғаулықсыз, ыңғайлас, қарсылықты, түсіндірмелі, себеп-салдар, талғаулы, кезектес салалас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері. Сабақтас құрмалас сөйлемдер — шартты бағыныңқылы сабақтас, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер, себеп, мезгіл, қимыл-сын, мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері, жарыспалы-сатылы көп бағыныңқылы сабақтас, олардың тыныс белгілері, аралас құрмалас сөйлем — шылаулы, шылаусыз аралас құрмалас сөйлем, олардың тыныс белгілері. Төл сөз бен автор сөзі, олардың тыныс белгілері.

Синтаксистік талдау орындалу тәсіліне қарай ауызша, жазбаша, ал орыдалуына қарай класта, үйде жүргізіледі. Синтаксистік талдау жүргізгенде мына тәртізді талаптар қойылады: 1) таңдалған мәтін не сөйлемнің логикасы дұрыс болуы; 2) мәтіндер мен сөйлемдер көркем әдебиеттен алынуы; 3) таңдалған сөйлемдер оқушының біліміне сәйкес болуы; 4) талдауға алынған сөйлемде синтаксистік объектілердің мол болуы. Синтаксистік талдау схемалар, кестелер, карточкалы дәптерлер бойынша жүргізіледі. Синтаксистік талдаудың құрылымдық элементтерін білу өте қажет: 1. Бұл талдауды жүргізуден бұрын мәтін не сөйлем таңдалады. 2. Ол мәтін мен сөйлемдер дауыстап оқылады. 3. Мәтіндер мен сөйлемдер тақтаға немесе дәптерге жазылады. 4. Жай сөйлемнің тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелері, құрмалас сөйлем компоненттерінің өзіндік ерекшеліктері талданады. 5. Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің тыныс белгілері айтылады. 6. Синтаксистік тақырыптар қайталанып, жинақталады.

Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиді, өйткені ол ауыл жігіті болғанымен қазақша сауатты еді (С. Мұқанов). Бұл алдымен жай сөйлем, сонан соң құрмалас сөйлем түрлеріне қарай талданады. Мұнда екі жай сөйлем бар. Біріншісі — **Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиді**, екіншісі — **өйткені ол ауыл жігіті болғанымен қазақша сауатты еді**. Себеп-салдар салалас сөйлем, 2 жай сөйлемнен құралған. Себеп-салдар салалас сөйлемнің бірінші компоненті — **Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиді** — салдар мағынаны білдіреді. Екінші сыңары — **өйткені ол ауыл жігіті болғанымен қазақша сауатты еді** — себеп мағынаны

білдіреді. Бірінші жай сөйлем мынадай мүшелерден құралған:

сөз — бастауыш, дара бастауыш, зат есімнен жасалынып, не? деген сұрауға жауап береді.

тиді — баяндауыш, дара баяндауыш, етістіктен жасалынып, не істеді деген сұраққа жауап береді;

бұл — анықтауыш, есімдіктен болған анықтауыш;

Кенжетайға — толықтауыш, жанама толықтауыш;

ауырлау — сын-қимыл пысықтауыш.

Ал екінші сөйлем мынадай мүшелерден құралған:

ол — дара бастауыш, есімдіктен болған бастауыш;

сауатты еді — күрделі баяндауыш, сын есім мен көмекші етістіктен болған баяндауыш;

ауыл жігіті — анықтауыш;

болғанымен — толықтауыш, жанама толықтауыш;

қазақша — сын-қимыл пысықтауыш.

Сөйтіп себеп-салдар салалас сөйлем, өйткені жалғаулығы арқылы байланысып тұр. Бірінші салдар мағыналы сөйлемнен кейін дауыс кідірісі, ал екінші себеп мағыналы сөйлемнен кейін дауыс үзілісі болады. Өйткені жалғаулығының алдына, яғни себеп-салдар салалас құрмаластың бірінші сыңарынан кейін үтір белгісі қойылады. Себеп-салдар салаластың 1-сыңарының да, 2-сыңарының да дербес бастауыштары мен баяндауыштары болады. Себеп-салдар салалас сөйлем сондықтан, себебі, өйткені, сол себепті деген себеп-салдар мәнді жалғаулық шылаулар арқылы жасалады. Мұғалім осылайша жоғарыдағы айтылған мәліметтерді оқушыларға пысықтатады.

9. Қазақ тілі бойынша тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісі. Қазақ тілі материалдарының өзіндік белгілері жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы дәлелденеді. Өзіндік ерекшеліктеріне байланысты таңдалған жаттығулардың орындалу шарты ауысып отырады. Бір жұмыс тәсілі екінші бір жұмыс тәсілімен өзгертіледі. Мұнда оқушы объектіге творчестволық белсенділікпен қатысып, қазақ тілінен алған білімін іс жүзінде жаратуға бейімделеді. Қазақ тілі бойынша тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісін іске асыруда, оның құрылымдық элементтері үлкен рөл атқарады. Тілдік материалдың түрін өзгерту әдісінің құрылымдық элементтері мыналар: 1. Жаттығуды орындаудың шарты белгіленеді. 2. Жаттығудың шарты мен мәтін берілген сөйлемдерді оқушылар дауыстап оқып шығады. 3. Жаттығуды ауызша не жазбаша орындаудың тәсілі іске асырылады.

4. Талдау үстінде қазақ тіл материалдарының өзгерісі түсіндіріледі. Тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісін жүргізу үшін мұғалім алдымен жаттығу мәтінің қай материалға байланысты орындау керектігін айқындайды. Айталық, толықтауыш және оның жасалу жолдарына байланысты жаттығудың шарты белгіленеді. Мәселен, мұғалім төмендегі мақал-мәтелдерді көшіре отырып, көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауларын қойып, толықтауыштардың қалай жасалып тұрғандығын дәлелдеуді ұсынады. Бұдан кейін оқушылар жаттығу мәтіндегі тандалған сөйлемдерді былайша дауыстап оқып шығады: 1. Тілің... жүгірме, білім... жүгір. 2. Аузы... әзілі жоқтың қолы... қол шоқпары бар. 3. Ақымақ... айтқан сөз ағып жатқан су... тең, ақылды... айтқан сөз қол... ұстаған ту... тең. 4. Татулық... табыс мол. 5. Қорқақ көлеңкесі... де қорқады. 6. Су... шым тоқтатар, сөз... шын тоқтатар.

Оқушыларға көп нүктенің орнына септік жалғауларының тиістісін қойдырып көшіртеді де, сөздердің астын сызып, дауыстап оқып береді:

Бірінші оқушы — **Тіліңе жүгірме, білімге жүгір;**

Екінші оқушы — **Аузында әзілі жоқтың қолында қол шоқпары бар т. б.**

Мұғалім мәтіндегі асты сызылған сөздерді тақтаның сол жағына жаздырады да, оларды талдап түсіндіруді оқушыларға жүктейді.

Мұғалім: **тіліне** сөз сөйлемде толықтауыш болып тұр, неге? деген сұраққа жауап береді: Сөйлемде атау не іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып, басқа мүшені заттық мағына жағынан толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш деп атаймыз. Толықтауыш негізінде зат есімнен және оның орнына қолданылатын есімдіктен жасалады, мұнда ол **тіліне** дегенде зат есімнен жасалып, барыс септігінде тұр, **білімге** дегенде де нақ осылай. Бұлар құрамына қарай: дара толықтауыш, барыс септігіндегі жанама толықтауыш.

Осы сияқты сөйлемдегі басқа толықтауыштарды да талдап көрсетеді. Оқушылар септік жалғаудың жалғану ретіне қарай толықтауыштардың сұрақтары, септіктері, құрылысы өзгеріп отыратынын дәлелдеп түсіндіреді. Мұндай жаттығулар ауызша да, жазбаша да орындала береді.

10. Қазақ тілі бойынша мазмұндау әдісі. Қазақ тілі бойынша тілдік тапсырмалары бар мәтіндерді дұрыс

таңдап меңгерілетін материалдардың саналы игерілуіне септігін тигізеді. Кез келген мәтіннен тақырыптың өзіндік ерекшеліктеріне керекті объектілер ізденген орыннан табыла бермейді. Сондықтан мұғалім көп ізденіп, жоспарлы түрде жұмыс жүргізуді қарастырады. Тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісінің құрылымдық элементтері негізінен мыналар: 1. Мұғалім таңдалған мәтінді дауыстап оқып шығады. 2. Мәтінге лайықты жоспар жасалады, оны оқушылар дауыстап оқиды. 3. Керекті сөздерді көшіріп жазады. 4. Қазақ тіліне байланысты объектілерді талдайды. 5. Тілдік объектілерді сақтай отырып, мәтінді ауызша немесе жазбаша мазмұндайды.

Мұғалім алдымен жаттығу мәтінін қай материалға байланысты іске асыру керек екенін анықтайды. Мәселен, мәтіннен көптік, тәуелдік, септік жалғауларды ажырата отырып, оны мазмұндап шығады (Ы. Алтынсариннің «Бір уыс мақта» әңгімесін оқып беруге болады).

Бұдан соң оқушылар жылжымалы тақтада жазылған мәтін жоспарын дауыстап оқып шығады:

1. Бір кішкентай қыз.
2. Әжесінің ақыл айтуы.
3. Мақта қиқымын тастауы.
4. Әжесінің сөзі.
5. Торғайдың мақтаны алып ұшуы.
6. Балапандарына мамық етуі.

Оқушылар мәтін ішінен сөздерді іріктеп, таңдап алады да, дәптерлеріне көшіріп жазады: **шапанын, заттардың, жерде, киімін, әжесінің, қиқымын, терезеге, мақтаны, әжесінен, тұмсығымен, ұясына, балапандарына.** Оқушылар бұл сөздерге морфологиялық талдау жасайды.

М: **шапанын** деген сөз қосымшалы зат есім, сөз құрамына қарай **шапан** түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, жалпы есім, атау тұлғада тұр, **шапаны** дегенде **-ы** тәуелдік жалғаудың көрсеткіші, III жағында тұр, **н** — табыс септігінің жалғауы. несін? деген сұраққа жауап береді т. б.

Сөйтіп оқушылар сөздегі жалғауларды ажырата отырып, мәтінді мазмұндап шығады. Мазмұндау үстінде көптік, тәуелдік, жіктік және септік жалғауына баса назар аударады.

11. Қазақ тілі бойынша сөйлем құрату әдісі. Оқушылардың тілін ширатып, керекті қазақ тілі тақырыптарын қатыстыра отырып сөйлем құрату, олардың еңбекке деген икемділігін арттырады. Методикалық тәжірибенің

жақсы нәтижелері сөйлем құрату әдісінің мынадай элементтері болатындығын анықтады: 1. Жаттығу шартының белгіленуі. 2. Жаттығудың шарты мен берілген сөздердің дауыстап оқылуы. 3. Сұрақтардың қойылуы. 4. Оқушылардың ауызша не жазбаша жауабы. 5. Керекті тілдік фактілердің дәлелденуі.

Оқушыларға қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде сөйлем құрату әдісі төмендегі жұмыс жүйесі негізінде іске асырылады. Алдымен бұл әдісті қайсы тақырыпқа байланысты жүргізу керек екендігі анықталады (мысалы, үнді дауыссыз дыбыстардың жазылуы). Бұдан кейін дыбыс әріптерінің жазылуына байланысты жаттығудың шарты белгіленеді. Жаттығудың шартын бірер оқушы дауыстап оқып береді: Көп нүктенің орнына үнді дауыссыздарымен келген керекті сөздерді тауып, толық сөйлем құрайды. Үнді дауыссыз дыбыс әріптерінің жазылуын айтып береді.

Осыдан соң берілген сөздер мен керекті дыбыс пен сөздерді мұғалім оқушыға дауыстап оқытады. 1. ...әжеме көмектестім. 2. ...қатты жауды. 3. Біз ... мектепте оқимыз. 4. ... бүгін қаладан келді. 5. ... доп ойнады. 6. Олар ... тапсырмасын орындады. 7. Әсет ... болды. Керекті сөздер: **Жаңбыр, жаңа, Марат, балалар үй, ауыл.** Мұғалім осы сөздерді дауыстап оқытып болған соң, кімнің сөздерді толықтырып, сөйлем құрап жаза алатындығын сұрайды. Сұраққа жауап ретінде оқушылар сөйлемдерді дауыстап оқып береді. Осыдан кейін жылжымалы тақтадағы сөйлемге керекті сөздерді жеке-жеке буындарға ажыратып, **н, м, ң, у, л, р, й** әріптерінің қалай жазылып тұрғандығын оқушылар дәлелдеп береді.

Ал көптік жалғауын оқытуға байланысты сөйлем құрату әдісі төмендегіше жүргізіледі. Алдымен жаттығудың шарты белгіленеді. Мәселен, мына сөздерге көптік қосымшасын жалғап, сөйлем құраңдар да үндестік заңының өзіндік белгілерін дәлелдендер. Бұдан кейін жаттығудың осы шартымен ондағы берілген сөздерді оқушылар оқып шығады: **Кітап, Жазушы, Жұмысшы. Біз. Ән. Орындық. Кітапхана.** Бұдан кейін мұғалім оқушыларға бұл сөздерге көптік қосымшасын жалғап, сөйлем құратады, жұмыс барысын бақылап отырады.

Қазақ тілі бойынша сөйлем құрату әдісін сурет арқылы да жүргізуге болады. Мұндай жағдайда бұл әдістің құрылымдық элементтері толық сақталуы тиіс. Алдымен мұғалім жаттығудың шартын анықтап алады. Мысалы:

суретке қарап, сұрақтарға жауап беру. Құраған сөйлемдерді жазып, дауысты мен дауыссыз дыбыстардың айтылуына назар аударады. Жаттығудың осы шартын оқушылар дауыстап оқып шығады. Бұдан соң мұғалім оқушыларға бірнеше сұрақтар қояды. Оған олар сөйлеммен жауап береді.

- Мынау кімнің суреті?
- Бұл Ы. Алтынсариннің суреті.
- Бұл қай кезде түскен сурет?
- Алтынсариннің балалық кезде түскен суреті.
- Алтынсаринді кімдер жақсы көреді?
- Оны бәріміз жақсы көреміз т. б.

Мұғалім осы сөйлемдерді оқушылардың дәптерлеріне көшіртеді. Әрбір сөйлемдегі дауысты мен дауыссыз дыбыстардың айтылуын оқушылардың өздеріне дәлелдетеді. Осы тәрізді сөйлемдердің емелік, сөз саптау қателерін мұғалім оқушылардың өздеріне түзетіреді. Мұндай жаттығуларды орындау арқылы оқушылар бөлшекті бүтінге айналдырудың басқыштарын саналы түрде түсініп шығады.

12. Қазақ тілінен шығарма жаздыру әдісі. Қазақ тілі бойынша тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі — қазақ тілінен жүргізілетін дағдылардың ішіндегі қиын да күрделі түрлерінің бірі. Мұнда оқушылар өз бетінше жұмыс істеп, қазақ тілінен алған теориялық білімін іс жүзінде сынап көреді. Бұл жаттығу жоғарыда айтылған бес түрлі дағдылардан кейін орындалады, ол жұмыс процесінің соңғы кезінде жүргізіледі. Шығармалар бойынша жұмыс істеу екі түрлі жолмен жүзеге асырылады. Біріншісі — ұжымдық шығарма жаздыру; екіншісі — жеке оқушыға шығарма жаздыру. Ұжымдық шығарма жаздыру жұмысы мұғалімнің басшылығымен класта жүргізіледі. Мұғалім алдымен қазақ тіліне байланысты қайсы тақырыпқа сай шығарма жазылатындығын, ол шығарманың қандай мақсат көздейтіндігін, шығарманың шарттарын түсіндіріп, кластағы оқушылармен талдау жасайды. Оқушылар шығарма жұмыстарын қалай жазудың техникасын әбден меңгеріп алған соң, жеке тақырыптарға шығарма жазуды үй тапсырмасы ретінде тапсыруға болады. Жеке оқушылармен өз бетінше шығарма жазу жұмыстары, көбінесе, үйде орындалады. Себебі үй жұмысы әрқашан көп уақытты талап етеді.

Тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі алдымен картиналар бойынша жүргізіледі. Бұл тәсілдің

құрылымдық элементтері мыналар: 1. Алдымен қай тақырыпқа байланысты тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру керек екендігі анықталады. 2. Тілдік тапсырмалары бар шығармаға сай картина іріктеледі. 3. Тақырыпты кірістіре отырып, шығарма жаздырады. Мысалы, тәуелдік жалғауын кірістіре отырып, шығарма жазу. 4. Шығарма жазып болған соң, ол дауыстап оқылады. 5. Шығармадағы сөздер бойынша тәуелдік жалғауының ерекшеліктері дәлелденеді.

Мәселен, мұғалім оқушыларға тәуелдік жалғауына байланысты тілдік тапсырмалары бар шығарма жазуға лайықтап «Алау жанында» деген картинаны іріктеп, таңдап алады. Осы картинаға қарай отырып, тәуелдік жалғауын қатыстырып шығарма жазуды оқушыларға жүктейді.

Тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру жұмысы жеке тақырыптарға байланысты да жүргізіледі. Шығарма жаздыру әдісінің құрылымдық элементтері мыналар: 1. Белгілі бір тақырыпқа байланысты шығарма жазу керек екендігі ескертіледі. 2. Шығарманы жазудың шарты дауыстап оқытылады. 3. Класс тақтасына керекті сөздер жазылады. 4. Әрбір оқушының жұмысы аралап көру арқылы бақылау жасалады. 5. Шығарма класс тақтасына жазылады.

Осы құрылымдық элементтердің іске асырылуына мысал келтірейік. Мұғалім қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесіне байланысты «Қосмонавт ұшқыштар» деген тақырыпта шағын шығарма жаздырады. Шығарманың тақырыбын тақтаға жазады да, оның мынадай мақсаттарды көздейтіндігін түсіндіреді: 1) шығарма ұшқыш космонавтар Ю. Гагарин мен Т. Әубәкіров жайында баяндалуы тиіс; 2) шығарма тілі жатық, айтылған ой айқын болуы қажет; 3) айтылған ой нақты фактілермен дәлелденуі керек; 4) үнді мен ұян дыбыс әріптерінің емлесі ескерілгені жөн; 5) қатаң дауыссыздар туралы берілген теориялық мәлімет еске түсірілуі тиіс; 6) қатаң дауыссыз дыбыстар емлесіне байланысты шығарманың жазылып отырғандығы ескерілуі қажет.

13. Орфографиялық талдау әдісі. Мұғалім орфографиялық талдау жүргізгенде емлелік материалдарды жақсы білетін бір ғана оқушының меңгеруімен есептеспей, бүкіл кластың жете меңгеруімен санасуы тиіс. Оқушылардың негізгі білмейтін жерлерін есепке алып, соған байланысты талдаулар жасатып отырады. Мектеп

оқушыларының сауатты жаза білуі қазақ тіліне қатысты орфографиялық ережелерді жете меңгеріп, оны іс жүзінде еркін қолдана алуына байланысты екендігі белгілі.

Орфографиялық талдау тұсында дыбыстардың түрлері, олардың жасалуы, дыбыс пен буын заңдылықтары, үндестік заңының ерекшеліктері пысықталып қайталанып отырылуы тиіс. Орфографиялық талдау мазмұнына қарай төмендегі тәртіпте жүргізіледі: дыбыс пен әріпке қарай еріндік дауысты дыбыс әріптерінің жазылуына, езулік дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуына, косарлы дауысты дыбыс әріптерінің жұмсалыуына, үнді дауыссыз дыбыс әріптерінің жазылуына, ұяң дауыссыз дыбыс әріптерінің жұмсалыуына, қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің қолданылуына, дыбыстар тіркесінің емлесіне, буын жігіне байланысты, тасымалға лайықты талдау басқыштары арқылы жүзеге асырылады. Талдау класта да, үйде де, ауызша да, жазбаша да орындала береді.

Қазақ тіліне қатысты орфографиялық талдау мынадай методикалық жүйе негізінде іске асады: 1) орфографиялық талдау қайсы тақырыпқа байланысты жүргізілетіндігі ескеріледі; 2) белгілі бір орфографиялық тақырыптарға сай сөйлем не мәтін таңдалады; 3) сөйлем не мәтінді оқушылар дауыстап оқиды; 4) сонан соң мұғалім осы сөйлемнен не мәтіннен қайсы орфографиялық ережелерді байқау керек екендігін айтады; 5) оқушылардың сөйлемдегі не мәтіндегі әріптер мен буындардың, сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуын түсіндіреді; 6) осы таңдап алынған сөйлем не мәтін ішіндегі барлық сөзді талдап жатудың қажеті жоқ, тек сол сөйлем не мәтін ішіндегі ерекше орфограммалық жақтан көзге түсетін, талдау мақсаты мен шартына жауап бере алатын сөздерді ғана талдаған жөн.

Орфографиялық қателерді тексеру және оны түзетудің тәсілдері. Қазақ тіліне байланысты оқушылардың жазба жұмыстарындағы қателерін дәптерде не тақтада тексеріп және оны түзетіп отырудың сауаттылықты арттыру үшін пайдасы мол. Сондықтан мұғалім кластағы және үйдегі орындалатын тапсырмаларды дәптерде қалай орындап отыратындықтарын күнделікті қадағалап, тексеріп отырғаны жөн. Теориялық материалға байланысты класс дәптерінде орындалған тәжірибелік жұмыстар, үй тапсырмалары көшіріп жазылған мәтіндер мен жаттығулар, диктанттар, мазмұндамалар мен шығармалар мұғалім тарапынан үнемі тексеріліп тұруға тиіс.

Класс жұмыстарын қадағалаумен қатар үй тапсырмалары да төмендегі тәртіппен тексеріледі: 1) мұғалім парта үстіне қойылған әрбір оқушының дәптерін жалпы барлап көріп шығады. Мұнда әрбір оқушының үй жұмысын орындаған, орындалмағанын, онда қандай орфографиялық қателер жібергенін байқайды; 2) бір оқушыны мұғалім тақтаға шақырып, дәптеріндегі жазылған үй тапсырмасының қалай орындалғандығын айтып беруді талап етеді; 3) үй тапсырмасының әрбір сөйлемі кезекпен оқылып тексеріледі. Мұғалім кластағы орындалған жаттығуларды сол күні тексеріп, нәтижесін айтады.

Оқушылардың дәптерде жіберілген қателері әр кезде қызыл сиямен түзетіледі. Себебі қызыл сия оқушылар көзіне анық көрінеді. Қателерін тез көріп, оны тез жою үшін жұмыс жүргізуге пайдасын тигізеді. Сондай-ақ қазақ тіліне байланысты орфографиялық қателерді түзетуде мына тәрізді тәсілдер іске асырылады: 1) дәптерде жіберілген орфографиялық қателердің асты қысқа сызықпен сызылады да, дәптер жанындағы ақ жолға қате жіберілген сөздің дұрысы жазып қойылады; 2) дәптерде жіберілген қатенің асты сызылып, дәптер шетіне оқулықтағы ереженің параграфы мен беті көрсетіледі. Мұндай тәсіл қате жіберілген орфограммға байланысты ережені тауып оқып, неліктен қате жібергендігін сезу үшін іске асырылады; 3) дәптердегі жіберілген қателердің асты сызылады, бірақ ол түзетілмейді. Оқушылар асты сызылған сөздерге қарай отырып, неліктен қате жібергендігін өздері тауып түсіндіреді. Бұл да оқушыларды өздігінен іздендірудің бір түрі болып есептеледі. Бұдан кейінгі дәптердегі пунктуациялық қателердің асты қос сызықпен, стилистикалық қателердің асты ирек сызықпен сызылып көрсетіледі. Дәптер соңында қателердің барлық түрі есептеледі.

Орфографиялық сөздікпен жұмыс істеу тәсілдері. Мектеп оқушылары үшін жазылатын орфографиялық сөздік төмендегі талаптарға сәйкес жазылуы тиіс: 1) орфографиялық сөздік әрбір класс оқушыларының алған біліміне сай сөздік қоры мен сөз байлығын есептей отырып жасалуы қажет; 2) ол сөздікке арналған бағдарламаға сәйкес жазылуы тиіс; 3) мұнда орындалуы қиын деген сөздердің жазылуы көрсетілуі керек; 4) сөздік жасауда оқушылардың әр сабақ сайын қанша сөз меңгеретіндігі ескерілуі жөн; 5) әр оқушы, әр класс жыл сайын қанша жаңа сөз үйренетіндігі де қарастырылуы

кажет; 6) сөздікте әрбір сөз екпінмен ажыратылып тұрғаны дұрыс. Осындай талаптармен жасалған орфографиялық сөздіктің пайдасы мол.

Мектеп оқушыларын 50—60 секонт ішінде бір сөзді орфографиялық сөздіктен таба алатындай дәрежеге жеткізу үшін төмендегі құрамда тәжірибелік дағдылардың жүйесі іске асырылуы тиіс: 1. Орфографиялық сөздіктегі алфавиттік кесте 3—4 оқушыға дауыстап оқытылады. 2. Бұрын жатталған әріптердің алфавиттік тәртібі қайталанатын. 3. Алфавиттегі әріптердің қайсысы қайсысынан бұрын және кейін келетіндігі таптырылады. Мәселен л әрпі қ әрпінен бұрын да, м әрпінен кейін. 4. Бір әріптен басталған сөз алынады да, осы бірінші әріптен кейінгі келген әріптердің тәртібі анықталады. Мысалы, бақша, бақшашы, бақшашылық. 5. Бір әріптен басталған сөздер алынады да, осы бірінші әріптен кейін алфавит тәртібі бойынша қандай әріптер келетіндігіне мысалдар таптырады: Мәселен, дабыл, дағды, дайым, дақыл, дала, дамыл, дана, даңғыл т. б. 6. Орыс тілі арқылы енген сөздердің жазылуы орфографиялық сөздіктен қарап алынады. 7. Кейбір термин сөздердің жазылуы сөздіктен қаралады. Мәтіндегі кейбір сөздердің жазылуы сөздіктен таптырылады. 8. Қазақ тілі материалдарын өтуде орфографиялық сөздік пайдаланылады. 9. Қазақ тіліне байланысты морфологиялық материалдарды оқытуда сөздік жұмысы іске асырылады. 10. Орфоэпиялық тақырыптарды өтуде орфографиялық сөздік пайдаланып отырылады. 11. Дауысты және дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесін үйретуде сөздік жұмыстары алып барылады. 12. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесін оқытуда орфографиялық сөздік жүзеге шығарылады. 13. Дыбыстар тіркесінің емлесін үйретуде сөздік пайдаланылады. 14. Орфографиялық сөздіктен мысалдар таптырып, оларды буынға бөле отырып тасымалданады. 15. Түрлі жазба жұмыстарын жүргізу тұсында орфографиялық сөздік пайдаланылады. 16. Өтіліп отырған материалға байланысты әр түрлі әріптерден басталатын сөздер орфографиялық сөздіктен іздетіледі.

14. Дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тәсілдері. Дұрыс сөйлеу дағдыларын оқушылар ойында қалыптастыруда мұғалім мына тәрізді психологиялық жұмыстарды ескергені мақұл: 1) оқушыларды сөздерді, сөз тіркестерін және тұтас сөйлем компоненттерін дұрыс айтуға үйрету; 2) сөйлем және мәтін оқуда дауыстың

анық естілуіне жаттықтыру; 3) есту мен сезу қабілетіне тәрбиелеу; 4) сөйлем және мәтін оқытуда оқушының көру дағдысын жетілдіру; 5) өз даусын, айтылу қасиетін тындату; 6) басқа біреудің сөзіндегі дауыстың шығу және айтылу ерекшелігін байқату; 7) дұрыс айтудағы оқушының өз еркін тәрбиелеу; 8) оқушылардың бақылағыштық қабілетін арттыру.

Дұрыс сөйлеуге жаттықтыратын жұмыстардың, методикалық тәсілдердің маңызы зор. Соның бірі — дұрыс сөйлеу нормасына еліктеу тәсілі. Орфоэпиялық жақтан дұрыс сұрыпталған сөйлемдер мен мәтіндерді оқыту процесінде әдеби тілде дұрыс айтып, жақсы сөйлей білетіндерге тікелей еліктейді. Қай сөзді, сөз тіркесін, қандай сөйлемді, бір түрлі және әр түрлі мазмұндағы мәтіндерді дұрыс оқығандарға бақылау жасайды. Соның ішінде дыбыстар мен дыбыстар тіркесінің дұрыс, бұрыс айтылып жатқандығын сезеді. Сөз бөлшектеріндегі дыбыстардың дұрыс айтылуын бір-бірімен салыстырады.

Дұрыс сөйлеу нормасына еліктеу тәсілі мына тәрізді құрылымдық элементтерден құралады: 1) алдымен мұғалім сөз ішінде дыбыстарды өзі айтып көрсетеді; 2) бұдан кейін мұғалімге еліктей отырып, оқушының өзі дұрыс айтып береді. Осы сияқты құрылымдық элементтерден тұрған еліктеу тәсілі төмендегі методикалық баспалдақ арқылы жүзеге асырылады: 1) объектіге алынған дыбыстар мұғалім тарапынан көрсетіледі; 2) бұл дыбыс қандай дыбыстармен алмасатындығы салыстырылады; 3) дыбыстардың бір-бірімен байланыстылығы, жасалу жолы жағынан жақындығы ескеріледі; 4) осы дыбыстардың дұрыс айтылуына лайықты дағдылар іске асырылады. Мәселен, дыбыстардың алмасып айтылуына байланысты мұғалім оқушыларға мынадай көрнекілікті көрсетеді:

н—ң	дұрыс жазылуы	дұрыс айтылуы
	қанқұрт	қанқұрт
қ—ғ	қанқұрт	қанқұрт

Бұдан кейін мұғалім үнді н дыбысы қатаң қ дыбысын ғ-ға айналдыратындығын, ал ғ дыбысы өзінің алдыңғы

н дыбысын н дыбысына өзгертетіндігін салыстырады.

Мұғалім айтқан фактілеріне бағдар жасай отырып, оқушылар бұл сөздің дұрыс айтылуын төмендегіше түсіндіреді: қанқұрт деген біріккен сөздің бірінші сыңарының үнді н дыбысы өзінен кейін келген қатаң қ дыбысына ықпалын тигізеді де, қатаң қ дыбысы ұяң ғ дауыссызға өзгереді. Ал біріккен сөздің екінші сыңарының басқы қ дыбысы жасалу орны жағынан тіл арты дауыссыз болуына байланысты, өзінің алдындағы тіл алды н дыбысын айтылуда тіл арты н дыбысына айналдырады.

Мұғалім осы тәрізді дұрыс сөйлеу біліміне байланысты төмендегі жаттығу жұмыстарын жүргізеді: жаттығуға таңдалған мәтіндегі сөйлемді сөздерге, сөздерді буындарға, буындарды дыбыстарға ажырату; дыбыстардың дұрыс айтылу схемасын көрсету; дыбыстардың дұрыс алмасу заңдылықтарын қайталау; дыбыстардың өзгерісін салыстыру; дыбыстар өзгерісінің дұрыс-бұрыстығын оқушыларға дәлелдету; дұрыс айтылу заңдылықтарына лайықты мысалдар таптыру; мәтіндегі сөйлем мен сөз бөлшектерін дұрыс айтқызу; мәтіннен осы талданып отырған материалға лайықты мысалдар іздету т. б.

Дұрыс сөйлеу дағдыларын оқушылар ойында қалыптастыруда тәжірибе әдісінің дыбыстау мүшелерінің қызметін түсіндіру тәсілі орасан зор қызмет атқарады. Оқушыларға дыбыстау мүшелерінің қызметі белгілі бір суреттер мен фонетикалық аппараттар бойынша көрсетіліп, дыбыстардың жасалу орны, айтылуы мысалдар негізінде ауызша түсіндіріледі. Дыбыстардың қалай жасалып тұрғандығына және оның бір-біріне жасалған ықпалына оқушылардың көзі жеткенде ғана дыбыстардың дұрыс айтылуы мен дұрыс жазылуын жете меңгерте алады. Сондықтан орфоэпияны үйрету тұсында дыбыстау мүшелерінің қызметін айту тұрақты әрі терең меңгерту үшін өте пайдалы. Дыбыстау мүшелерінің қызметін көрсету тәсілі мынадай құрылымдық элементтерден тұрады: 1) мұғалім дыбыстау мүшелерінің қызметін айтып түсіндіреді; 2) бұдан кейін мұғалім керекті бірер дыбысты алады да, тәжірибе жасай отырып, дыбыстау мүшелерінің қызметін мысалдармен дәлелдейді; 3) мұғалімге іле-шала дыбыстау мүшелерінің қызметін оқушылардың өздері дәлелдейді; 4) дыбыстау мүшелерінің қызметіне сай жаттығу жұмыстарын жүргізеді.

Жоғарыдағы тәрізді құрылымдық элементтерден тұрған дыбыстау мүшелерінің қызметін айту тәсілі төмен-

дегі методикалық жұмыстар жүйесі негізінде қаралады. Алдымен мұғалім дыбыстау мүшелерінің қызметін түсіндіреді. Айталық, сөйлеу тілінің дыбыстары белгілі дыбыстау мүшелердің қызметі арқылы жасалады: Мәселен, адамның дыбыстау мүшелері мынадай үш саладан тұрады: тыныс мүшелері, тамақ және қуыс мүшелері. Осылардың біреуін алып көрейік: қуыс мүшелері. Өкпеден шыққан ауа дауыс шымылдығына соғылып, діріл жасайды. Осының әсерінен жаңғырық пайда болады. Қуыс мүшелеріндегі тосқауыл жасайтын мүшелердің әрекеті арқылы дыбыстар әуені пайда болады. Қуыс мүшелеріне ауыз қуысы және мұрын қуысы кіреді. Ауыз қуысындағы дыбыс шығаруға қатынасы бар кедергі мүшелер мыналар: ерін, иек, тіс, тіл, таңдай. **Ерін** — дыбыс шығаруда қатысы бар жылжымалы мүше.

Бұдан кейін мұғалім екі еріннің бір-біріне жымдауы, түйісуі, сүйірленуі арқылы бірнеше дыбыстар жасалатындығын тәжірибе жасап көрсетеді. Айталық, **п** мен **б** дыбыстарын шығаруда екі ерін біріне-бірі жабысып, жымдасып, түйісіп тұрады. Сондай-ақ екі еріннің дөңгеленіп барып, алға қарай шүйіріліп тұруынан **о, ө, у, ұ, ү** дыбыстары жасалады. Осы құбылыстарға мына сияқты мысалдарды келтіруге болады: **сөнбеді** сөзі **сөмбеді** болып айтылады. Бұл сөздің бұлай айтылуы дауыссыз дыбыстардың біркелкі еріндік болып үндесуіне байланысты. Қосымшаның басқа **б** дыбысы жасалу орнына қарай еріндік дауыссыз болғандықтан, өзінің алдында тұрған **н** дыбысына ықпал жасап, айтылуда **м** дыбысына айналдырып тұр.

Мұғалімнің түсіндіруінен кейін оқушылар дыбыстау мүшелерінің қызметіне өздері бақылау жасайды, соған лайықты мысалдар айтады: **н** дыбысына аяқталған түбір сөзге **б, п, д** дыбыстарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбірдегі **н** қандай дыбыс болып айтылатындығына мысалдар келтіреді: **сөнбе-сөмбе, нанба-намба, Орынбай-Орымбай** т. б. Дыбыстау мүшелерінің қызметін тереңірек есте қалдыру үшін мынадай дағдыландыру жұмыстарының түрлері орындалады: 1) әрбір қаралып отырған дыбыстардың дыбысталушы қасиетін айтындар; 2) бұл дыбыстың қандай дыбысталу мүшелерінің қызметі арқылы жасалып отырғанын түсіндіріңдер; 3) объектіге алынған дыбыстарға тәжірибе жасаңдар; 4) дыбыстау мүшелерінің қызметін айқындайтын мысалдар табыңдар; 5) дұрыс айтуға алынған дыбыстарды сөз

ішінде келтіріңдер; 6) дұрыс сөйлеуге таңдалған сөздерді сөйлем ішінде қатыстырып айтыңдар.

Орфоэпиядан оқушыларға терең білім беруде дұрыс айту ережелерінің де рөлі үлкен. Жергілікті тіл ерекшеліктерін болдырмауда орфоэпиядан берілетін білімді дұрыс айту ережелері негізінде үйреткенде, бір сөз ішінде дауысты, дауыссыз дыбыстар, дыбыстар тіркесінің және біріккен сөз бен сөздер тіркесінің айтылу ережелері оқытылады. Әрбір дауысты, дауыссыз дыбыстың, дыбыстар тіркесінің, біріккен сөз бен сөздер тіркесінің емлесі мен үндесуін өткенде бұлардың дұрыс айтылу ережелерін жергілікті тіл ерекшеліктерінің дыбыстық алмасуларымен салыстыра отырып түсіндірген жөн. Сонда ғана оқушылар диалектілік ерекшеліктерден бір-жола құтылып, әрбір сөздің дұрыс айтылуын бақылай алады.

Дұрыс сөйлеу ережелері бойынша түсіндіру тәсілі мына сияқты құрылымдық элементтерден тұрады: 1) дұрыс айту ережелері мұғалімнің сөзі бойынша ұғындырылады; 2) дұрыс сөйлеу ережелері көрнекі құрал арқылы бағдарланады; 3) түрлі мысалдар бақылау бойынша меңгертіледі; 4) дұрыс айту ережелеріне лайықты дағдылар түрлері іске асырылады.

Алдымен мұғалім дұрыс айту ережелеріне сәйкес мынадай мәлімет береді: тілдегі дыбыстар сөз ішінде, сөз аралығында қолданып, белгілі бір айту, сөйлеу ережелері бойынша жұмсалады. Бір буынды сөзде дауысты дыбыс жуан болса, оған қосылатын қосымшалардағы дауысты дыбыстары да жуан түрінде айтылады да, ал түбірдегі дауысты дыбыс жіңішке болса, қосымшалардағы дауысты дыбыс та жіңішке түрінде естіледі: **орман—ормандар—орманға, орманшылар; егін—егінші—егіншілер, егіншілердің—егіншілерге—егіншілермен.** Осы мысал тәрізді көп буынды сөздердің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан немесе жіңішке дауысты болуына қарай, қосымшадағы дауысты дыбыстар да біркелкі не жуан дауысты, не жіңішке дауысты болып айтылады: **тас—тастар—тастарға; кеңес—кеңестер, кеңестерге.** Түбір сөздің соңғы дыбысы үнді не ұяң болса, оған жалғанатын қосымшаның басқы дауыссыз дыбысы не үнді, не ұяң болып жалғанады: **нан—наннан, мал—малға, қағаз—қағазға.** Ал түбір сөздің соңғы дыбысы қатаң дауыссыз дыбыс болса, оған дауыссыз дыбыстан басталып жалғанатын қосымшаның бірінші дыбысы қатаң болады да,

осылай жалғануы күйінде айтылады: **кітап—кітаптар, орақ—орақпен.**

Орыс тілі арқылы еніп, **рк, нк, кс, кт** дыбыстар тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар жіңішке түрінде жалғанып, жіңішке түрінде айтылады: **парк—парктен, танк—танкіні, бокс—бокске, пункт—пунктке** т. б. Мұғалім біріккен сөздің бірінші сыңары не үнді, не ұяң дауыссыз дыбыс немесе дауысты дыбыс болып, екінші сыңары қатаң дыбыстан басталып, екінші сыңарының басындағы қатаң дауыссыз дыбыс ұ ұяңға айналып айтылатындығын мынадай көрнекілікпен көрсетеді: **Жиенқұл—Жиенғұл, көзқарас—көзғарас.** Ал біріккен сөздің бірінші сыңары қатаң дауыссыз дыбысқа бітіп, екінші сыңары ұяң **б** дыбысынан басталса, бірінші сөздің соңындағы қатаң дыбыстың әсерінен екінші сөздің басындағы ұяң **б** дыбысы қатаң **п** дыбысына айналып айтылады: **Кеңесбек—Кеңеспек, Сәтбек—Сәтпек.** Осылар тәрізді біріккен сөздің бірінші сыңары үнді **н** дыбысына бітіп, екінші сыңары **б, ғ, п** дыбыстарының біріне аяқталса, бірінші сөздің соңындағы **н** дыбысы не **м, не ң** үнді дыбыстарына айналып айтылады: **Тұрғанбек—Тұрғамбек, Дүйсенғали—Дүйсеңғали, Жанпейіс—Жампейіс.** Біріккен сөздің бірінші сыңары **з** дыбысына бітіп, екінші сыңары **ж** дыбысынан басталса, **з** дыбысы өзгеріп **ж** дыбысына айналып айтылады: **Оразжан—Оражжан.**

Мұғалім дұрыс сөйлеу ережелерін түрлі мысалдар арқылы оқушылардың өздеріне бақылатады. Алдымен тақтаға мынадай сөз тіркестері жазылады: **қара көз, қара қағаз, атың қайда, бөз көйлек.** Бұларды оқушылар бір рет дауыстап оқиды да, олардың қалай айтылуына лайықты төмендегідей ереже шығарады: сөз тіркестерінің алдыңғы сөзі дауысты дыбысқа не үнді, не ұяң дауыссыз дыбыстардың біріне аяқталып, сөздің басқы дыбысы **қ, к** дыбыстарының бірі болса, екінші сөздің соңындағы қатаң **қ, к** дауыссыз дыбыстары ұяң **ғ, г** дыбыстарына айналады. Мәселен: **қара ғағаз, қара ғөз, атың ғайда, бөз ғөйлек.**

Осы мысалдарға іле-шала мұғалім жылжымалы тақтаға мынадай сөз тіркестерін жазып қояды: **торы ала ат, келе ала ма екен.** Бұл сөздерді оқушыларға дауыстатып оқытады да, мысалдар арқылы дұрыс айту ережелерін құруды тапсырады. Оқушылар сөз тіркестерін дауыстап оқып шығады да, төмендегіше түсіндіреді: тіркесе ай-

тылған бірнеше сөздердің біріншісінің соңғы дыбысы, екіншісінің басқы дыбысы дауысты болып келсе, алғашқы сөздің соңындағы дауысты дыбыс түсіріліп, барлық сөздер бірге айтылады. Мысалы, **торалат, келаламекен.**

Жұмыс соңында дұрыс сөйлеу ережелеріне байланысты дағдының мынадай түрлері жүргізіледі: 1) еріндік пен езулік дауыстылардың дұрыс айтылуына байланысты мысалдар іздеу; 2) езулік дауысты дыбыстардың дұрыс айтылуына сәйкес мысалдар таптыру; 3) жуан және жіңішке дауыстылардың айтылуына сай мысалдардың айтылуын бақылату; 4) жіңішке дауыстылардың айтылуын бақылату; 5) үнді мен ұяң дауыссыздардың айтылу ережелерін пысықтау; 6) бір сөз ішінде қатаң дауыссыздардың үндесуін байқау; 7) біріккен сөздер сыңарларының айтылуын ескеру; 8) сөз тіркестерінің айтылуына мысалдар табу; 9) біріккен сөз сыңарларының айтылуын сөйлем ішінде келтіру; 10) сөз тіркестерінің айтылуын сөйлем ішінде қатыстырып айту; 11) сөздер мен сөз тіркестерінің айтылуындағы айырмашылықтарды дәлелдеу.

Дұрыс айту дағдыларын қалыптастыру тұсында көрнекі құралдарды пайдаланудың да маңызы ерекше. Орфоэпиялық материалдарды үйрету тұсында негізінен мына тәрізді көрнекі құралдар іске асырылады: 1) орфоэпиялық кестелер, 2) дұрыс айту схемалары, 3) орфоэпиялық карточкалар, 4) оқушылардың орфоэпиялық анықтағыш дәптері, 5) техникалық құралдар.

Дұрыс айту нормаларын үйретуде орфоэпиялық кестелердің мәні үлкен. Бұл кестелер дұрыс сөйлеу қағидаларын қарастыра отырып, олардың айтылу белгілерін саралап көрсетеді. Алғашқы оқылып отырған объектіге байланысты орфоэпиялық кестелер түгел айтылу ережелері бойынша жазылады. Кестеде қай дыбысты, қай сөздің формасын, біріккен сөзді және сөз тіркестерін қалай айту қағидалары қысқаша тұжырымды түрде жазылады. Мысалы:

Сөздің алғашқы буынында **о** немесе **ұ** дыбыстары болып, кейінгі буынында **ы** дыбысы келгенде, **ы** дыбысы **ұ** дыбысына айналып айтылады.

жазылуы:

орын

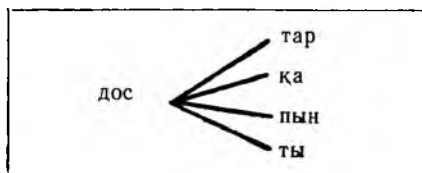
құлын

айтылуы:

орұн

құлұн

Дұрыс айту қағидаларын үйрету схемалық көрнекіліктің де мәні бар. Мұнда қажетті объектілердің дұрыс айтылу ережелері жазылмайды, тек дұрыс айтуға керекті формалар түрі сызықтармен көрсетіледі. Мысалы:

Бұл схеманы мұғалім оқушыларға дауыстап оқытып, қосымшалардың қалай жалғанып, айтылатындығын оқушылардың өздеріне дәлелдетеді. Орфоэпияны үйрету тұсында саналуан схема түрлерін пайдалануға болады.

Дұрыс айту нормаларын оқушыларға меңгертуде орфоэпиялық карточкалардың пайдасы мол. Бұл карточкалар сабақтың түрлі процесінде пайдаланылады. Карточка мұғалімде де, оқушыда да болуы тиіс. Орфоэпиялық карточкалар, көбінесе, тәжірибелік жұмыстар жүргізу барысында қолданылады. Карточкалармен жұмыс істеудің методикалық жүйесі былайша құрылады. Алдымен мұғалім қандай орфоэпиялық тақырыптың үйретіліп отырғанына қарай дұрыс айту ережелерінен мәлімет береді. Тиісті мысалдарды жаттықтыру ретінде жылжымалы тақтаға жазады. Тақтаға жазылған мысалдарға ұқсас сөздерді ауызша айтуды жүктейді. Осы сияқты дайындық жұмыстары әбден жүргізіліп болған соң, мұғалім карточкамен жұмыс істеуді жүзеге шығарады.

1-карточка

Көп нүктенің орнына **и—м** дыбыстарының тиістісін қойып, көшіріңдер де, ол сөздердің жазылуы мен айтылуын түсіндіріңдер: от жа...бады, шам сө...беді, бір жа...бастап жату, жа...басына бөлгенде, кү...батыстан жел тұру кү...бағыс егу, шөл қа...бау, Тұрсы...бектің кітабы.

2-карточка

Мына сөздер мен сөз тіркестерін дәптерлеріңе көшіріңдер де, дұрыс айтылу ерекшеліктерін түсіндіріңдер: сүгін, күндыз, күлдіргі, бұрын, бөлшек, төртеу, өлке, көрекел, көк ала, кітап-ғы әкеп бер.

Дұрыс сөйлеуге үйретуде орфоэпиялық анықтағыш дәптер қажет. Бұл орфоэпиядан керек мәліметтерді анықтайтын дәптер болып саналады. Анықтағыш дәптерге дұрыс сөйлеу ережелері бойынша сөздер мен сөз тіркестері әр сабақ сайын алфавиттік тәртіппен жазылады. Класта орындалған орфоэпиялық жұмыстарға байланысты кейбір сөздердің дұрыс айтылу нормалары үй еңбегі ретінде де тапсырылады. Белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің емлесі мен дұрыс айтылуын үнемі анықтағыш дәптерге түсіріп жазып барса, керек кезінде тез таба қояды.

Орфоэпия жайында анықтағышпен жұмыс жүргізудің тәртібі былайша құрылады. Алдымен мұғалім қайсы дыбыстың дұрыс айтылуы туралы объектіні анықтайды да, ол дыбыстың сөз ішінде және сөз тіркесінде емлесіне сай қалай жазылатындығын тақтада көрсетеді. Бұдан кейін сол сөздерді дауыстап оқытып, дұрыс айту ережелерін түсіндіреді. Оқушылар тақтада жазылған сөздердің қиындарын ғана анықтағыш дәптерлеріне көшіреді. Осы мысалдарға сәйкес сөздер іздетіп, олардың дұрыс айтылу ережелерін қайталап сұрайды. Үйде өтілген ережеге сай 10 сөз тауып, айтылуы қиындау сөздерді анықтағыш дәптерге жазып келу тапсырылады. Мәселен, мұғалім **к—к, п—б, з—ж** дыбыстарының алмасып айтылуын мысалдар келтіріп тақтаға жазады: **сұрақ, күрек, мысық, кітап, сап, қап, сөз жұптау, көз жұму, аз жұмыс.**

Тақтаға жазылған осы сөздерді үш оқушыға дауыстап оқытып, жазылуына көз үйретеді. Сонан соң мұғалім бұл сөздердің айтылуын төмендегіше түсіндіреді: Жоғарыдағы **к** мен **п** дыбыстарына аяқталған сөздерге тәуелдік қосымшасын жалғасақ, түбірдегі **к** дыбысы **ғ** дыбысына, **п** дыбысы **б** дыбысына айналады: **сұрағы, күрегі, мысығы, кітабы, сабы, қабы.** Ал тіркескен екі сөздің алдыңғысы **з** дыбысына аяқталып, екінші сөзі **ж** дыбысынан басталса, алғашқы **з** дыбысы **ж** дыбысына айналады: **сөж жұтпау, көж жұму, аж жұмыс.** Оқушылар жазылған сөздердің үшеуін анықтағыш дәптеріне көшіріп алады: **сұрағы, кітабы, сөз жұтпау.** Тақтадағы сөздерді түгел көшірмей, үш сөзін көшірудің себебі, біріншіден, өтіліп отырған ережеге дыбыстардың алмасуына байланысты да, екіншіден, уақытты үнемдеп, жұмыс санын көбейтпей, тек керекті объектіні ғана көшіру.

Мектеп оқушыларына орфоэпияны үйретуде техникалық құралдардың қызметі үлкен. Техникалық құралдар

көру мен есту қабілетіне байланысты дыбыстық көрнекіліктің бір түрі болып саналады. Қазақ тілі материалдарынан теориялық білім мен практикалық дағды беруде, орфоэпия нормаларын оқушыларға үйретуде техникалық құралдардың мынадай түрлері пайдаланылады: патефон күйтабағы, магнитофон, радиоқабылдағыш және теледидар.

Техникалық құралдардың ішінде орфоэпияны үйрету процесінде көбірек пайдаланылатыны — **магнитофон**. Себебі магнитофон таспасына кез келген ауызекі сөзді, сөйлемді жазуға болады. Оны өшіріп басқа керекті мәтінді жазуға да мүмкіндік мол. Сонымен бірге реттеуіштің жәрдемімен дауысты жоғарылатуға да, төмендетуге де болады. Мұнымен жеке оқушымен де, бірнеше оқушылармен де жұмыс істеуге болады.

Мұғалім магнитофон таспасына жазылатын сөздерді, сөйлемдерді, мәтіндерді қай тілдік материалға байланысты өткізетінін жоспарлайды. Магнитофонмен жүргізілетін істің белгілі дәрежеде нәтиже беруін көздеп, мұғалім мына тәрізді дайындық жұмыстарын алдын ала жүргізеді: 1) магнитофонмен жұмыс жүргізудің уақытын белгілейді; 2) тілдік материалға байланысты жүргізілетінін, яғни тақырыбын анықтайды; 3) магнитофонмен жұмыс істейтін орынды белгілейді; 4) тыңдау үстінде қажетті объектінің меңгерілуін қадағалайды; 5) жұмыс соңында тыңдалған объектіні қалай талқылау ойластырылады.

Мұғалім мәтінді күні бұрын магнитофон таспасына маман диктордың орындалуында жазып алады. Сонан соң мұны мұқият тыңдауды, жол-жөнекей кез келген сөзді сұрамауды, жанындағы жолдастарына кедергі келтірмеуді, барлық зейінін магнитофонға аударуды ескертеді. Мәтін магнитофоннан бір рет тыңдатылады. Мәтін ішіндегі түсініксіз қиын сөздер тақтаға жазылады. Мұғалім мәтіндегі **о, ө, у, ұ, ү** дыбыстарының айтылуына тағы да баса назар аудару үшін, екінші рет таспаны қайталап тыңдатады. Сонан кейін осы мәтіндегі **о, ө, у, ұ, ү** дыбыстарымен келген сөздерді хормен қайталатады. Бұдан кейін магнитофон таспасынан оқушылар түсініксіз сөздерді дәптерлеріне жазып алады. Олар өз сөздерін мәтіндегі диктор сөздерімен салыстыра отырып, дыбыстарды, сөздерді, сөз тіркесін орфоэпия ережелеріне лайықты айтуға машықтанады.

Орфоэпияны үйрету үстінде оқушылардың ауызекі тілін, дұрыс айту дағдысын қалыптастыруда радио мен теледидардың да рөлі күшті. **Радио мен теледидар** арқылы әдеби тіл нормасында айтылған хабарлар жиі естіледі. Сондықтан оны үзбей тыңдап, дұрыс қабылдап, еліктеп отыруды үйрету қажет. Радио мен теледидар арқылы берілетін хабарларда тәрбиелік мәні бар мәтіндер көп кездеседі. Бірақ оқушылар хабарды тыңдау үстінде артистің немесе диктордың сөзіне көңіл аудармай, негізінен хабардың мазмұнына зейін салады. Радио мен теледидар арқылы оқушының көру және есту дағдысын тәрбиелеу мұғалімнің басты борышы болып табылады.

Мектепте радио мен теледидарды пайдаланудан бұрын бірсыпыра дайындық жұмыстарын жүргізіп алған жөн. Радио және теледидар арқылы орфоэпияға дағдыландыру жұмысы бір немесе бірнеше оқушылармен жүргізіледі. Жұмысты алдымен ұжыммен, бірнеше оқушымен тыңдаудан бастаған жөн. Бірақ әрбір оқушының жұмысы есепке алынып отыруы қажет.

Радио мен теледидар хабарын тыңдаудан бұрын мына сияқты басты міндеттерді шешіп алған мақұл: а) қайсы хабарды қашан тыңдауды анықтау; ә) оқушылардың бос уақытын пайдалану; б) сабақ үстінде пайдаланылатын хабарды анықтау; в) қандай орфоэпиялық объектіге байланысты тыңдалатындығын айту. Бұл құралдар бойынша бір, я бірнеше орфоэпиялық ережелерді пысықтап бекітуге болады.

Оқушыларға орфоэпияны үйретуде өлең ұйқастарын пайдалану да үлкен қызмет атқарады. Ұйқас өлең тармақтарындағы сөздердің бірыңғай үндестігі, сөз соңының өзара дыбыстас естілуі болып табылады. Сөздердің үндесуі дыбыс жүйесі жағынан әр түрлі тәсілмен жасалады. Мектеп оқушыларына сөз соңындағы дыбыстар мен буындардың айтылуын меңгертудің орфоэпия үшін пайдасы мол. Сондықтан орфоэпиядан білім мен дағды беруде оның ұйқастарының үндестіктері жете ескертіледі. Мұны мұғалім төмендегі методикалық жүйе бойынша түсіндіреді:

1. Өлеңнің соңғы сөздері бірден үндесіп айтылады:

Астыма мінген атым Бұқа **қара**,

Шаң тисе, ақ бетіне ыққа **қара**.

Аулыңның сырт жағынан ән салайын,

Даусымды танымасаң, шық та **қара!** (Халық әні).

Бұл өлең тармақтарындағы **Бұқпа қара, ыққа қара, шық та қара** сөз тіркестерінің алдыңғы сыңарының соңғы дауысты **а** дыбысының ықпалына байланысты кейінгі сыңарының **қ** дыбысы **ғ** дыбысына өзгеріп айтылады: **Бұқпа ғара, ыққа ғара, шық та ғара**.

2. Бірінші тармақтың соңғы сөзімен екінші тармақтың ақырғы сөзі бір-біріне жуықтап айтылады:

Біз еккен кездессеңдер көк шыбыққа,
Құрмет ет, бір бұтағын жерге жықпа!

(С. Бегалин).

Осы **еккен, кездессеңдер, шыбыққа** деген сөздердегі қатар келген дауыссыз қатаң дыбыстардың алғашқысы солғын, кейінгісі күшті естіледі.

3. Өлеңнің соңғы буынындағы сөз тіркестерінің біркелкі үндесуі екінші тармақтың басқы бунағына ауысып айтылады да, екінші тармақтың соңғы сөзі соларға жақын естіледі:

Асау жүрек алқынып, аттай тулап,
Аттай тулап, денені кетеді улап.

(Ж. Сыздықов).

Бұл өлең тармақтарындағы **аттай** сөзінің алғашқы қатаң **т** дыбысы солғын, ал кейінгісі күшті дауыспен айтылады.

4. Өлең тармақтарының соңғы бунақтарындағы сөз тіркестерінің үндесуімен бірге басқа бунақтардың сөз тіркестері бір-бірімен үндесіп айтылады:

Адам мерт, тағдыр кенет жалт бергенде,
Қалар серт, жете алмайды, ант бергенге.

(Қ. Тоғызақов).

Өлеңдегі **жалт бергенде, ант бергенге** сөз тіркестерімен қатар **адам мерт, қалар серт** деген сөз тіркестері буын үндестігі және дыбыс үндестігі заңдылықтары бойынша айтылады. Мәселен, **жалт** деген төрт дыбысты бітеу буын мен **ант** деген үш дыбысты жуан, тұйық буын үндесіп тұр. Сонымен бірге осы буындардың соңғы **лт, нт** дыбыстар тіркесі үнді (қатаң және үнді), қатаң түрінде үндесіп тұр. Бұл буындардың жуан буын түрінде де, дыбыстар үндестігінің үнді мен үндінің, қатаң мен қатаңның үндесуінде де белгілі бір заңдылық бар. Сондай-ақ **бергенде** мен **бергенге** сөздеріндегі бітеу буындар мен ашық

буынның жіңішке буын түрінде айтылуы да заңды. Өлеңдегі адам мерт, қалар серт деген сөз тіркестері де жоғарыдағылар тәрізді үндеседі.

15. Көшіріп жазу. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың сауатты жазудағы қолы мен көзін жаттықтыратын жұмыстың бірі — көшіріп жазу әдісі. Қазақ тіліне байланысты емлелік объектілерді танытуда, көшіріп жазудың мына тәрізді үш түрі пайдаланылады: 1) мәтінді өзгертпей көшіру; 2) мәтінді өзгертіп көшіру; 3) түсіндірмелі көшіру. Осы сияқты көшіріп жазу әдісінің түрлері қазақ тілі материалдарының мақсатына, орындалу шартына және жұмыстың орындалу жүйесіне байланысты. Біз енді осыларға жеке-жеке тоқталайық.

Мәтінді өзгертпей көшіру оқушылардың қолы мен көзін белгілі бір емлеге дағдыландыру үшін жүргізіледі. Оқушылар керекті емлеге байланысты мәтіндерді қаншалықты көп жазса, соншалықты сөзде қателер жібермеуге жаттығады. Мәтінді өзгертіп көшіруге мынадай мақсаттар қойылады: 1) керекті мәтінді, сөйлемді оқытып, оның мазмұнын, мағынасын жеткізу; 2) көз тоқтатып, сөздің қалай жазылғандығын байқату; 3) керекті мәтінді көшірту үстінде оқушылар қолын жаттықтыру; 4) орындалатын жұмыстың мақсатын саналы түсіну.

Мәтінді өзгертіп көшіруге оқушылардың қолы мен көзі жаттығумен бірге, олардың өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік туады. Керекті объектіні анализ-синтез жасауға төселеді. Қазақ тілі материалдарынан білім мен дағды қалыптастыруда мәтінді өзгертіп көшірудің мынадай тәсілдері жүзеге асырылады: 1. Мәтіндегі көп нүктенің орнына дауысты дыбыстардың бірін қойыңдар да сол сөздерді кірістіре отырып сөйлем құраңдар. 2. **о, ө, у, ұ, ү** әріптерімен келген сөздерді қатыстыра отырып, сөйлем құрап, оны дәптерлеріңе көшіріңдер. 3. Мәтінді көшіру үстінде **а, ә, е, э, ы, і** әріптерімен келген сөздердің сыңарларын тауып сөйлем құраңдар. 4. **и, е, ю, я** әріптерімен келген сөздерге қосымшалар жалғап, көшіру үстінде сөйлем құраңдар. 5. **м, н, ң, у, л, р, й** үнді дауыссыз дыбыс әріптеріне екі-екіден сөздер тауып, сол сөздерді кірістіре отырып сөйлем құраңдар т. б.

Түсіндірмелі көшіру оқушылардың өздігінен жұмыс істеуін жаттықтырып, дұрыс жазуы мен дұрыс сөйлеуін қалыптастырады. Түсіндірмелі көшірудің мақсаты мыналарды қамтиды: 1) жазылатын мәтіннің мазмұнын білдіру; 2) орындалатын жұмыстың мақсатын байқату;

3) жазылатын емлеге байланысты оқушылардың көзін үйрету; 4) емлеге байланысты оқушылардың қолын жаттықтыру; 5) орындалуға тиісті объектіге анализ-синтез жасай білуге үйрету; 6) мәтінге қойылған жұмыстың шартын өз ойымен жеткізуге машықтандыру; 7) объектіні түсіндіру арқылы оқушылардың тілін ұстарту.

Түсіндірмелі көшіру былай жүргізіледі: алдымен мәтіннің орындалу шарты түсіндіріліп, содан кейін көшіріледі. Көшірілген мәтіннің қатесі тексеріліп болған соң, оқушылар жазғандарын ауызша түсіндіреді. Мәтіннің шарты мынадай болсын дейік: мәтінді көшіріп, әріптер тіркесінің емлесін ауызша түсіндіріңдер. Оны оқушы төмендегіше түсіндіреді: әріптер тіркесі **Ромм, Кирилл, Донбасс** деген сөздерде кездеседі және бұлар қосымшасыз қолданылып тұр. Бұл **мм, лл, сс** деген әріптер тіркесімен келген жалқы есімдер. Бұларға қосымша жалғанғанда да, жалғанбағанда да, қос дауыссыз әріптер тіркесіп, түспей жазылады.

16. Диктанттар. Қазақ тілі бойынша жүргізілетін диктанттар екі топқа бөлінеді: мәтіні өзгертілмеген диктанттар және мәтіні өзгертілген диктанттар: 1) Мәтіні өзгертілмеген диктанттар ішіндегі күрделісі — түсіндірмелі диктанттар. Бұл диктанттар дауысты, дауыссыз дыбыс әріптерінің, әріптер тіркесінің, тасымалдың, біріккен сөздердің, қос сөздердің, қысқарған сөздердің, зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің, тұйық етістіктің үстеулердің, шылау сөздердің емлелеріне байланысты жүргізіледі. Осы түсіндірмелі диктант екі түрге бөлінеді: а) есту диктанты; ә) көру диктанты. Есту диктанты емле ережелерінің шегін ажырата отырып, оқушылардың есту қабілетін арттыруға байланысты орындалады. Есту диктантының орындалу тәсілі екі түрлі. Бірінші түрі: алдымен дауысты, дауыссыз дыбыс әріптерінің, әріптер тіркесінің, тасымалдың, сөз құрамының және сөз таптарының жазылу ережесі ауызша түсіндіріледі де, осы мәліметке сай дайындалған мәтінге оқушылар көз жүгіртеді. Сонан соң бұл мәтін мұғалім тарапынан жаздырылады. Екінші түрі: мұғалім белгілі емлеге сай дайындалған мәтінді жаздырады. Жазу үстінде белгілі бір емлелердің астын сызып отыруды жүктейді. Сонан соң диктанттағы емлені оқушылардың өздері түсіндіріп, қатесін өздері түзетеді. Белгілі бір емлені түсіндіруге байланысты алынған диктанттың мәтіні 40—50, ал арнайы жүргізілген диктант мәтінінің сөзі 90—210 сөзге дейін болады.

Көру диктанты емлені айыра отырып, оқушылардың көру қабілетін дамыту мақсатында жүргізіледі. Бұның да орындалу амалы екі түрлі. Бірінші түрі: емлеге сай дайындалған мәтін оқушыларға түгелдей оқытылады да, оны мұғалім дәптерге жаздырады. Сонан кейін оқушылар жазылған диктантты емлеге сай түсіндіреді. Екінші түрі: мұғалім дайындаған мәтінді тақтаға жазады. Емлеге байланысты түсіндіру кезінде тақтадағы орфограммалардың асты сызылады. Сонан соң тақтадағы мәтін өшіріледі де, сол мәтінді мұғалім оқушыларға жаздырады. Мәселен, реттік сан есімдердің емлесіне сай мәтінді жаздыруға болады.

Бақылау диктанты. Бұл диктант белгілі бір өтілген емлеге байланысты оқушылардың білімі мен сауаттылық дәрежесін сынау, байқау мақсатында жүргізіледі. Диктант мәтінін таңдауда оның орфографиялық ерекшелігімен бірге мазмұн жағынан идеялы, тәрбиелік мәні күшті болуы абзал. Мәтін екі түрлі болады: әр түрлі мазмұнды және бір түрлі мазмұнды мәтін. Бұл екі түрлі мәтін мынадай басылымдардан алынады: 1) ертегі, әңгіме, очерк және кішігірім мақалалардан; 2) поэма, повесть, романдардан; 3) саяси мәні бар мақалалардан; 4) газет, журналдардан, әсіресе, балалар газет-журналдарынан; 5) жаттығулар жинағынан; 6) оқулықтан; 7) диктанттар жинағынан.

Алдымен диктанттың тақырыбы тақтаға жазылады. Мысалы, «Дауыссыз дыбыс әріптері мен әріптер тіркесінің емлесіне арналған бақылау диктанты». Сонан кейін диктант мақсаты айқындалады: а) үнді дауыссыздар емлесін қаншалықты игергендерін байқау; ә) ұян дауыссыз дыбыстардың емлесін бағдарлау; б) қатаң дауыссыздардың емлесін сынау; в) әріптер тіркесінің емлесін игергендіктерін байқап көру; г) оқушылардың емлелік қателерін байқау; 7) жалпы сауаттылығын байқау; д) оқушылардың қандай орфографиялық қателерді көбірек жіберетіндігін есепке алу; з) диктант арқылы өтілген теориялық және емлелік тақырыптарды меңгергендерін байқау.

Диктантты жаздыру техникасы былайша құрылады: бір орында тұрып, диктант мәтіні мәнерлі, ашық дауыспен бір рет түгелдей оқылады. Оқу кезінде оқушылардың еш жаққа көңіл аудармай ұқыпты тындап отыруы ескертіледі. Сонан соң мәтінде кездескен түсініксіз, аз қолданылатын сөздер және таныс емес емлелер тақтаға

жазып қойылады, түсіндіріледі. Бұдан кейін әрбір сөйлем жеке-жеке оқылады. 5-тен 8 сөзге дейін құралған сөйлем бір рет, 12-ден 14 сөзге дейінгі сөйлем екі рет, 15-тен 18 сөзге дейінгі сөйлем үш рет оқылады. Оқушылар сөйлемді ұмытып қалмауы үшін, қайталап айтқызылады. Сөйлем аяқталарда «тыңдаңдар», басталарда «жазыңдар», сөйлем біткеннен кейін «тексеріп шығыңдар» деп ескертіп отырған жөн. Диктант жазылып болғаннан кейін, оның мәтіні бастан-аяқ бір рет оқылады. Бұл кезде оқушылардың өздігінен жұмыс істеуіне мүмкіншілік туады. Өтілген емлесілік тақырыптарды ескере отырып, қалып қойған сөзді, түсін қалған орфограммаларды орын-орнына қойып шығады.

Осыдан кейін диктант жұмысы жинап алынады, одан соң оқушылардың диктант төңірегіндегі сұрақтарына жауап беріледі. Осы бақылау диктантындағы қателерді талдау жүйесі былай жүргізіледі: алдымен дауыссыз дыбыс әріптері мен әріптер тіркесінің емлесіне байланысты алынған бақылау диктанттағы қателер тақырып бойынша түр-түрге бөлінеді. Сонан соң қателердің сапасын көрсететін мынадай схема жасалынады: (қ. 137-бет).

Мұнан соң карточкалы дәптерде қателермен жұмыс жүргізу ұйымдастырылады. Қате жіберілген сөйлемдерді көшіріп жазу, сөздердің синонимдерін, бір түбірлі сөздерді және ұқсас сөздерді орфографиялық сөздіктен таптыру, жаңа сөйлем құрау сияқты жұмыстар жүргізіледі. Осы жұмыспен бірге мынадай тәсіл де қолданылады: оқушылар ұжымды түрде диктантты талдағаннан кейін жіберілген қателерге байланысты кішігірім диктант жаздырылады, оның көлемі 30—40 шақты сөзден құралады. Сөйтіп алғашқы жіберілген қателерді болдырмауға шаралар белгіленеді.

Мектеп оқушыларының білімін бағалау үшін оқу жылының басы мен соңында және әрбір тоқсанда өткізілетін бақылау диктанттарының сөз саны шамамен мынадай нормаларда белгіленуі тиіс: IV класс үшін — 80—100 сөз, V класс үшін — 100—110 сөз, VI класс үшін — 110—120 сөз, VII класс үшін — 120—140 сөз, VIII класс үшін 140—160 сөз, IX класс үшін — 170—180 сөз, X класс үшін — 190—200 сөз, XI класс үшін — 200—210 сөз беріледі.

Осы диктант мәтінінде әрбір өтілген ережеге байланысты кем дегенде 2—3 орфографиялық және тыныс белгілерінің объектілері болуға тиіс. Сондықтан бір дик-

Категердің түрлері														
№														
	Диктанттың өтілген күні	Оқушылардың фамилиясы мен аты	м, н, ң, у, л, р, й әріптерінің емлесі	б, в, д, з, ж, г, ғ, һ әріптерінің емлесі	п, ф, т, с, ц, ч, ш, щ, к, х әріптерінің емлесі	ь, ъ белгілерінің емлесі	мб, мп, нд, нк, фт, ск, кс, кт, рк, әріптер тіркесінің емлесі	мм, лл, тт, сс, ст, сть, зд әріптер тіркесінің емлесі	тасымал	пунктуациялық қате	стистикалық қате	каллиграфиясы үшін баға	жалпы баға	ескерту
1.	Ә.С.	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	5	4	
2.	А.Т.	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	5	4	
3.	Б.Н.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	

тант құрамында ұшырасатын орфографиялық және тыныс белгілерінің объектілері төмендегі нормалардан аспауға тиіс: IV класс үшін әр түрлі орфограмма саны 12 және тыныс белгісі 2—3-тен, V класс үшін әр түрлі орфограмма саны 16, тыныс белгісі 3—4-тен, VI класс үшін әр түрлі орфограмма саны 20, тыныс белгісі 4—5-тен, VII класс үшін әр түрлі орфограмма саны 24, тыныс белгісі 5—7-ден, VIII класс үшін әр түрлі орфограмма саны 25-тен, ал тыныс белгісі 7—10-нан аспау керек.

Қазақ тілі бойынша жазба жұмысына бөлінетін сағаттар бағдарламалық тақырыптардан да, тіл дамытудан да, қайталаудан да алынады. Оқу жылы басында өткенді қайталау есебінен класс оқушыларының сауаттылық дәрежесін анықтау үшін бір сағат және әр тоқсан соңында бір сағат бақылау жұмыстары алынады. Ал бұдан басқа уақыттағы алған жазба жұмыстар үйрету мақсатын көздейді. Жазба жұмыстарын талдауға арнайы сағаттар бөлінеді. Әр кластағы жазба, жаттығу, үйрету және бақылау жұмыстарының саны төмендегі мөлшерде белгіленеді: IV класта — 8 диктант, 4 мазмұндама, 2 класс және 2 үй шығармалары, V класта — 8 диктант, 4 мазмұндама, 3 класс және 1 үй шығармасы, VI класта — 6 диктант, 3 мазмұндама, 2 класс және 2 үй шығармасы, VII класта — 5 диктант, 2 мазмұндама, 2 класс және 3 үй шығармасы, VIII класта — 5 диктант, 3 класс, 3 үй шығармасы, IX класта — 4 диктант, 4 класс және 3 үй шығармасы, X класта — 3 диктант, 4 класс және 3 үй шығармасы, XI класта — 2 диктант, 3 класс және 3 үй шығармасы алынады.

Мұғалім IV—XI класс оқушыларының жазба жұмыстарын бағалағанда, мынадай бағалау өлшемдерін басылыққа алған жөн. Диктанттағы орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық қателер жеке есептеледі. Сондықтан баға жалпы қойылады: «5» деген баға қатесі жоқ немесе орфографиялық жеңіл 1 қатеге немесе тыныс белгісінен жеңіл 1 қатесі бар диктанттарға қойылады: «4» деген баға емледен, 3, тыныс белгісінен 3 қатесі бар немесе емледен 2, тыныс белгісінен 4 қатесі бар, немесе емледен 1, тыныс белгісінен 4 қатесі бар диктанттарға қойылады: 3/3; 2/4; 1/4. «3» деген баға емледен 6, тыныс белгісінен 5 қатесі бар немесе емледен 5, тыныс белгісінен 6 қатесі бар немесе емледен 3, тыныс белгісінен 8 қатесі бар диктанттарға қойылады; 6/5; 5/6; 3/8. «2» деген баға емледен 9, тыныс белгісінен 5 қатесі

бар немесе емледен 8, тыныс белгісінен 9 қатесі бар диктанттарға қойылады 9/5; 8/9. «1» деген баға қате саны «2» деген бағаға көрсетілген мөлшерден асып кеткен диктанттарға қойылады.

Сондай-ақ диктанттармен қосымша өткізілетін бақылау тапсырмаларына екі баға қойылады, бірі — диктантқа, екіншісі грамматикалық тапсырмаларға. Фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық және пунктуациялық қосымша тапсырмаларды бағалауға мынадай өлшемдер басшылыққа алынуы қажет: «5» деген баға түгелдей толық, дұрыс орындалған жұмысқа қойылады. «4» деген баға тапсырманың кем дегенде $3/4$ бөлігі дұрыс орындалған жұмысқа қойылады. «3» деген баға тапсырманың кем дегенде $1/2$ бөлігі дұрыс орындалған жұмысқа қойылады. «2» деген баға тапсырманың жартысынан азы дұрыс орындалған жұмысқа қойылады. «1» деген баға орындалмаған немесе түгелдей орындалмаған жұмысқа қойылады.

Мәтіні өзгертілген диктанттар. Мәтіні өзгертілген диктанттардың бір түрі — **творчестволық диктант**. Бұл диктант оқушылар тілін дамытып, емледен қате жібермеуге төсілдіреді және өз ойларын сауатты жазуға баулиды. Творчестволық диктант былай жүргізіледі: дауысты дыбыс пен дауыссыз дыбыс әріптерінің және әріптер тіркесінің емлесі бойынша оқушылар белгілі сөздерді өздері атайды. Оны мұғалім класс тақтасына жазады. Осы жазылған сөздерді кірістіре отырып оқушылар сөйлем құрайды. Бұл сөйлемдер оқушылар айтқан сөздерден құралады немесе олардың арасына басқа сөздерді қосып саптайды. Творчестволық диктантты былай да жүргізуге болады: алдымен бір тақырып таңдалады да, соған сай шығарма ішінде дауысты дыбыс пен дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесіне байланысты әріптер тіркесінің емлесі қамтылады. Шығарма жазылып болған соң, тиісті емлеге сай орфограммалар таңдалады. Оқушылар «Жазғы каникул», «Бақшаға саяхат», «Біздің класс», «Тоқыма комбинаты», «Волейбол жарысы» деген тақырыптарда шығарма жазады.

Таңдау диктанты. Таңдау диктантында басқа диктанттағылар сияқты мәтін түгел жаздырылмайды. Тек оның ішінен өтілген емлелік ережелерге байланысты сөздер бөлек алып жазылады. Бұл диктантқа **о, ө, у, ұ, ү** әріптеріне байланысты мәтінді жаздыруға болады. Мұндай мәтіннің әрбір сөйлемі мәнерлі оқылады. Сонан

соң еріндік дауысты дыбыс әріптерінің астын сызып отыру тапсырылады. Осымен бірге талдау диктанты орындалады. Алдымен мәтін оқылады. Сонан соң керекті сөздерді тандап орналастыратын төмендегідей кесте бағандары толтырылады:

О	Ө	У	Ұ	Ү
болып жолға	көз өзен көл	сауыны сауатын суаратын	құлындар тұр құлын	түс үрлінен, сүт. дүрмекке күрең

VII тарау

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ӨТІЛЕТІН САБАҚТАР

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ӨТІЛЕТІН САБАҚТАРДЫ ЖІКТЕУ

Мектеп оқушыларына білім мен дағды беруде қазақ тілінен өтілетін сабақтардың мәні орасан. Өйткені сабақ оқу ісін ұйымдастырудың негізгі түрі болып табылады. Мұғалімнің жүргізетін жұмыстары сабақ арқылы іске асады. Сабақ беруде мұғалім мынадай мақсат қояды: оқушыларға білім негіздерін түсіндіру, сол білімді бекітіп, талдап есінде қалдыру, алған білімін тексеріп отыру және өздігінен толықтырған білімдерін күнделікті өмір қажетіне пайдалана білу. Қазақ тілінен өтілетін сабақтың өзіндік белгілерін білудің мәні зор. Ол белгілер мыналар: 1) класта дайындық дәрежесі бірдей тұрақты оқушылар құрамының болуы; 2) белгілі бір сабақ кестесінің болуы; 3) сабақтың белгілі бір орында (класс-кабинетте) жүргізілуі; 4) сабақ жоспары негізінде білім мен дағдының берілуі; 5) сабақта білім беру әдісінің жан-жақты қолданылуы; 6) барлық және жеке класс оқушыларымен жұмыстардың жүргізілуі.

Қазақ тілінен өтілетін сабақтар мазмұнына қарай мынадай тілдік материалдар негізінде іске асырылады: фонетика, лексика, морфология, орфография, орфоэпия, синтаксис, пунктуация бойынша өтілетін сабақтар және

тіл ұстарту бойынша өтілетін сабақ болып жіктеледі. Сонымен бірге қосымша өтілетін сабақтар да болады. Сабақ процесінде оқушыларға теориялық білім мен практикалық дағды берумен қатар дидактикалық мысалдарды ұмытпаған жөн. Мұғалім оқушылардың барлығына қазақ тілі материалдарын толық меңгертуі, қажетті білік, дағдыларды игертуі, сабақтың дамытушы және тәрбиелік қызметін іске асыруы тиіс. Ол үшін мұғалім материалды баяндау процесінде уақытты үнемді жұмсап, оқушылардың толық түсініп қабылдауына жағдай жасағаны мақұл. Сонымен бірге мұғалім оқушының білімге деген ықласы мен қызығуын арттырып отыруы тиіс. Оқушылардың белсенділігін арттыруда, олардың өз бетінше орындалатын жұмыстарын ұйымдастырып, іздеу, зерттеу іскерлігін дамытып отырған дұрыс.

Қазақ тілінен өтілетін сабақтарды жіктеу мәселесі киын әрі күрделі методикалық әдіс болып саналады. Осы күнге дейін методика теориясында сабақтарды жіктеу мәселелері толық сөз етілмеген. Сабақтың білім мен дағды беру ерекшелігіне қарай, оларды жіктеудің өлшемдеріне мыналарды жатқызуға болады:

а) Сабақта оқушыларға қазақ тілінен теориялық білім негіздері меңгертіледі. Оған өтілетін тақырыптың термині, тілдік материалдың өзіндік белгілері, жасалу жолдары, анықтамалары мен ережелері кіреді. Сөйтіп оқушыларға білім көлемі мен білім жүйесі меңгертіледі.

ә) Оқушыларға қазақ тілінен іс жүзінде дағды қалыптастырылады, берілетін білім көлеміне лайықты дағды түрлері жаттықтырылады. Оқушыларға берілетін білім көлемі теориялық материалдардың өзіндік белгілеріне сай таңдалады. Сөйтіп оқушыларға дене дағдысы мен ой дағдысы беріледі. Дене дағдысына кинестетикалық түйсіктер: тамақ қуысы, ерін, тіс, тіл, таңдай, дауыс шымылдығы, мұрын қуысы мүшелерінің қызметі кіреді. Ал ой дағдысына материалдың өзіндік белгілері, термині, анықтамасы мен ережесі жатады.

Сонымен жоғары айтылған өлшемдерге негізделе отырып, қазақ тілінен өтілетін сабақтарды төмендегіше жіктеуге болады:

1. Теориялық білім меңгерту сабақтары. Бұған мына сабақтар кіреді: жаңа сабақ, біріккен сабақ және лекция-сабақ түрлері. Осы теориялық білім меңгерту сабақтары оқушыларға теориялық тілдік материалдарды игертуде іске асырылады. Жаңа сабақ жаңа білім беру үшін,

біріккен сабақ өткен мен жаңаны ұштастыру мақсатында өткізіледі. Ал лекция сабақ теориялық материалдарды ауызша мазмұндап жеткізу мақсатында іске асырылады.

II. Практикалық дағды қалыптастыру сабақтары. Бұларға мына сабақтар жатады: бекіту сабағы, семинар-сабақ, баспасөз конференциясы сабағы, практикум-сабақ, тексеру сабағы, сынақ-сабақ, коллоквиум-сабақ, талдау сабағы және қайталау сабақтары. Практикалық дағды қалыптастыру сабақтары оқушылардың дене және ой дағдыларын ширату үшін, бекіту сабағы оқушылардың қазақ тілінен күнделікті алған білімдерін нығайтып отыру үшін өткізіледі. Семинар-сабақ білім мен білік және дағдыны толықтыра түсу, баспасөз-конференциясы сабағы оқушылардың іскерлігі мен танымдық белсенділігін арттыру, практикум-сабақ тілдік материалдарды жаттықтыра түсу, тексеру сабағы оқушылардың қазақ тілінен алған білімдері қаншалықты меңгерілгендігін байқау, сынақ-сабақ қазақ тілінен алған білім мен дағдысын бір жүйеге түсіру, коллоквиум-сабақ оқушылардың білімін бірізге түсіру, талдау сабағы оқушылардың ауызекі тілдегі және жазба жұмыстарындағы жіберген қателерін арнайы талқылау, қайталау сабағы өткен материалдарды оқушылар ойына толық қалыптастыру мақсатында өткізіледі. Жоғарыда аталған сабақ топтарының ішінен күрделі сабақ түрлерін арнайы қарауға болады. Олар жаңа, біріккен, бекіту және тексеру сабақтары.

2. Қазақ тілі сабағының құрылымы. Қазақ тілінен өтілетін сабақтың негізгі топтары — сабақ құрылымдары элементтерінің жиынтығы. Сабақтың бұл құрылымы әр түрлі методикалық жүйе бойынша іске асырылады. Сабақтың құрылымдық элементтері тәлім-тәрбие беру мақсатына, материалдың өтілу тәртібіне, өзіндік белгілерінің санына, оқушының дайындық дәрежесіне қарай ауысып отырады. Мәселен, жаңа өтілетін материалдың өзіндік белгілері көп болған кезде, яғни 5-тен артық болғанда мұғалім материалдың өзіндік белгілерін, олардың айырмашылықтарын, анықтамалары мен ережелерін түсіндіруден бастап тәжірибелік дағдыларды өз бетінше іздендіріп, орындауға жұмылдырады. Сондай-ақ өткенді еске түсіру, ұй тапсырмасын беру және оны тексеру, өткенді сұрау және бекіту сияқты сабақ құрылымдары әр сабақта кездесіп отырады.

Сонымен бірге мұғалім әр сабақтың құрылымдық элементтерін түрлі бағытта іске асырады. Мысалы, жаңа материалдың өзіндік белгілері ауырлау болған кезде, мұғалім материалды бірден, яғни тақырыптың өзіндік белгілерін, жасалу жолдарын, олардың айырмашылықтарын және соларға лайықты тандалған дидактикалық мысалдарын түсіндіруден бастайды. Осыдан кейін тақырыптың анықтамалары мен ережелерін шығарады, оқушылардың өздерін іздендіріп, практикалық жаттығулар өткізеді. Мұғалім өткен материалды еске түсіріп, үй тапсырмасын тексереді, оны пысықтап қайталайды, өткен материалды байланыстыра отырып, жаңа материалдың өзіндік белгілерін түсіндіреді. Жаңа материалға сай практикалық дағдылар құрамын баяндайды, осы тақырыпқа лайықты үй жұмысын тапсырады.

Демек, қазақ тілі сабағының құрылымдық элементтерін дұрыс танытудың рөлі зор. Олар мыналар: 1) өткенді еске түсіру; 2) тақырыптың көлемі мен жүйесін түсіндіру; 3) бекіту және қайталау мақсатында жаттығу жұмыстарын жүргізу; 4) үй тапсырмасын беру; 5) үй тапсырмасын тексеру, өтілгенді сұрау; 6) оқушылар жұмысына барлау жасау; 7) оқушылар еңбегін бағалау.

3. Үй тапсырмасын беру. Үй тапсырмасын беру қазақ тілін оқыту процесіндегі ең басты әрі қажетті сабақтың құрылымдық элементтерінің бірі. Қазақ тілі бойынша оқушылардың теориялық білімді жете меңгермеуі, көбінесе, осы үй еңбегін дұрыс ұйымдастырмаудың нәтижесінде пайда болады. Үй тапсырмасы класс жұмысына байланысты түрде іске асырылады. Үй тапсырмасының көлемі оқушыларға оншалық қиындық тудырмайтындай дәрежеде және өткен тақырыпқа сай болуы қажет. Қазақ тілі бойынша берілетін үй еңбегі белгілі параграфқа, анықтама, ережеге, оқулықтағы теориялық материалдарға сай жүргізіледі.

Қазақ тіліне байланысты жүргізілетін методикалық эксперименттің нәтижелеріне қарағанда, үй тапсырмасын беру әр класта оқушылардың төмендегі уақыт ішінде орындай алу мүмкіндіктерін ескере отырып беруді мақұлдайды: 1-класта 13—15 минут ішінде, 2—3-класта 16—25 минут ішінде, 4—5-кластарда 26—30 минут ішінде, 6—7-кластарда 31—35 минут ішінде, 8—9-кластарда 36—40 минут ішінде, 10—11-кластарда 40—45 минут ішінде орындай алатындай еңбектер тапсырылады. Егер берілген теориялық материал оқушылардың меңгеруі

үшін оншалық қиындық келтірмейтін болса, онда оларға бір тақырыпқа байланысты екі жаттығуды беруге де болады.

Мазмұнына қарай үй тапсырмасы фонетикаға, лексикаға, дыбыс жүйесіне, орфографияға, морфологиялық материалдарға, орфоэпияға, синтаксиске және тіл ұстартуға байланысты беріледі. Үй жұмысы бір сабақ материалына немесе бірнеше сабақ материалдарына тиісті жүргізілуі мүмкін. Яғни бұл жаттығу жұмысын бекіту, пысықтау, қайталау және қорытындылау сабақтарына қарай тапсырылады. Белгілі бір тілдік құбылысқа орай берілген үй еңбегін үнемі қадағалап, тиянақты түрде тексеріп отырған жөн. Үй еңбегіне берілетін дағдыландыру жұмыстары, көбінесе, белгілі құбылыстарды дұрыс көшіріп жазу, буынға ажырату, сөздерді сөйлемге біріктіру, талдау мазмұндама, шығарма құру сияқты үлгілері тапсырылады. Класс жұмысына қарағанда үй тапсырмасының көлемі кеңірек, аумағы көлемдірек болуы қажет. Мысалы, конспекттер жаздыру, қазақ тіліне байланысты схема мен кестелер жасату, тілдік тапсырмалары бар мазмұндамалар мен шығармалар жаздыру, көркем әдебиет мәтінінен керекті анықтама, ережелерге байланысты мысалдар таңдау тәрізді жаттығулар үйге тапсырылады.

Үй тапсырмасын орындау — күрделі еңбектің бір түрі. Оқушы үй тапсырмасының шартын түсінбегендіктен, қызықпағандықтан, еріншектіктен немесе ауырып қалғандықтан қате орындайды, кейде мүлде орындамайды. Сондықтан үй еңбегі белгілі бір мақсатқа бағыттанып, шарты дәл көрсетіледі. Онсыз мүмкін емес. Үй тапсырмасы оқушы білімінің дәрежесін терең білгенде ғана жүзеге асырылады. Үй еңбегін берерде жақсы және нашар оқушылардың үлгірімін есептей отырып тапсырған жөн. Өтіліп отырған материалды бүкіл класс оқушылары толық меңгерген мезетте ғана осы тапсырмаға сәйкес жұмыс беріледі, олардың барлығына тең дәрежеде орындау талабы қойылады. Ал, керісінше, оқылып отырған материалдың көлемі ауырырақ болып, оны жақсы оқушылар ғана меңгеріп, басқалары толық меңгере алмаса, ондайда жақсы меңгерушілерге қосымша творчестволық жұмыстар тапсырылады. Өйткені толық меңгерілген материалды қайталап оқу, біріншіден, оқушыларды зеріктіреді, екіншіден, ой-өрісінің кеңеюіне кедергі жасайды. Сондай-ақ нашар оқитын оқушыларға жеке-жеке тап-

сырмалар беріледі. Оның орындалу-орындалмауы үнемі тексеріліп отырылады. Өйткені нашар оқитындарды жақсылар қатарына жеткізген жөн.

4. Үй тапсырмасын тексеру. Үй еңбегін тексеру үстінде өткен материал бекітіліп, берік түрде қайталанады. Тапсырманы жүйелі тексеру үстінде өткен материал бекітіліп, берік түрде қайталанады. Тапсырманы жүйелі тексеру нәтижесінде оқушы мұғалімнен әр түрлі кеңес алады және ол туралы естіген, білгендерін естерінде жақсы сақтайды. Мұғалім үй тапсырмасын тексеру үстінде оқушылардың тапсырманы қалай орындағанын, қалай меңгергендігін және материалдың қай жері түсініксіз болғандығын қадағалайды. Осыған лайықты қандай дағдыны дамыту керек екендігін анықтайды. Класта үй тапсырмасын тексеру төмендегі тәсілдермен жүргізіледі: а) бірнеше оқушылардан өткен теориялық материалдарды ауызша сұрау; ә) бірнеше оқушыларға карточкадағы мысалдарды дәлелдету; б) талдау жүргізу; в) тақтаға дәптерімен шақыру; г) дәптерде жазылғандарын барлау. Мұғалім оқушылардың дәптерлерін үнемі қадағалап, тексеріп отырғаны абзал.

5. Өткенді оқушылардан сұрау. Бұл да үй еңбегін тексеру сабағы сияқты оқушылар білімін анықтауда ең қолайлы, ең құнды элементтер болып есептеледі. Сонымен бірге өткенді жаңа сабақпен байланыстыру үшін де қажетті элемент. Оқушылардан өткен материалдарды сұрау — жазба жұмыстарының түрлері диктант, мазмұндама, шығарма және талдау сияқты ауызша сұраудың бір формасы болып табылады. Өткенді сұрау сабақтың түріне, құрылымдық элементтеріне және оның мазмұны мен мақсатына, жаңа материалдың көлеміне байланысты жүргізіледі.

Оқушылардан сұрауды үй тапсырмасы тексеріліп болғаннан кейін өткен материалды еске түсіру тұсында, талдау жұмысын жүргізу кезінде және бекіту процесінде іске асады. Өткенді сұрауға 5-тен 7 минутқа дейін уақыт жұмсауға болады. Оқушылардан сұраудың формасы әр түрлі. Мәселен, оқушының отырған орнында жауап беруі, тақтаның жанында жауап беруі және мұғалім столының жанында жауап беруі мүмкін.

Сондай-ақ өткенді сұрау бұрын өтілген материалдарды еске түсіруге және өткен жаңа материалдарды бекі-

туге байланысты іске асуы қажет. Мұндай жағдайда кеңейтілген түсіндірмелі жаттығуды жүргізудің пайдасы мол. Бұл жаттығуға бірнеше оқушы қатысады. Әрқайсысына жеке-жеке тапсырмалар беріледі. Мәселен, екі оқушы тақтада жұмыс істеп жатса, ал қалған үш-төрт оқушы партада карточкалар бойынша жұмыс жүргізеді.

Сонда аз ғана уақыттың ішінде әрі сұралып, әрі бекітіліп пысықталады. Оқушыларға қойылатын баға сабақтық баға графигі бойынша сабақ соңында айтылады. Өткенді еске түсіру тұсында оқушылардың сөйлеу тіліне, дауыс ырғағына және ойын дұрыс бере білуіне назар аударған мақұл. Оқушылардың жауабына барлық оқушыларды қатыстырып, қадағалап, зейін қойып отырудың пайдасы мол.

VIII тарау

ТЕОРИЯЛЫҚ

БІЛІМ МЕҢГЕРТУ САБАҚТАРЫ

ЖАҢА САБАҚ

Қазақ тілінен өтілетін жаңа сабақ жүйесі — сабақ процесінің ішіндегі ең күрделісі. Жаңа сабақта оқушыларға жаңа теориялық білім береді, мұны жаңа сабақ деп атайды. Жаңа құбылысты тану арқылы оқушылардың ой-өрісі, білім аясы, дүниеге көзқарасы және жалпы білім дәрежесі кеңейеді. Оқушыларға жаңа тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін танытуда бұл сабаққа қойылатын мына сияқты негізгі тақырыптарды ескерген жөн: 1) өтілетін материалдың тақырыбы дәл, анық болуы; 2) түсіндірілетін негізгі логикалық ойлардың толық болуы; 3) өткен тақырып пен жаңа материалдың байланысты болуы; 4) жаңа тақырыптың көлемі таңдалып, өзіндік белгілері сараланып көрсетілуі; 5) жаңа білімге сай берілетін анықтамалар мен ережелердің дәл болуы; 6) жаңа тақырыпқа сай берілетін психологиялық дағды-жаттығулардың көлемі жағынан ықшамды, жүйесі жа-

ғынан тиянақты болуы; 7) тіл дамыту жұмыстарының көзделуі қажет. Бұл қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде ерекше орын алады. Жаңа материалды түсіндіруде негізгі объектінің мынадай қасиеттері жете танытылады: тақырыптың аты айқындалады; тақырыптың көлемі мен өтілу жүйесі сұрыпталады; материалдың өзіндік белгілері бір-бірімен салыстырылып, тиісті тұжырымдамалар шығарылады; объектілерге сай анықтамалар мен ережелер айтылады және тақырыпқа лайықты дағдылар жүргізіледі. Сөйтіп түсініксіз құбылыстар меңгертіліп, оқушы ойына жаңа білімдер жинақтайды. Оқушыларға жаңа білімді меңгертуде сабақтың өзіндік құрылымы да ерекше қызмет атқарады. Озат мұғалімдер тәжірибесі мен жүргізілген методикалық эксперимент материалдарының нәтижесіне сүйене отырып, сабақтың мына сияқты құрылымын ұсынуға болады: 1. Өткенді еске түсіру, Сабақтың бұл процесі талдау жұмыстары арқылы жүзеге асырылады. Ол өткен материалды сұрау, қайталау, пысықтау және үй тапсырмасын тексеру сияқты сабақ элементтерін қамтиды. 2. Жаңа материалды түсіндіру. Түрлі иллюстрациялар мен демонстрациялар негізінде оқылып, материалдың көлемі мен жүйесін, негізгі белгілерін, жасалу жолдарын, тақырыптың бөгде материалдармен байланысын жүзеге асырады. 3. Қорытынды пікір ретінде оқытылып отырған материалдың өзіндік қасиеттерін ескері отырып, дәл анықтама мен ереже шығарылады. 4. Дағдыландыру жұмыстарын жүргізу. Тақырыпқа тиісті бес-тен артық жаттығу жұмыстарының түрлері орындалады. 5. Үй тапсырмасын беру. Үй еңбегін қалай орындау жөнінде методикалық бағыттама (үлгі-нұсқау) айтылады. Бұл сабақ орындалған жұмыстардың нәтижесімен өлшенеді.

Жаңа сабақтың құрылымдық элементтерін төмендегі уақыт мөлшерімен көрсетуге болады: 1) өткенді еске түсіруге 3—5 минут; 2) жаңа материалды танытуға 17—20 минут; 3) анықтама мен ереже шығаруға 2—3 минут; 4) дағдыландыру жұмысын жүргізуге 10—13 минут; 5) үй жұмысын тапсыруға 3—4 минут. Әрине осы сабақтың құрылымдық элементтері мен оған арналған уақыт мөлшері қатып қалған нәрсе емес. Материалдың көлеміне, қиындық дәрежесіне қарай ішінара өзгертіп оты-

руға болады. Бірақ осы өзгертуде жоғарыда айтылғандарды сақтаған жөн. Уақыттың артылуына және жұмыс жүйесінің ауысуына орай үй тапсырмасын тексеру, өтілгенді сұрау, өтілген тақырып пен жаңа материалды байланыстыру мақсатында қазақ тілі бойынша талдау жүргізу сияқты сабақ элементтері пайдаланылады. Мұндай сабақ элементтерінің қайсысын қайсысынан кейін қою мәселелеріне де көңіл аударған мақұл. Сабақ элементтерінің орынсыз ауысуы, біріншіден, теориялық материалдың өзіндік белгілерін толық түсіндіруге зиянын тигізеді, екіншіден, таңдап алынған практикалық дағдылардың түрлерін пайдалануға кедергісін жасайды, үшіншіден, уақыт жағынан үнемдеуге мүмкіндік болмай қалады, төртіншіден, сабақтың құрылымдық элементтерінің теориялық жүйесі бұзылады. Сондықтан үй тапсырмасын тексеру, өтілгенді сұрау, өткен тақырып пен жаңа материалды байланыстыру мақсатында жүргізілетін талдау элементтерін жаңа материалды ұғындырып болғаннан соң, жүзеге асыруға болады. Мұндай бағытпен методикалық жүйе жұмыс сапасының артуына септігін тигізеді. Методикалық жүйенің іске асырылуына мысалдар келтірейік. Жаңа сабақтың тақырыбы: **Себеп-бағыныңқы сабақтас сөйлем**. Бұл материалды өтуден бұрын өткен материал еске түсіріледі. Өткен материалды еске түсіру үшін қарсылықты бағыныңқы сабақтасқа байланысты сөйлемдер таңдалады, олар тақтаға және карточкаға жазылады. Мынадай екі сөйлем карточкаға жазылып, оқушыларға таратып беріледі: **Абай Дәндібай сөзінен жақсы пейілді аңғарса да, ол кезде көмектерін алмаған-ды** (М. Әуезов). Бұл сөйлемде қарсылықты бағыныңқының баяндауыштары шартты райлы етістікке (-да/-де) шылауы жалғануы арқылы жасалып тұр. Таң алдында бір сағат мызғығаны болмаса, **Абай бұл түнді ұйқысыз өткізді** (М. Әуезов). Бұл сөйлемдегі қарсылықты бағыныңқының баяндауышы шартты райдың болымсыз түрінен жасалып тұр. Оқушылар тақтада талдау жасайды. Бұдан кейін жаңа материалды таныстыру жүйесі басталады. Алдымен тақтаға өтілетін материалдың тақырыбы жазылады. Сонан соң тақтаның сол жағына **себеп бағыныңқы сабақтас сөйлемге байланысты кесте** ілінеді:

Себеп бағыныңқы сабақтастың жасалу жолдары

1. Есімше	-қан, -дықтан -кен, -діктен, -қан, -кен, -соң	1. Қонақтар көптен бері Абаймен көріспегендіктен ғана, бүгін қонақ- ша отыр (М. Ә.). 2. Айтқандарым жаққан соң, алыс- жақын тындайды (Ж. Ж.). 3. Сол жолы Асқардың стипендия- дан басқа қаражаты болмай, бір мезгіл пристаньда қара жұмыс іс- тейтін еді (С. М.). 4. Қара басыма пайдасыз екен деп мен көптің мұңын аяққа алмаймын (С. М.).
2. Көсемше	-па, -пе, -й -ып, -іп, -п	
3. Етістік	-ты, -екен, -деп	

Одан соң тақтаның оң жағына мына сияқты бірнеше сөйлемдер жазылады: 1. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием **болғандықтан**, көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады (Ғ. М.). 2. Күн сәулесі **кеткендіктен**, үйдің іші күнгірт еді (Ә. Ә.). 3. Дәметкенжанды жазып **кеткен соң**, соның орнына келіп отырмын (М. Б.). 4. Қуанышым қойныма **сыймай**, үйден шыға жүгірдім (Ә. С.). Мұғалім кестедегі мысалдарды және тақтада жазылған сөйлемдерді 3—4 оқушыға дауыстап оқытады. Сонан соң себеп бағыныңқы сабақтас сөйлемнің өзіндік белгілерін мына тәртіппен түсіндіреді. Алдымен мұғалім себеп бағыныңқы сөйлемдердің **неліктен? не себепті? неге? не деп?** деген сұрақтарға жауап беретіндігін бағдарлайды. Себеп бағыныңқының баяндауыштары мынадай жолдармен жасалатындығын түсіндіреді: 1) себеп бағыныңқының баяндауыштары есімшенің өткен шақ формасына **-дықтан** деген жұрнақ пен жалғаудың қосылуы арқылы жасалады: Қастарында көлденең кісілер **болғандықтан**, Оспан Абайға айтам деген оқшау сөзін бастаған жоқ; 2) себеп бағыныңқының баяндауышы кейде есімшенің өткен шақ формасына «соң» шылауы тіркесуі арқылы жасалады: Аяғын **баса алмаған соң**, еңбектеп есікке келді; 3) себеп бағыныңқының баяндауышы көсемшенің **-й** жұрнағына біткен болымсыз түрінен жасалады: Мұғалімнің сөйлегеніне Қәрім **шыдап отыра алмай**, біресе орнынан ұшып тұрады, біресе отырады; 4) себеп бағыныңқының баяндауышы ашық райлы етістікке «деп» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады: Тәуекелі мен қайраты **бар еді деп**, осы батыр жігіт Манасты әдейі Абай хабарын әкелуге жұмсапты. Бұдан кейін мұғалім

себеп бағыныңқы сабақтастың баяндаушының жасалу жолдарына байланысты мысалдарды айтады, баяндаушының жасалу жолдарын ауызша талдап көрсетеді. Сөйтіп себеп бағыныңқы сабақтастың жоғарыда айтылған өзіндік белгілерінің беретін мағынасына сәйкес мынадай анықтама айтылады: Бағыныңқысы басыңқыда айтылған ойдың себебін білдіретін сабақтастың түрін **себеп бағыныңқы сабақтас** дейміз.

Бұдан кейін мұғалім себеп бағыныңқы сабақтасқа орай үй тапсырмасын береді. Үй тапсырмасының параграфы, беті, нөмірі және жаттығудың шарты көрсетіледі.

БІРІККЕН САБАҚ

Біріккен сабақтың термині сабақ құрылымдарының бір-біріне кірігуіне орай жасалған. Сабақтың құрылымдық элементтері бірімен-бірі байланысып, бірін-бірі толықтырып отырады. Біріккен сабақта оқушыларға теориялық мәлімет берілумен қатар, өткен материалдар еске түсіріледі, яғни оқушыларға берілетін жаңа біліммен бірге өткен тақырып та қайталанып отырады. Сабақта жаңа білім беру элементі мен өткен сабақты бекіту элементі болғандықтан, мұны **біріккен сабақ** деп атайды.

Біріккен сабақта жаңа материалға да байланысты жаттығу жұмыстары жүргізіледі, осылар арқылы қайталап пысықталады. Жаттығуды біріккен сабақпен жүргізуде мынадай талаптар ескеріледі: 1) материалдың көлемін анықтаған жөн; 2) өткен материалдың ауырлық дәрежесін ескеріп отырған мақұл; 3) жаңа және өткен материалға сай дағды түрлері іріктеп алынуы тиіс.

Жаңа және өткен материалға байланысты нақтылы сабақ жоспары жасалуы қажет. Алдымен мұғалім өтілетін тақырыптарды тақтаға жазады: **Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас сөйлем**. Бұдан кейін оған сәйкес кесте тақтаның сол жағына ілінеді:

Қимыл сын бағыныңқы сабақтастың жасалу жолдары		
Баяндаушы	Тұлғалық белгісі	Сұрауы мен мысалдары
	-ып, -іп, -п	қалай? қайтіп? қайтпестен? не етпестен? не етіп?

Баяндауышы	Тұлғалық белгісі	Сұрауы мен мысалдары
Көсемше	-а, -е, -й	1. Біреулер кітап оқып, біреулер шахмат ойнап отыр (Т. Ә.). 2. Бұл кезде Тұрақұл да өздігінен сөз бастай алмай, қымсына береді (С. Б.). 3. Ол өзінің тәуір жүгіретіндігін мақтаныш еткендей, артына жалтақ-жалтақ қарап қойып келеді (Б. С.).
Есімше	-қан+дай ген+дей -болып, -қан күйі ген қалпында -па+с+тан -бе+с+тен -ме+с+тен	4. Сапар бұған қарсылық білдірместен, Жарқын мезгеген тұсқа барды (М. И.).

Мұғалім одан кейін тақтаның оң жағына мына сияқты сөйлемдерді жазады: 1. Сұрғылт тұман дым **бүркіп**, Барқыт бешпент сулайды (Абай). 2. Жаңа ғана **талып қалғандай**, Әбіш ешбір белгі бермей сұлқ жатты (М. Ә.). 3. Күрделі сөзінен Жақыпбектің де жүрегіне жып-жылы бір сезім **құйылғандай** болып, орнынан ұшып түрегелді (М. И.). 4. Бала қоңырқай сопақша беті **күренденген күйі**, еріксіз үзілген жұмысына қайта кірісті (К. Е.).

Мұғалім 3—4 оқушыға кестедегі және тақтадағы жазылғандарды дауыстап оқытады. Қимыл-сын бағыныңқы сабақтастың өзіндік белгілерін мына тәртіппен түсіндіреді. Қимыл-сын бағыныңқы сөйлем **қалай? қайтіп? не етіп?** деген сұрауларға жауап береді. Оның баяндауыштары төмендегі жолдармен жасалады: 1. көсемшенің **-а, -е, -й** және **-п, -ып, -іп** жұрнақтары арқылы: Жылтыр мұзда ешбір **салмақ түсірмей**, шана өзі сырғанап келе жатқан тәрізді (Ә. С.); 2. есімшеге **-дай, -дей** жұрнағы жалғану арқылы: Жаңа ғана **талып қалғандай**, Әбіш ешбір белгі бермей сұлқ жатты; 3. **-дай, -дей** жұрнақты есімшеден кейін **етіп, болып** көмекші етістіктері тіркесуі арқылы: Күрделі сөзінен Жақыпбектің де жүрегіне жып-жылы бір сезім **құйылғандай** болып, орнынан ұшып түрегелді; 4. есімшеден кейін, **-кін, -кінде, қалпы, қалпында, бетте** деген көмекші есімдердің тіркесуі арқылы: Бала қоңырқай сопақша беті **күренденген күйі** жұмысына қайта кірісті.

Осы тәрізді мысалдармен бірге мұғалім карточкалы дәптерден бірнеше сөйлемдерді атайды. Ондағы қимыл-сын бағыныңқы сабақтас сөйлемдердің баяндауыштарының астын сыздырады. Оқушылар жоғарыдағы айтылған нақтылы мысалдарға сүйене отырып, қимыл-сын бағыныңқы сабақтас сөйлемге мынадай анықтама береді. Бағыныңқы басыңқыдағы істің, амалдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрін **қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас** дейміз.

ЛЕКЦИЯ-САБАҚ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен теориялық білім мен тәжірибелік дағды беру процесінде лекция-сабақ түрін өткізіп отырудың пайдасы мол. Лекция-сабақ теориялық білім меңгерту сабақтарының тобына кіреді. **Лекция** — гректің *lectio* — оқу деген сөзінен алынған термин сөз. Бұл — оқытудың бір түрі. **Лекция** мұғалімнің белгілі бір тақырыпты ауызша мазмұндап түсіндіруі, оқушы алдында баяндама жасауы, арнайы тақырыпқа хабарлама беруі дегенді білдіреді. Сондықтан тілдік теориялық материалдарды ауызша мазмұндап жеткізу мақсатын көздейтін жұмыс түрін **лекция-сабақ** деп атайды.

Оқушыларға лекция-сабақ түрімен білім бергенде, олардың мынадай дағдылары дамып қалыптасады: 1) ауызша мазмұндап түсіндіруде оқушылардың сөздік қоры молаяды; 2) оқушылардың тілі ширайды, сөйлегенде өрнекті сөз: тұрақты сөз тіркестерін табады; 3) сөз, сөйлем оралымдарын іздеп, оларды орынды жерінде қолдана білуге дағдыланады; 4) әдеби тілде дұрыс сөйлей білуге машықтанады; 5) оқыған мәтінін мазмұндап айтып беруге жаттығады; 6) жоспарлы түрде өз пікірін түсіндіріп, баяндап жеткізуге төселеді; 7) жарыс сөз сайысын дұрыс ұйымдастыра алады; 8) мазмұндама, шығарма жұмыстарын дұрыс жазуға дағдыланады.

Лекция-сабақ түріне қойылатын мынадай талаптарды ескеріп отырған мақұл. Әрбір класқа арналған қазақ тілі бағдарламасынан лекция-сабақ тақырыптары дұрыс іріктеліп алынуы қажет, тілдік фактілердің өзіндік белгілері мен жасалу жолдары, анықтамалары мен ережелері оқушылардың жас, ойлау дәрежелері мен ерекшеліктеріне сай болуы тиіс, тілдік материалдарды түсінді-

руде, баяндауда логикалық бірізділік жүйесі сақталуы қажет. Бірізділік мектеп оқушыларының ойлау қабілетінің дұрыс өсіп, олардың меңгеретін білімдерінің дәл де айқын, тұрақты да берік болуын қамтамасыз етеді. Сонымен бірге мұғалімнің түсіндіруі, баяндауы эмоциялы болуға тиіс. Баяндау оқушылардың ақыл-ойын дамытып, ішкі психологиялық сезімін өрістетеді. Тілдік материалдардың мазмұнын түсіндіріп-баяндауда мұғалімнің тілі, дикциясы анық, пікірі айқын, әдеби тілмен сөйлеуі және ұқыпты тыңдауға оқушылардың назарын аударуы талап етіледі.

Мұғалім лекция-сабақ түрін сапалы өткізу үшін, оған ерекше дайындық керек. Мектеп мұғалімінің лекция-сабаққа дайындығы мынадай мәселелерді қамтуы қажет: мұғалім тілдік тақырыптардың мақсатын анықтап алады, тақырыпқа тиісті көрнекі құралдарды дайындайды, оқулықтағы тілдік материалдардың көлемін анықтайды, тақырыпқа тиісті негізгі және қосымша әдебиеттерді сұрыптайды, тақырыпқа жанасатын проблемаларды іріктейді, тақырыпты конспект жасайды.

Мұғалім лекция барысында оқушылардың конспект дәптерлеріне ерекше назар аударады. Конспект дәптерлеріне оқушылар мазмұндалып отырған тілдік материалдардың керекті, меңгеруге қиын өзіндік белгілерін, жасалу жолдарын, емле ережелерін, қиын сөздерін, тыныс белгілерін, тұрақты сөз тіркестерін, мақал мен мәтелдерін, қолайлы сөз, сөйлем оралымдарын жазады. Конспект дәптерлерін мұғалім қадағалап тексеріп, оқушылардың айтылғандарды дұрыс жазып алу дағдыларын өсіруге көмектеседі. Мұның өзі семинар-сабақ пен диспут-сабақ түрлерін сапалы өткізуге септігін тигізеді.

Лекция-сабақ өзінің ішкі мазмұнына қарай мынадай түрлерге жіктеледі: лексика бойынша өтілетін лекция-сабақ, фонетика бойынша өтілетін лекция-сабақ, морфология бойынша өтілетін лекция-сабақ, орфография, орфоэпия, пунктуация бойынша өтілетін лекция-сабақ, синтаксис бойынша өтілетін лекция-сабақ, тіл ұстарту бойынша өтілетін лекция-сабақ. Сондай-ақ лекция-сабақ көлеміне, өткізілу мақсатына қарай төмендегі топтарға бөлінеді:

1. Түсіндіру лекциясы. 2. Баяндау лекциясы. 3. Шолу лекциясы.

Түсіндіру лекциясы — басқа лекция сабақтарға қарағанда көлемі жағынан шағын жұмыс түрі. Лекция-сабақ

IV—VII кластар көлемінде 20—25 минөт ішінде өткізіледі. Сабақты өткізуде түсіндіру әдісінің құрылымдық элементтері пайдаланылады. Түсіндіру әдісі төмендегі элементтерден тұрады: 1. Мұғалім оқушыларға көрнекі құралдағы мысалдарды дауыстап оқытады. 2. Тақырыптың өзіндік белгілерін тәртіппен түсіндіреді. 3. Материалдың өзіндік белгілерін жинақтайды. 4. Тақырыпқа тиісті анықтамалар мен ережелерді шығарады. 5. Оқушылар материалға байланысты тәжірибелік дағдылар түрлерін орындайды.

Баяндау лекциясы түсіндіру лекциясына қарағанда көлем жағынан кең, мақсаты мен айтылатын пікірлері жағынан күрделілеу болып келеді. Мұнда лекция-сабақ элементтері толық қолданылады. Бұл сабақты толық элементті сабақ деп жүргізеді. Баяндау лекциясы VIII—IX және X—XI кластар көлемінде 25—30 минөт ішінде өткізіледі. Мұғалім баяндау лекциясын саналы да тиімді өткізу үшін алдымен лекция жобасын, сабақтың күрделі жоспарын жазады. Лекция тақырыптарын жоспарларға бөліп, қаралатын мәселелерді сұрыптап алады, баяндау лекциясын өткізудің әдіс-тәсілдерін іріктейді. Мәселен, бұл сабақты жүргізуде әңгіме, түсіндіру, хабарлау әдістерінің құрылымдық элементтерін еске түсіреді. Мұғалім осы сабақты жүргізу процесінде қайсы әдіс элементтерін пайдалануды өзі таңдап алады. Баяндау лекциясы тілдік материалдарды монологтық сөйлеу жүйесі бойынша жүргізеді. Мұнда мұғалімнің сөзі, түсіндіруі басым болады. Ал түсіндіру лекциясында диалогтық сөйлеу жүйесі қолданылады, өйткені мұнда мұғалім мен оқушылардың сөйлесуі тепе-тең келеді.

Қазақ тілінен баяндау лекциясын өткізуде оның ішкі органикалық бірлігін білудің методикалық мәні зор. Осы органикалық бірлік баяндау лекциясының ішкі құрылымын белгілейді. Баяндау лекциясының құрылымдық элементтері мынадай уақыт мөлшерімен өлшенеді:

1. Лекцияның тақырыбы тақтаға жазылып, көрнекі құралдар ілінеді — 1—2 минөт.

2. Оқулықтың және қосымша дидактикалық материалдардың беттері айтылып, негізгі проблемалар жаздырылады — 4—5 минөт.

3. Лекция мазмұны баяндалады — 25—30 минөт.

4. Сұрақтар қойылады — 2—3 минөт.

5. Тұжырымды қорытындылар жасалады — 1—2 минөт.

6. Берілген сұрақтарға жауап қайтарылады — 2—3 минут.

Шолу лекциясы қазақ тілі бағдарламасында өткен тілдік салалар мен олардың құрамына енетін тақырыптарды жинақтап қайталау мақсатында өткізіледі. Ол бастапқы, мерзімді және қорытынды қайталау түрлерінде де жүргізіледі. Шолу лекциясы VIII—IX кластарда 30—35 минут, ал X—XI кластарда 30—40 минут арасында өтеді.

IX тарау

ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ САБАҚТАРЫ

БЕКІТУ САБАҒЫ

Бекіту сабағы оқушылардың қазақ тілінен алған теориялық білімін пысықтауда үлкен қызмет атқарады. Бұл сабақ мектеп оқушыларының қазақ тілінен күнделікті алған білімдерін нығайтып отыру мақсатында жүргізіледі. Білім мен дағдыларды нығайту психологиялық объектілерге тікелей байланысты.

Білім мен дағдылар нәтижелі жұмыстың, көп қайталаудың, мол жаттығудың негізінде толық меңгеріледі. Білім мен дағдылар осы толық меңгерту бойынша іске асырылады.

Бекіту сабағы лексиканы, фонетиканы, грамматиканы, орфографияны, орфоэпияны, пунктуацияны және тіл ұстартуды үйретуге байланысты жүргізіледі. Бұл сабақ теориялық білімді бекіту мен оларды қандай объектілер негізінде жаттықтыру сияқты мәселелерді қамтиды. Бекіту сабағы мына сияқты жұмыс түрлері бойынша жүзеге асырылады: 1) мұғалімнің дайындаған карточкалары бойынша; 2) мұғалімнің арнайы жинап жүрген мысалдары негізінде; 3) оқулық пен оқу құралдары негізінде; 4) картина және сурет негізінде; 5) схемалар мен кестелер бойынша; 6) оқушылардың ауызша құрастырған сөйлемдері бойынша; 7) орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктер мен пунктуациялық анықтағыш бойынша; 8) арнайы дайындалған мәтіндер арқылы. Сөйтіп бекіту сабағында оқушылар қазақ тілінен алған теориялық білімін іс жүзінде қолдана білуі және оны жаз-

баша мақсатта жүргізілетін еңбектерінде іске асыруы негізгі мақсат етіліп қойылады. Теориядан алған білімін диктант, мазмұндама, шығарма және іс қағаздарының үлгілерін жазумен ұштастырады.

Бекіту сабағының құрылымдық элементтері мына сияқты уақыт мөлшерімен өлшенеді: 1. Үй тапсырмасын тексеру — 5—7 минөт. 2. Өткен материалға сай талдау жұмысын жүргізу — 10—13 минөт. 3. Жаттығу жұмыстарының түрлерін іске асыру — 20—22 минөт. 4. Үй еңбегін тапсыру — 2—3 минөт. Ал бекіту сабағының құрылымдық элементтері мынадай методикалық жүйе бойынша іске асырылады. Бекіту сабағын жүргізу үшін алдымен «Шылаулардың емлесі» тақырыбына байланысты үй тапсырмасы тексеріледі. Мұғалім әрбір оқушының жазған жұмысын қарап, олардың дұрыс-бұрыстығын көріп шығады. Бұдан кейін 2—3 оқушының үй жұмысы дауыстап оқылып, сол жерде талданады. Осыдан соң мұғалім өткен материалдарға сай талдау жұмыстарын жүргізеді.

СЕМИНАР-САБАҚ

Қазақ тілінен өтілетін семинар-сабақ оқушылар білімін тереңдету мақсатында жүргізіледі. Білім мен білікті және дағдыны толықтыра түсу мақсатында жүргізілетін жұмыс түрін **семинар-сабақ** деп атайды. Сабақты семинар түрінде жүргізгенде: 1) оқушылардың білігі молаяды; 2) оқығандарының ішінен қажетті объектіні тандап алуға жаттығды; 3) қаралып отырған мәселеге жеке басының көзқарасын білдіреді; 4) өз пікірін емінеркін баяндап айтып беруге дағдыланады; 5) талқыланып отырған мәселені дұрыс бағалап, дұрыс айту мен дұрыс жазуда жіберілген кемістіктерді ортаға салады. Сонымен бірге семинар сабағына қойылатын мынадай негізгі талаптарды жіті ескерген мақұл; семинар-сабақ белгілі бір жоспар негізінде өткізілуі тиіс; семинар сабағының объектісі анық болуы қажет; талқыланатын сұрақтар неғұрлым дәл болуы абзал. Семинар-сабақ пікірталасын туғызатын дәрежеде өтілуі тиіс; айтылған әдебиеттердің түгел оқылуы қажет.

Семинар-сабақ өзінің мазмұнына қарай мынадай түрлерге бөлінеді: 1) лексика бойынша өтілетін семинар сабағы; 2) фонетика бойынша өтілетін семинар сабағы; 3) морфология бойынша өтілетін семинар сабағы; 4) ор-

фография, орфоэпия және пунктуация бойынша өтілетін семинар сабағы; 5) синтаксис бойынша өтілетін семинар сабағы; 6) тіл ұстарту бойынша өтілетін семинар сабағы. Сондай-ақ семинар сабағын көлеміне қарай екі топқа бөліп қарауға болады: семинар-сабағында 4—5—6 класс оқушылары хабарлама жасайды, 7—8—9 класс оқушылары баяндама жасайды.

Семинар-сабақты сапалы өткізудің практикалық мәні үлкен. Ол өткізу мақсатына қарай мынадай негізгі түрлерге бөлінеді: 1. Тапсырылған сұрақтарды талқылау сабағы. 2. Хабарлама немесе баяндамалар жасау сабағы. 3. Экскурсия әсерлерін талқылау сабағы. 4. Мамандармен кездесу сабағы.

Хабарлама немесе баяндамалар жасау сабағы да семинардың күрделі түрлеріне жатады. Мұнда оқушыға белгілі бір тақырыптан арнайы хабарлама немесе баяндама жасау үшін тапсырма беріледі. Талқыланатын материалды оқушылар оқулықтан және қосымша әдебиеттерден оқып, сұрақтар дайындайды. Осы тақырып бойынша жарыссөзге шығуға барынша дайындалады. Хабарлама немесе баяндамалар жасау сабағы, көбінесе, бұрын өтілетін тақырыптар бойынша жүргізіледі. Бұл семинар сабағын осылай өткізудің тиімді жағы мынада: біріншіден, оқушылардың ізденіп оқу мүмкіндігіне жол ашылады, екіншіден, семинардың мұқият өткізілуіне жағдай жасалады, үшіншіден, мұғалім де, оқушы да өз уақытын үнемдей алады. Сонымен бірге жалпы мазмұны жіті таныс тақырыптарды жаңа сабақ түрімен емес, семинар сабақ түрлерімен түсіндіруге болады. Мазмұны таныс тақырыптарды түсіндіріп жатудың қажеті жоқ, оны өздігінен іздену мақсатында оқушылар ырқына қалдырған мақұл. Хабарлама және баяндама жасаушыларға арнайы оппоненттер тағайындалады. Олар хабарлама немесе баяндаманың басты-басты жетістіктері мен кемістіктеріне арнайы тоқталып, жан-жақты талдау жасайды. Пікір айтуға басқа да оқушылар белсенді түрде қатысады.

Экскурсия әсерін талқылау сабағы да оқушылардың пікірлеу қабілетін дамытуда үлкен қызмет атқарады. Мектеп оқушылары өндіріс орындарына, музейлерге, табиғаты көркем жерлерге экскурсия жасайды. Осы экскурсиядан алған әсерлерін, аңғарған, байқаған, жинаған деректерін семинар-сабақ талқысына салып, экскурсия бойынша берілген сұрақтарға жауап береді.

Мамандармен кездесу сабағы да оқушылардың кәсіп таңдау ынтасын арттыруда пайдасын тигізеді. Оқушылар еңбек озаттарымен, ардагерлермен, ғалымдармен, жазушылармен және өнер қызметкерлерімен кездеседі. Кейде оларды семинар сабағына шақырып, әңгімелерін тыңдайды. Бұдан кейін оқушылар өз ойларын ортаға салып, талқыдан өткізеді.

ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИЯ САБАҒЫ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беру процесінде пресс-конференция сабағын өткізіп отыру қажет. Оқушылардың іскерлігі мен танымдық белсенділігін арттыратын жұмыс түрін **пресс-конференция** сабағы деп атайды.

Пресс-конференция сабағы өзінің негізгі мазмұнына қарай мынадай түрлерге бөлінеді: фонетика, лексика, морфология, орфография, орфоэпия, синтаксис, пунктуация және тіл ұстарту бойынша өтілетін пресс-конференция сабақтары. Сондай-ақ бұл сабақ көлеміне қарай екі топқа бөлінеді: 1. Тілдік салалар бойынша өтілетін пресс-конференция сабағы. 2. Тілдік тақырыптар бойынша өтілетін пресс-конференция сабағы.

Қазақ тілінен өтілетін пресс-конференция сабағын жоспарлы түрде іске асырған мақұл. Алдымен осы сабақты өткізудің дайындық мәселелерін шешіп алған жөн. Оқу жылы басында календарлық жоспар жасау процесінде қазақ тілі бағдарламасындағы материалдарды сарапқа салып, пресс-конференция сабағын тілдің қайсы салаларына, қандай тақырыптарға байланысты өткізу керектігін анықтап алған дұрыс. Мұғалім пресс-конференция сабағының тақырыбын бір апта бұрын хабарлап, қазақ тілі кабинетіне «почта жәшігін» орналастырады. Бұл «почта жәшігіне» оқушылар екі түрлі мәселелер төңірегінде сұрақтар жазып тастайды: бірінші — қаралып отырған тақырып жөнінде, екінші — өзін қызықтырған мәселелер жөнінде сұрайды. «Маман» оқушылар осы сұрақтарды және өзіне қатысты объектілерді үңіле зерттеп, оқулық бойынша алған білім мен білігін көмекші құралдар, кітаптар және мерзімді баспасөз материалдарымен байытады. Сөйтіп «маман» оқушылар сабақ өтілетін күні өзіне қойылатын түрлі сұрақтарға жауап беруге әзір тұрады.

Пресс-конференция сабағы басталар кезде класс тақтасы алдына қатарымен стол қойылып, оған «маман» оқушылар орналасады. Сонан кейін бұларға «тілші» оқушылар өздерінің сұрақтарын бере бастайды. Осы өтіліп отырған сабақ процесіне байланысты сұрақтар күні бұрын беріліп, оларға «маман» оқушылар тарапынан жауаптар әзірленеді «Тілші» оқушылардың сұрақтары да, «маман» оқушылардың беретін жауаптары да шәкірттердің дәптерлеріне жазылады.

Пресс-конференция сабағының әсерлі болуы ондағы қойылатын сұрақтардың мәнділігі мен дәлдігіне тікелей байланысты. Қойылатын сұрақтар мен берілетін жауаптардың мәнділігіне орай «тілші» оқушылар мен «маман» оқушылардан мыналар талап етіледі. «Тілші» оқушылардан сұрақ қояр алдында фамилиясы мен атын атауы, қойылатын сұрақтарды анық етіп қоюы, ол сұрақты бүкіл класс оқушылары жазып алуы талап етіледі. Ал «маман» оқушылардан қойылатын сұраққа ықшамды, жинақты түрде толық жауап беруі, олардың сұрақты тағы да толықтыра түсуі, жауаптардың әдеби тілде берілуі, кітапқа көз жүгіртпеуі, біреудің сыбырын қайталап айтпауы, түсінігін, білгенін өз сөзімен айтып беруі талап етіледі.

Осындай талаптарды ескере отырып өткен пресс-конференция сабағы қазақ тілі материалдарын жүйелі талдауға, олардың өзіндік ерекшелігін толық есте сақтай білуге, ой қорытындыларын дұрыс шығаруға, тапқырлыққа, коллектив болып жұмыс істеуге баулиды.

ТЕКСЕРУ САБАҒЫ

Тексеру сабағы оқушылардың қазақ тілінен өткен тақырыптарын қаншалықты меңгергендігін байқатады. Ол оқушылардың дағдыларын тексеру үшін арнайы өткізіледі. Осы мақсатпен жүргізілетін тексеру сабағына мына сияқты методикалық талаптар қойылады: теориялық ілімнің қаншалықты меңгерілгендігін анықтау; алынған мәтіндердің жетік, объект жағынан толық болуы; қойылатын сұрақтардың тақырыпқа тығыз байланысты болуы; жазба жұмыстарының мақсаты анық

болуы. Оқушылар білімін тексеру сабағы төмендегі жұмыс түрлері бойынша жүргізіледі: 1) оқушылар білімі ауызша сұрақтарға жауап беру арқылы тексеріледі; 2) жазба түрдегі сұрақтар арқылы тексеріледі; 3) тақтадағы сұрақтарға жауап беру бойынша тексеріледі; 4) карточкадағы сұрақтарға жауап беру арқылы тексеріледі; 5) түрлі талдау жұмыстары арқылы тексеріледі; 6) билеттегі сұрақтарға жауап беру арқылы тексеріледі; 7) сынақ сабағы бойынша тексеріледі; 8) диктант жүргізу арқылы тексеріледі; 9) мазмұндама жазу арқылы тексеріледі; 10) шығарма жұмыстарын жазу арқылы тексеріледі.

Жоғарыдағы жұмыстар арқылы оқушылар білімін тексергенде арнайы тандалған материалдың көлемін ескерген мақұл. Тексеру сабағының құрылымдық элементтері мына сияқты уақыт мөлшерімен өлшенеді: 1. Өткенді еске түсіру — 1—2 минөт. 2. Диктантты жаздыру — 30—35 минөт. 3. Керекті объектілердің астын сызу — 2—3 минөт. 4. Диктантты жинап алу — 1—2 минөт. 5. Диктант бойынша сұрақтарға жауап беру — 2—3 минөт.

Мұғалім тексеру сабағының құрылымдық элементтерін жүйелі өткізу үшін алдымен өткен тақырыпты оқушылардан сұрап, еске түсіреді. Келесі жұмысқа дайындық жүргізеді. Бұдан кейін ол диктантты жаздыру жұмысына кіріседі.

ТАЛДАУ САБАҒЫ

Талдау сабағы оқушылардың ауызекі тіліндегі және жазба жұмыстарындағы жіберген қателерін арнайы талқылау үшін өткізіледі.

Бақылау диктантындағы қателерді талдау сабағы мынадай методикалық жүйе бойынша өткізіледі. Алдымен салалас құрмалас сөйлемдер және олардың тыныс белгілеріне байланысты алынған бақылау диктанттағы қателер тақырып пен тақырыпшалар бойынша түр-түрге бөлінеді. Сонан соң қателердің сапасын көрсететін мынадай кесте сызылады:

		Категердің түрлері														
		Диктанттың өтілген күні	Оқушылардың фамилиясы мен аты	Ыңғайлас салалас	Қарсылықты салалас	Түсіндірмелі салалас	Себеп-салдар салалас	Талғаулы салалас	Кезектес салалас	Салаластың көп құрамды түрлері	Салаластың тыныс белгілері	Пунктуациялық қате	Орфографиялық қате	Стилистикалық қате	Қаллиграфиясы үшін баға	Жалпы баға
1			T. M.	2			1				2				5	4
2			B. З.	1							2				4	4
3			Ж. А.		2						2				5	4
4			И. А.			1					1		1		4	4
5			A. Ж.	1							1		1		5	4
6			И. Н.			1	1				2				4	4

Мұғалім оқушылардың зейінін кестеге аударады да, оны дауыстап бір рет оқып шығады. Кесте бойынша есепке алынған бақылау диктанның қателеріне, әсіресе, салалас құрмалас сөйлемнің тыныс белгілерінен жіберілген өрескел қателерге назар аударады. Кейбір оқушыларға ыңғайлас, қарсылықты, түсіндірмелі, себепсалдар, талғаулы, кезектес салалас сөйлемдердің тыныс белгілері мен көп құрамды салалас сөйлемнің тыныс белгілерінен қате жібергендерін ескертіп, соған байланысты ережелерді оқулықтан оқытып, жаттықтырады. Оқулықтағы сөйлемдерді оқи отырып, оқушылар өздері сөйлемдер құрайды. Мұғалім ауызша дұрыс құралған, сапталған сөйлемдерді тақтаға жаздырып, сонан соң дәптерлеріне көшіртеді.

СЫНАҚ-САБАҚ

Қазақ тілінен алған білімдерін есепке алып, анықтап отырудың басты түрі сынақ-сабақ негізінде іске асырылады. Сынақ-сабақ — оқушылардың қазақ тілінен алған білімі мен дағдысын тексерудің тиімді әрі қолайлы түрі. Бұл сабақ, біріншіден, оқушылардың алған білімдерін тексеру мақсатында өткізілсе, екіншіден, өтілген тілдік материалдарды қайталау, жинақтау және қорыту бағытында жүргізіледі. Сынақ-сабақта қазақ тілінен өтілген тілдік материалдарды бір жүйеге түсіру, негізгі мәселелер бойынша білімдерін анықтау және тілден алған біліктерін практикалық күнделікті өмірде қолдана білу мақсаты көзделеді. Оқушылардың қазақ тілінен алған білімі мен дағдысын бір жүйеге түсіру үшін орындалатын жұмыс түрін **сынақ-сабақ** деп атайды. Мұндай сабақта мектеп оқушыларының қазақ тілінен алған білімі мен дағдысы ауызша да, жазбаша да тексеріледі. Сынақ-сабақ өзінің іске асырылу тәсіліне қарай екі түрге бөлінеді. 1. Оқушылардың білімі мен дағдысын ауызша тексеру. Мұнда оқушылар мұғалімнің қойған сұрақтарына жауап береді, тілдік материалдарға ауызша талдау жасайды, карточкалардағы сұрақтарға ауызша жауап қайырады, ауызша жаттығулар шартын орындайды, көркем әдебиет үзінділерінен керекті объектілерді іздеп табады, ойдан мысалдар айтады. 2. Оқушылардың білімі мен дағдысын жазбаша тексеру. Сынақтың бұл түрінде

оқушылар карточкаларда берілген сұрақтарға жауап қайырады, жазбаша жаттығулар шартын, дыбыс, әріп, сөз, сөйлемдер талдауды, түсіндірмелі жазулар орындайды, көшіріп жазу, диктант, мазмұндама және шығарма жұмыстарын жазады.

Сынақ-сабақ өзінің мазмұнына қарай төмендегі түрлерге бөлінеді: 1) лексика бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 2) фонетика бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 3) морфология бойынша өтілетін сынақ сабағы; 4) орфография бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 5) орфоэпия бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 6) синтаксис бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 7) пунктуация бойынша өтілетін сынақ-сабағы; 8) тіл ұстарту бойынша өтілетін сынақ-сабағы. Сынақ-сабақты ұқыпты жүргізудің нәтижесінде оқушылар берілген тілдік материалдарды саналы меңгереді, еңбекке деген жауапкершілігі артады, оқу мен еңбек тәртібі қатаң сақталады, оларда коллективизм сезім орнығады. Сынақ-сабақты өткізудің үш кезеңі бар: **1. Сынақ-сабақты өткізудің дайындық кезеңі. 2. Сынақ-сабақты өткізу кезеңі. 3. Сынақ-сабақты қорытындылау кезеңі.**

Сынақ-сабақты өткізудің дайындық кезеңінде күні бұрын істелетін жұмыстардың мазмұны, барысы белгіленеді. Қазақ тілінен өтілетін сынақ-сабақты жоспарлы түрде іске асырған мақұл. Оқу жылы барысында календарлық жоспар жасау процесінде қазақ тілі бағдарламасындағы материалдарды сарапқа салып, сынақ-сабақты тілдің қайсы салаларына, қайсы тақырыптарына байланысты өткізу керек екендігін анықтап алған жөн.

Қазақ тілінен сынақ-сабақты тиімді өткізуде, оның ішкі органикалық бірлігін білудің зор мәні бар. Ол бірлік сынақ-сабақтың ішкі құрылымын белгілейді. Ал бұл құрылым белгілі бір элементтерден тұрады. Сынақ-сабақтың құрылымдық элементтері төмендегі уақыт мөлшерімен өлшенеді: 1. Сынақ сабақтың мақсатын хабарлау — 1—2 минөт; 2. Тексеру тапсырмаларының берілуі — 2—3 минөт; 3. Тапсырмаларға жазбаша жауап қайыру — 20—22 минөт; 4. Жұмыстың тексерілуі, консультанттар пікірі (рецензиясы) — 8—10 минөт. 5. Ауызша қойылған сұрақтарға жауап беру — 4—5 минөт; **6. Сынақ сабағын жинақтап қорытындылау — 2—3 минөт.**

ҚАЙТАЛАУ САБАҒЫ

Мектеп оқушыларына қазақ тілінен саналы да сапалы білім беруде қайталау сабағын жүргізіп отырудың мәні мен маңызы ерекше. Өткен қазақ тілі материалдарын оқушылар ойына толық қалыптастыру мақсатында жүргізілетін жұмыс түрін **қайталау сабағы** деп атайды. Қазақ тілі материалдарын қайталап отыру білім беру процесінің басты бір бөлігі болып табылады.

Қайталау сабағын жүйелі жүргізу үшін оған мынадай талаптар қойылады: 1. Қайталау сабағының негізгі мақсаты анық болуы тиіс. 2. Қайталау сабағының түрі белгіленуі қажет. 3. Қайталау сабағы жоспар негізінде өтілуі жөн. 4. Қайталау өткенді еске түсіріп қана қоймай, оны терең ұғынуға көмектесуі керек. 5. Қайталау түрлері бір-біріне байланысты түрде өткізілуі тиіс. 6. Қайталау оқушылардың белсенділігін арттыруы қажет.

Қайталау сабағы да басқа сабақтар сияқты өзінің мазмұнына қарай мынадай түрлерге бөлінеді: 1) лексика бойынша өтілетін қайталау сабағы; 2) фонетика бойынша өтілетін қайталау сабағы; 3) морфология бойынша өтілетін қайталау сабағы; 4) орфография бойынша өтілетін қайталау сабағы; 5) орфоэпия бойынша өтілетін қайталау сабағы; 6) синтаксис бойынша өтілетін қайталау сабағы; 7) пунктуация бойынша өтілетін қайталау сабағы; 8) тіл ұстарту бойынша өтілетін қайталау сабағы.

Қазақ тілінен өтілетін қайталау сабақтарын тиімді жүргізу үшін мұғалім сан қилы жұмыс түрін ойластырып отырғаны абзал. Қайталау сабақтары мынадай жұмыс түрлері бойынша жүргізіледі. 1. Қарастырылып отырған тілдік материалдардың өзіндік белгілерінің әрқайсысына бір-бірден ауызша мысалдар айтқызу. 2. Орфографиялық, орфоэпиялық және пунктуациялық сөздік пен анықтағыш кітаптан қайталанып отырған материалдарға мысалдар іздетіп таптыру. 3. Анықтамалар мен ережелерге лайықты мысалдар айтқызу. 4. Мәтіннен керекті тілдік объектілердің астын сызғызу. 5. Мәтіндегі көп нүктенің орнына тиісті тілдік объектілерді қойғызу. 6. Керекті тілдік материалдарға байланысты оқушылардың өздеріне схемалар сызғызу. 7. Тілдік материалдарға лайықты кестелер жасату. 8. Оқулықта берілген жаттығуларға ұқсас мысалдарды ауызша және жазбаша талдату. 9. Оқыған көркем шығарма үзінділерінен тілдік объек-

тілерге лайықты сөйлемдер мен сөздерді тапқызу. 10. Қайталанып отырған тілдік объектілерді кірістіре отырып, сөйлемдер құрату. 11. Қайталау процесінде тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру.

Қайталау сабағын тереңірек түсінуде, оны топтастырудың мәні үлкен, бұл белгілі бір методикалық өлшемдерге негізделеді. Негіз етіп алынатын өлшемдер мыналар: 1. Қайталаудың мақсатына негізделеді. Қазақ тілінен алған білімі мен білігін оқушылар есінде толық қалыптастыру және оны күнделікті өмірде қолдана білу қайталау сабағының негізгі мақсаты болып табылады. 2. Қайталаудың мазмұны мен көлеміне негізделеді. Қайталаудың мазмұны — лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, пунктуациялық тақырыптардың ауыр-жеңілдігіне байланысты болады.

Сөйтіп қайталау сабақтары жоғарыда айтылған методикалық өлшемдерге негізделіп отырып, олар төмендегіше топтастырылады: I. Бастапқы қайталау сабағы. II. Күнделікті қайталау сабағы. III. Мерзімді қайталау сабағы. IV. Қорытынды қайталау сабағы.

Бастапқы қайталау — өткен бір жылдық (календарьлық) тілдік материалдарды оқу жылы басында еске түсіру мақсатында жүргізіледі. Оқу жылы басындағы сабақты қайталау оқушылардың бұрын алған білімдерін есіне түсіріп, ұмытқандарын ойына қайта оралтады. Өткен материалдар тұтас қайталанбайды. Өтілгеннің ішіндегі ең негізгісі, ең керектісі, практикалық мәні бар, оқушылардың меңгеруіне ауырлық келтірген тілдік материалдар қайталанайды. Бастапқы қайталау өз класына қарай әр түрлі көлемде және әр түрлі тақырыптар аясында жүргізіледі.

Күнделікті қайталау — өткен материалдар мен жаңа тақырыпты ұштастырып, жаңа сабақты неғұрлым тиімді де жүйелі алып бару үшін өткізіледі. Сондай-ақ күнделікті қайталау алдыңғы өткен материалды оқушылар есіне түсіріп, оларды ұмыттырмау мүмкіндігін жасайды да, оқушы білімін бекіте түсуге көмегін тигізеді. Сонымен бірге күнделікті қайталау арқылы өткен материалды қаншалықты меңгергендіктерін білуге болады.

Күнделікті қайталау сабақ процестерінің мынадай позицияларында іске асырылады: 1) сабақ басында, 2) сабақ ортасында, 3) сабақ соңында өткізіледі. Сабақтың бас кезінде жүргізілгенде, өткен материал еске түсі-

ріліп, карточкалар бойынша тапсырмалар беріледі. Ал сабақтың орта кезінде түсіндіргенде, жаңаны ескімен байланыстыру, өткеннің негізінде жаңаны меңгерту мақсаты көзделеді. Сондай-ақ сабақ соңында өткізгенде, дағдыландыру жұмысымен байланыстырылады. Бірде жаттығуды жаңа сабаққа, бірде өткен сабаққа байланысты өткізуге болады. Күнделікті қайталау мынадай тілдік материалдар негізінде өткізіледі: фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, орфографиялық, синтаксистік, пунктуациялық тақырыптар мен тіл ұстарту материалдары. Бұл сабақта тілдік фактілердің басты-басты белгілері түгел қамтылып қайталанатын.

Мерзімді қайталау — өтілген тілдік тараулар мен күрделі тақырыптарды бір арнаға түсіру мақсатында жүргізіледі. Мерзімді қайталау үшін әр кезде өтілген тараулар мен ірі тақырыптар іріктеліп, сұрыпталады. Мерзімді қайталау сабағын жүргізуде, қайталау материалдарын дұрыс жоспарлап, өткізілу методикасын жүйелі ұйымдастырған мақұл. Мерзімді қайталау сабағы арқылы мұғалім мынадай міндеттерді анықтап алады: 1) білім мен дағдының қаншалықты дәрежеде меңгерілгендігін анықтайды; 2) тілдік материалдар арасындағы органикалық бірлікті, байланысты аңғарады; 3) оқушылардың білімі мен дағдысын есепке ала отырып, жіберілген олқылықтардың орнын толтыру жолын белгілейді; 4) оқушылар жауаптарына қарай отырып, алдағы тілдік материалдарды қалай меңгертудің әдістемелерін қарастырады.

Қорытынды қайталау — оқу жылы бойы өтілген тілдік материалдарды немесе курсты түгел жинақтап пысықтау мақсатында жүргізіледі. Бұл қайталау оқу жылының соңғы апталарында өткізіледі. Қорытынды қайталау барысында оқушылардың зейіні курстағы өтілген басты-басты тілдік мәселелерге қаратылады. Қорытынды қайталау сабағында сынақ-сабақтың элементтері жиі кездесіп отырады. Сынақ-сабақ екі түрлі мақсат көздейді: 1) оқушылардың алған білімдерін тексеру мақсатында жүргізілсе; 2) өтілген тілдік материалдарды қайталау, жинақтау, қорыту бағытында өткізіледі.

КОНКУРС-САБАҚ

Конкурс-сабақ оқушы білімінің деңгейін сынауда аса үлкен қызмет атқарады. Ол оқушы ойының жетіктігін байқау мақсатында өткізіледі. **Конкурс** латынның сопсигsus — «жарыс» деген сөзінен алынған. Оның негізгі мағынасы **жарысқа түсу, жарыста, жиында, топ ішінде сынасу** дегендерді білдіреді. Оқушы білігінің іскерлігі осы конкурс-сабақпен өлшенеді. Мектептегі қазақ тілінен өтілетін бастапқы, мерзімді, қорытынды қайталау сабақтарын осы конкурс-сабақ түрімен өткізуге болады. Мұның өзі кластан-класқа көшу, мектеп бітіру емтихандарын нәтижелі аяқтауға ықпалын тигізеді. Сонымен бірге болашақ абитуриенттердің орта арнаулы және жоғары оқу орындарына түсу қажеттігін өтейді, соған дайындық жұмыстарын жүргізеді.

Конкурс тапсырмаларын пән мұғалімінің өзі дайындайды да, оны мектептегі әдіс бірлестігінің мәжілісінде бекітіп алады. Қазақ тілінен берілетін тапсырмалар теориялық және практикалық бағытта орындалады. Бұл тапсырмалар конвертке салынып, желімделеді. Конкурсқа қатысып отырған неше топ болса, сонша нұсқада орындау тапсырмалары жазылады. Стол үстінде жатқан конвертті ашу үшін команда капитандары класс тақтасының алдына шығады. Конкурс тапсырмалары ауызша да, жазбаша да орындалады. Кейде тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздырылады.

Жеке және қатар кластарда өткізілетін конкурс сабақтарының тақырыптарын төмендегіше іріктеп алуға болады: сөйлем және оның түрлері, фонетика және орфография, үндестік заңы және орфоэпия, лексика және фразеология сөздерінің жасалуы, зат есім, зат есімнің жалғаулары, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, етістіктің шақтары мен райлары, үстеу, еліктеуіш сөздер, шылау сөздер, одағай, сөз тіркесі, сөйлемнің түрлері, тұрлаулы мүшелер, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, окшау сөздер, жай сөйлемнің түрлері, салалас құрмалас сөйлемдер және оның тыныс белгілері, сабақтас-құрмалас сөйлем және оның тыныс белгілері, төл сөз бен төлеу сөз және олардың тыныс белгілері, тіл ұстарту түрлері т. б. Бұл оқыту түрін әр класта бір оқу жылы ішінде 8—10, ал барлығы 40—50 конкурс-сабақ өткізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арғынов Х. Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы. Алматы, 1964.
2. Арғынов Х. Жай сөйлем синтаксисінің методикасы. Алматы, 1967.
3. Арғынов Х. Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. Алматы, 1969.
4. Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1965.
5. Дудников А. Методика синтаксиса и пунктуаций в восьмилетней школе. Москва, 1963.
6. Дудников А. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе. Москва, 1977.
7. Жолымыбетов Қ. Қазақ орфографиясын игерудің негіздері. Алматы, 1975.
8. Жиенбаев С. Қазақ тілінің методикасы. Алматы, 1946.
9. Исабаев Ә. Фонетиканы оқыту методикасы. Алматы, 1965.
10. Исабаев Ә. Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. Алматы, 1969.
11. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту формалары. Ташкент, 1990.
12. Папанов Б. Типы и структуры уроков русского языка. Москва, 1986.
13. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. I бөлім. Алматы, 1956.
14. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. II бөлім. Алматы, 1959.
15. Текучев А. Методика русского языка в средней школе. Москва, 1978.
16. Федоренко Л. Принципы обучения русскому языку. Москва, 1973.
17. Федоренко Л. Принципы и методы обучения русскому языку. Москва, 1964.
18. Федоренко Л. Закономерности усвоения родной речи. Москва, 1984.
19. Чижов Т. Основы методики обучения стилистике в средней школе. Москва, 1987.
20. Методика преподавания русского языка (М. Баранов, М. Львов, Т. Ладыженская т. б.). Москва, 1990.
21. Современный урок русского языка (авторлар коллективі). Москва, 1984.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
I тарау. Қазақ тілін оқыту методологиясы	4
Қазақ тілін оқытудың методологиялық негіздері	4
Қазақ тілін оқытудың дидактикалық-методикалық принциптері	5
Қазақ тілін оқыту методикасының басқа пәндермен байланысы	11
II тарау. Қазақ тілінен білім берудің мазмұны	15
Оқушыларға қазақ тілінен берілетін білім көлемі	15
Қазақ тілін оқытудың жүйесі	20
Қазақ тілі материалдарын меңгерудің ерекшеліктері	28
III тарау. Қазақ тілінен білім берудің әдістері мен тәсілдері	32
Қазақ тілінен білім беру әдісінің анықтамасы және оның мәні мен қызметі	32
Қазақ тілінен білім беру әдістерінің классификациясы	33
Әдістің іске асырылу жүйесі мен құрылымы	36
IV тарау. Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері	39
Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері туралы түсінік	39
Қазақ тілін әдебиет материалдарымен байланыстырып өту әдістері	40
Түсініксіз сөздерді меңгерту тәсілдері	44
Диалогтық және монологтық сөйлеуді үйрету әдістері	49
V тарау. Қазақ тілін үйрету әдістері	61
Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері туралы түсінік	61
VI тарау. Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері	77
Қазақ тілін теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістері туралы түсінік	77
Талдау әдістерінің жіктелуі мен құрылымы	78
Талдау әдістерінің құрылымы	81
VII тарау. Қазақ тілінен өтілетін сабақтар	130
Қазақ тілінен өтілетін сабақтарды жіктеу	130
VIII тарау. Теориялық білім меңгерту сабақтары	136
Жаңа сабақ	136
Біріккен сабақ	140
Лекция-сабақ	142
IX тарау. Практикалық дағдыны қалыптастыру сабақтары	145
Бекіту сабағы	145
Семинар сабақ	146
Пресс-конференция сабағы	148
Тексеру сабағы	149
Талдау сабағы	150
Сынақ-сабақ	152
Қайталау сабағы	154
Конкурс-сабақ	157
Пайдаланылған әдебиеттер	158

Абдрахман ИСАБАЕВ

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ

(на казахском языке)

Корректоры Ж. Махмұтова

Көркемдеуші редакторы Б. Табылдыев

Техникалық редакторы Ф. Овчинникова

ИБ № 79

Теруге 23.12.92 жіберілді. Басуға 6.04.93 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/2}.
Баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 8,4. Есептік баспа табағы 8,23.
Таралымы 14 300 дана. Тапсырыс № 120. Бағасы 70 сом.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің «Қазақ университеті» баспасы,
480012, Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65«а»-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің
«КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің билет-бланк
және жедел өнімдер баспаханасы, 480016, Алматы қаласы, К. Маркс көшесі,
15/1-үй.